

Рақымжан ТҰРЫСБЕК

**ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ**
(оқу – әдістемелік құрал)

Астана-2010

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ
(Оқу-әдістемелік құрал)

Астана, 2010

УДК 821.512.122
ББК 83.3 қаз я 7
Т 86

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Ғылыми кеңесі ұсынған

Пікір жазғандар:

Т. Жұртбай, филология ғылымдарының докторы, профессор
Е. Тілешев, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Оқу құралында тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті, ондағы жанрлар жүйесі, тақырыптық – көркемдік ерекшеліктер, тілдік-стильдік сипаттар жан-жақты қарастырылады. Дәрістер мен практикалық сабақтарда ұлттық сөз өнерінің жетекші жанрлары – поэзия, проза, драматургия және әдебиеттану, сын саласындағы ізденіс мұраттары, көзқарас пен қолтаңба ерекшеліктері, тақырыптық-жанрлық сипаттар, көркемдік-эстетикалық құндылықтар кең көлемде сөз етіледі.Әдеби үдеріске маңыз беріледі.

Кітапта білім-ғылым жүйесінің қазіргі кезеңдегі бағыт-бағдарлары, әр алуан ізденістер мен іргелі зерттеулер табиғаты, көзқарастар мен тәжірибелер тағылымы т.т. кең орын беріледі. Студенттерге арналған бақылау жұмыстары, ондағы ізденіс пен ойлауға бағытталған сұрақтар да тарихи негізі, әдеби-ғылыми сипаттарымен назар аудартады. Тест тапсырмалары да білім-ғылым деңгейін,ойлау жүйесі мен көркемдік қабылдауды, дайындық пен тапқырлықтың қыр-сырын терең тануға әсер-ықпал етеді.

Оқу – әдістемелік құрал жоғарғы оқу орындарының филология-журналистика мамандықтарының студенттеріне, магистранттар мен ізденушілерге арналған.

- Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2010
- Тұрысбек Р.С., 2010

Оқу мен оқыту ісі: мұрат пен міндет (Кіріспе орнына)

Қазақ әдебиеті тамырлы тарихымен, қазыналы бел-белестерімен, жанрлар жүйесі мен көркемдік-эстетикалық қырлары әр алуандығымен назар аудартады. Ал, қазақ әдебиеті тарихының қазіргі кезеңі (тәуелсіздік тұсындағы жылдар) даму бағыт-бағдарлары тұрғысынан, жазылуы мен жариялану жағынан, зерттеу мен зерделену сипаттарының әр алуандылығымен де өзіндік өзгешеліктері байқалады. Жаңа көзқарас пен көркемдік-эстетикалық құндылықтарға,байыпты да берік ұстанымдарға негізделген. Уақыт талаптары жан-жақты көрініс табуымен де мәнді болып табылады.

Қазіргі қазақ әдебиеті – ұлттық сөз өнерінің арғы-бергі жетістіктерін жіті зерделеп, елдік мұрат пен руханият мәселелерін әлемдік үрдістің талап-тілектерімен табиғи ұштастырған.Мәдени-рухани мәні мол көркем әлем. Осының негізінде іргелі тақырыптарды, қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді, тарихи-мәдени жәдігерлерді, адам өмірі мен оның еңбегін, сондай-ақ жанр мен жауапкершілікті, көркемдік-эстетикалық құндылықтарды бар қырынан жарқырата көрсетуімен де назар аудартады.

Қазіргі қазақ әдебиетінің айбынын асқақтатып, айдынын кеңітіп, ағысты арна алуына – «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы кең өріс ашты. Зерттеп-зерделеуге мол мүмкіндік берді.

«Мәдени мұра» бағдарламасының негізгі нәтижелері назар аудартып, кемел келешекке деген үмітті ұлғайта түседі.

Әсіресе, ұлттық мұрат, тарихи-мәдени жәдігерлер, елдік мүдде мен руханият мәселелері кең көлемде көрініс тапты. 2004 жылдың ақпанында бекітілген – Бағдарламаның басты мұраты мен мақсаты:

- руханият пен білім беру салаларын дамыту, елдің мәдени мұрасының сақталуы мен пайдалануын қамтамасыз ету
- арғы-бергі кезеңдердегі қоғамдық-тарихи, әдеби-мәдени мұраларды жинап-жүйелеп, жариялау ісін дұрыс жолға қою
- әр алуан бағыттағы қымбат қазына-халық мұрасын бүгін мен болашаққа қаз-қалпында жеткізу.

Негізгі бағыттары:

- Ұлттық мәдениет үшін айрықша маңызы бар тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру;
- Археологиялық зерттеулерді жүйелі жүргізу;
- Қазақ халқының мәдени мұрасын зерделеу бағытында жаңа ғылыми зерттеу жұмыстарын байыпты зерделеу;
- Бай мәдени мұраны, соның ішінде қазіргі ұлттық мәдениетті, фольклор, әдет-ғұрыптарды зерделеудің біртұтас жүйесін құру;
- Ұлттық әдебиет пен жазудың көпғасырлық тәжірибесін жинақтау, кең көлемді көркем және ғылыми сериялар жасау;
- Мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ой-сананың мәдениет пен әдебиеттің жетістіктері негізінде гуманитарлық білім қорын жасау т.т.

(«Мәдени мұра» бағдарламасы 2004-2008 жылдар. Нәтижелері;

Ұлттың ұлы мұраты жолында ұйысайық. – «Егемен Қазақстан», 2008,

31 мамыр; «Мәдени мұра» - ұлт болып ұйысуымыздың темір қазығы.

- «Егемен Қазақстан», 2008, 14 маусым).
- «Мәдени мұра» бағдарламасы елдік мұрат пен руханият ісін басты ұстаным етіп, осы бағытта тарихи-мәдени құндылықтарды сақтауға, зерттеп-зерделеуге және кеңінен қолдануға мол мүмкіндіктер береді. Бұл бағытта, атап айтқанда:
- Ескерткіштерді қайта қалпына келтіру жұмыстары (Айша Бибі кесенесі, Абылай хан резиденциясы, Арыстан баб кесенесі, Каир қаласындағы Сұлтан Бейбарыс мешіті, Абат-Байтақ кесенесі, Қ.А.Ясауи кесенесі, Бөкей ордасының Хан Ордасы кешені, Қос Мұнаралы мешіті т.т.);
- Археологиялық зерттеулер (Берел қорымы, Ақыртас сарайы, Есік қорғаны т.т.)
- Көне түрік жазбаларын зерттеуге бағытталған ғылыми зертеу жұмыстары (Тариат ескерткіші тасы, Тонықұқ ескерткіші тасы т.т.);
- Ұлттық және әлемдік ой-сана әдебиет пен мәдениет бойынша дайындалатын басылымдар (қазақтың ата заңдары, қазақ халқының философиялық мұрасы, Қазақстан тарихы шетел дерек көздерінде, әлем әдебиеті, әлемдік философиялық мұра, әдеби жәдігерлер, «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, қазақ өнерінің тарихы, сө

здіктер т.т.) қолға алынып, оның басым бөлігі қалың көпшіліктің қолына тиді.

Қазіргі қазақ әдебиеті – ЖОО-ның филология факультеттерінде оқытылады. Ұлттық сөз өнерінің басты бағыттары, ақын –жазушылардың өмірі мен шығармашылығы, тақырып пен жанр жауапкершілігі, көркемдік мұрат пен таным арналары, шеберлік пен шешендік сырлары, қысқасы әдеби-ғылыми һәм теориялық мәселелер кең көлемде сөз етіледі.

Қазақ әдебиеті тарихының қомақты да салмақты бөлігін – Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті құрайды. Бұл бағытта да алуан арналы ізденістер жасалды. Арғы-бергі кезеңдер қайта қаралып, жаңаша көзқарас пен соны ұстанымдарға, зерттеу мен зерделеулерге кең өріс ашылды. Ең негізгісі, қазақ әдебиетінің тарихы жаңаша дәуірлеу, ұлттық сөз өнеріндегі ақ тандақ беттерді қалпына келтіру, жекелеген ақын-жазушылардың өмірі мен шығармашылығын уақыт талаптары тұрғысынан таразылау, көркемдік құпиясының сыр-сипаттарын жіті зерделеу т.т. кең орын берілді.

«Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті» атты оқу - әдістемелік құралында дербес мемлекет – Қазақ елінің 1991 жылғы 16 желтоқсанныан бермен қарайғы ұлттық сөз өнерінің өсу-есею жолдары, зерттеу мен зерделеу ісіндегі оңды өзгеріс, ұнамды сипаттар жан-жақты көрініс табады.

Тәуелсіздік жылдары ұлт тарихы мен тағылымы, бостандығы мен болашағы, құқықтары мен мүмкіндіктері, білім мен ғылым ісі, мәдени-рухани өрістері, тәлім-тәрбие жайы қоғамдық өмірдің барша саласынан айқын аңғарылды. Атап айтқанда, Ата Заң қабылданды. Елтаңба, Ту, Әнұран бекітіліп, ел мұратын асқақтата түсті. Ел шекарасы айқындалды. Қарулы күштері құрылды. Мемлекеттік институттар құрылып, ұлттық валюта өмірге енді. Ұлт айнасы - Астана өмірге келді. Семей атом полигоны жабылды. «Қазақстан-2030» даму стратегиясы қабылданды. «КазСат» ұшырылды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы ұлт мұраты мен руханият ісіне жаңа леп, соны тыныс берді. Ең негізгісі, қоғамның қымбат қазынасы, ұлттық капиталдағы асылдардың ардағы – адам өмірі мен еңбегіне көп көңіл бөлінді. Адам сапасы, оның еңбегі мен білімі, болашағы мен кәсібі, тәлім-тәрбиесі т.т. басым бағыттар бергілігі, негізгі назарда тұрды.

Қысқасы, тәуелсіздік тағылымы – оқу құралының басты арқауын құрайды. Жас ұрпақ – студенттерге тәуелсіздік тұсындағы ұлттық мұрат пен мәдени-рухани құндылықтарды оқып-үйренуге мол мүмкіндіктер береді.

Бұл – бір.

Екіншіден, студент жастар пән табиғаты мен мазмұнына, құрылым жүйесі мен сапалық құндылықтарына, әр алуан ізденістер жүйесіне, дәйек пен дерек көздеріне жіті назар аударады.

Үшіншіден, оқу құралында берілетін материалдар жүйесінен тәуелсіздік тағылымын танып-сезінуімен бірге арғы-бергі кезеңдер хақындағы сипаттамаларға, көзқарас пен ұстанымдарға, зерттеу мен зерделеулерге жан-жақты көз жеткізуге болады.

Төртіншіден, еңбекте қазіргі қазақ әдебиеті, ондағы ізденіс мұраттары мен іргелі тақырыптар, жанр мен жауапкершілік, көркемдік пен шындық, сын мен сыншы сипаттары, әдеби үдеріс иірімдері кең орын алады.

Бесіншіден, тәуелсіздік тарихы мен тағылымы ұлт мұраты мен Алаш арыстарының есім-еңбектерімен, ел өміріндегі өзгеріс-құбылыстарымен, мәдени-рухани салалардағы жарқын да жасампаз істер оңды да ұнамды сипаттармен байланыс, бірлікте баяндалады. Ұлт мұраты мен тағылымы, өмір мұраты мен адам еңбегі, ақын-жазушылар шығармашылығы мен ондағы уақыт шындықтары, көркемдік көкжиегі мен таным арналары, шеберлік пен шешендік сырлары т.т. нақтылы туынды табиғаты, оның жазылу мен жариялану сипаттарымен қатар көрсетіледі.

Тұтастай алғанда, **«Тәуелсіздік кезіндегі қазақ әдебиеті»** атты оқу-әдістемелік құралы ұлттық сөз өнерінің белесті кезеңдерін, танымал тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын, оқу мен оқыту ісіндегі тәлімдік тәжірибелерді, ең негізгісі білім – ғылым жүйесі мен руханият

ісіндегі жетістіктерді, кемел келешек жолындағы, бағыт-бағдарларды танып-таразылауда берері көп, мол материал да бар, тағылымы мол.

Бұл құрал – студент жастардың сөз өнеріне, ондағы ұлттық мұрат пен рухани құндылық тарға, жекелеген ақын-жазушылардың өзіндік өзгешеліктеріне, көркемдік-эстетикалық қуат пен жанрлық- стильдік ізденістерге деген қызығушылығын арттырып, әдебиеттану әлемінің мың сан иірімдеріне еркін енетіп болады. Сөз асылын саралап, мәдени-рухани һәм өнер мұраттарына адалдық танытады. Өмірге, өнерге құштарлығы мен қызығушылықтары еселеп артады. Ел-жерге құрметі ұлғая түседі.

Оқу құралы-филология-журналистика факультеттерінің оқу жоспары мен бағдарламаларына сәйкес дайындалғандықтан, студент жастарға тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің даму бағыттарынан, жаңашыл ізденіс пен көзқарастардан нақтылы дерек көздерін алға тартады. Ақын-жазушылардың өмірі мен шығармашылығы, қазіргі әдеби үдеріс, әдебиет жанрлары, ондағы туындылар табиғаты, мазмұны мен рухани байлығы да мол материал бере алады. Білім-ғылым жүйесінің бағыттары айқындалады.

Оқу құралындағы дәріс пен практикалық сабақтар жүйесінен, бақылау жұмыстары мен тест тапсырмаларынан, жекелеген атау-ұғымдар мен әдебиет көрсеткіштерінен де тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің даму бағыт-бағдарлары, қазіргі әдеби үдерістің көкейкесті мәселелері, тақырыптық ізденіс пен басты ерекшеліктер, жанрлық-стильдік сипаттар мен көркемдік-эстетикалық құндылықтар кең көлемде көрініс береді. Тәуелсіздік тарихы мен тағылымы-қазіргі қазақ әдебиетінің даму бағыттары негізінде айқындалады. Ұлт мұраты мен руханият әлеміндегі маңызы ашылады.

Қорыта келгенде, оқу мен оқыту ісі – халықтық маңызы бар, кеше-бүгін байланысының жарқын көрінісі. Қоғам дамуының бірден-бір кепілі. Алаш ардақтысы А.Байтұрсынов айтқандай: «Білім – біліктілікке жеткізер баспалдақ, ал біліктілік – сол білімді іске асыра білу дағдысы». Ал, М.Әуезов: « Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе-білім» деген қорытындыға келеді. Демек, білім-ғылымның жүйесі өзара байланыс-бірлікте дамып, жас ұрпаққа оқу мен оқыту ісінің маңыз-мәнін жоғалтпай жеткізсе, қазіргі кезеңнің басым-бағыттарын, мақсат-мұраттарын талап деңгейінде жүзеге асырса, нұр үстіне нұр.

Кітап тағылымы да осы.

«Қазіргі қазақ әдебиеті» (Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті) пәніне арналған

Силлабус

Мамандық: 050117 – Қазақ тілі мен әдебиеті

1.Пән оқытушысы: Рақымжан Сағымбекұлы Тұрысбек, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы

Ғылыми қызығушылық.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу мен зерделеу. XX ғасыр: Алаш мұрасы, қайраткер-қаламгерлердің өмірі мен шығармашылығы. Ұлттық сөз өнеріндегі жанр мен жауапкершілік, кө

ркемдік құпиясы, эстетикалық-танымдық мұраттар, ой-сөз жүйесі, тіл мен стиль сипаттары. Жазушы еңбегі мен шығармашылық мәселесі. Қазіргі әдеби үрдіс. Сын мен сыншы сипаты.

Ғылыми мектеп.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетін – қазақ тілі мен әдебиет мамандығы бойынша бітірді. Аспирантурасында оқыды. Ұстаздық қызметте болды.

Профессор Т.Кәкішевтің жетекшілігімен – «Сәбит Мұқановтың 20 жылдардағы прозасы» атты кандидаттық, академик С.Қирабаевтың ғылыми кеңесшілігімен – «Жүсіпбек Аймауытұлы және 20 жылдардағы қазақ прозасы» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады.

2. Оқу пәнінің аты, коды, кредит саны

Пәннің атауы: «**Қазіргі қазақ әдебиеті**» (Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті)

Пәннің коды: БОК – 306

Пәннің саны:

3. Оқу пәнін жүргізу мен орны.

Күндізгі бөлім. Уақыты – 8 семестр. I топ.

Дәріс – 32. Сынақ – 3. Курс – 4.

Аудитория: Абай атындағы дәрісхана

4. Оқу пәнінің деректемелері.

Ұлттық сөз өнерінің сыры мен сипатына мән беру. Қазақ әдебиетінің бастау арналары мен оның байырғы өкілдерінің өмірі мен шығармашылығына назар аудару. Қазақ сөз өнерінің қалыптасу кезеңдері мен даму жолдарына барлау жасау. Басты тақырыптар мен бағыт-арналарын айқындау. Жанр жүйесі мен жауапкершілікке, көркемдік мұрат пен таным арналарына, тіл мен стиль сипаттарына ден қою.

Қазіргі қазақ әдебиетіне маңыз беру. Тәуелсіздік тұсындағы ұлттық әдебиеттану ғылымының даму жолдары мен бел-белестеріне, өзіндік өзгешеліктеріне көңіл бөлу. Әдеби үдерістің бағыт-бағдарын айқындау. Зерттеу мен зерделеулерді жіті бақылап, көзқарас пен қолтаңбаға, таным деңгейі мен талдау мәнеріне, салыстыру сипаттарына назар аудару.

Қазақ әдебиеті тарихының арғы-бергі кезеңдеріне қатысты материалдар, «Мәдени мұра» бағдарламасы, әдеби үдерістің бағыт—бағдарын айқындайтын анықтамалықтар мен сөздіктер, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар т.т. басты дерек көздері болып табылады.

Пән табиғаты мен мазмұнын меңгеру үшін студент қазақ әдебиетінің тарихын, теориясы мен сынын жан-жақты білуі керек.

Пән бағдарламасын, ондағы басты бағыт, арналарды оқып-білуі тиіс.

Қазіргі қазақ әдебиеті мен ондағы жаңашыл бағыт-арналарды жіті зерделеу. Тақырыптық ерекшеліктерге, жанрлық-көркемдік ізденістерге, тілдік-стильдік мұраттарға мән беру. уақыт бедеріне назар аудару.

Ұлттық әдебиеттану ғылымының белесті кезеңдерін, қазіргі даму үрдістерін жан-жақты меңгеру керек. Бүгінгі әдеби үдерістің бағыт-арналарын жіті зерделеп, ондағы басты тақырыптарға, ақын-жазушылар шығармашылығына, әдебиеттанушы – ғалымдар еңбектеріне көңіл бөлу. Ізденіс мұраттарына, көзқарас пен қолтаңба, зерттеу мен зерделеу жүйесіне, жаңалық-өзгешеліктеріне мән беру. Үлгі-өнегелік қырларын көрсету. Әдеби үдерістегі орнын айқындау. Уақыт тынысына ден қою.

5. Оқу пәнінің сипаттамасы.

5.1. Оқу пәнінің бағыты.

Әдебиеттің байырғы һәм басты салалары – тарихы мен теориясы, сыны қай кезең, уақытта да маңызды болып табылады. Сондықтан, пәннің негізгі бағыттарын айқындаған тұста ұлттық сөз өнерінің іргелі салаларын басты мұрат ету абзал. Бұдан кейінгі кезеңдерде – қазақ әдебиеті мен оның қазіргі дәуіріне, ұлттық әдебиеттану ғылымының бағыт-бағдарларына, әдеби үдерістің сыр-сипаттарына назар аударған жөн.

Қазіргі қазақ әдебиеті мен оның даму бағыт-бағдарларын, жаңашыл-жасампаз сипаттарын жіті зерделеп, айрықша назар аударуды қажет етеді. Ақын-жазушылар шығармашылығына жаңа уақыт талаптары тұрғысынан әділ баға беру-басты мұрат.

Ұлттық әдебиеттану ғылымы – сөз өнері тарихында айрықша орын алады. Өзіндік даму жолдары мен қалыптасу тарихы бар. Сондықтан, сөз жоқ пән табиғаты мен бағдарламаларында орын алған басты мұрат, негізгі ерекшеліктерді студент жастарға жан-жақты жеткізудің мәні зор. Алдымен, әдебиет тарихының белесті кезеңдерін, ондағы басты тұлғалар мен негізгі туындылар табиғатын, жанр жүйесі мен көркемдік мұраттарды, ой мен сөз сырын, стиль сипаттарын кең көлемде ашу мен түсіндірудің мәні айрықша болып табылады. Осы арқылы студенттің білім мазмұнын байыту, логикалық ойлауды қалыптастыру, өмірге құштарлығын арттыру, әдебиет пен өнерге сүйіспеншілігін күшейту, мәдени-рухани һәм эстетикалық қабілет-мүмкіндіктеріне оң бағыт беру басты міндеттердің қатарына жатады.

5.2. Оқу пәнінің мақсаты.

Қазіргі қазақ әдебиетінің бағыт-бағдары мен даму жолдарын айқындауда – ұлттық әдебиеттану ғылымының алар орны айрықша болып табылады. Осы реттен келгенде, пәннің негізгі мақсаты:

- Ұлттық сөз өнерінің табиғатын кең көлемде ашу;
- Әдебиеттану мен сын сипаттарын айқындау;
- Әдебиеттану мен сын салаларындағы ғылыми-зерттеушілік мұраттарды саралау;
- Әдебиет тарихын дәуірлеудің соны үлгілеріне ден қою;
- Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мен зерделеу;
- Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің даму бағыттарын, жанрлық жүйесін, көркемдік-стильдік ерекшеліктерін, ой-сөз бірлігі мен тілдік мүмкіндіктерін кеңінен көрсету;
- Қазіргі қазақ әдебиетіндегі даму үрдістеріне мән беру т.т.

5.3. Оқу пәнінің міндеттері.

Қазіргі қазақ әдебиеті мен ондағы бағыт-арналарды жіті зерделеп, байыпты саралаудың мәні айрықша болып табылады. Ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихи негіздері мен қалыптасу кезеңдерін, даму жолдарын жіті зерделеп, танып-талдаумен бірге тәуелсіздік тұсындағы сипаттарын айқындаудың да маңызы зор. Осы орайда, пәннің басты міндеттері:

- Ұлт мұраты мен тәуелсіздік тағылымын кең көлемде ашу;
- Тәуелсіздік тарихы мен тағылымын байыпты зерделеу;
- Тәуелсіздік пен руханият сабақтастығына көңіл бөлу;
- Тәуелсіздік тұсындағы ұлттық сөз өнерін, әдебиеттану мен сын саласындағы ізденіс мұраттарын, зерттеу жүйесін, көзқарас эволюциясын жан-жақты айқындау;
- Әдебиеттану мен сындағы жаңа бағыттарды, зерттеу мен зерделеу ісіндегі өзіндік өзгешеліктерді уақыт талаптары тұрғысынан таразылау;
- Ең негізгісі, әрине студент жастар тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетін, әдебиеттану мен сынның басты мұраттары мен негізгі ерекшелік, сипаттарын оқып-үйреніп, өмір мен еңбекте қолдана білуі керек.

5.4. Оқу пәнінің мазмұны.

Қазіргі қазақ әдебиеті (Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті) пәні бойынша сөз өнерінің басты жанрлары (мысалы, проза, поэзия, драматургия, әдебиеттану мен сын), әсіресе қазақ әдебиеті, әдебиеттану мен сын саласындағы ізденіс арналары, зерттеу мен зерделеу ісіндегі соны көзқарас пен негізгі бағыт-бағдарлар, жазушы еңбегі мен шығармашылық үдеріске қатысты талдау мен салыстырулар, көркемдік құпиясының сыр-сипаттары, үлгі-өрнектері, сөз бен стиль жүйелері т.т. кең көлемде қамтылады.

5.5. Оқу пәнінің жоспары

Апта №	Тақырып аты	Оқуды ұйымдастыру түрі мен сағат саны
1	Тәуелсіздік: тарихы мен тағылымы	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
2	Тәуелсіздік және руханият	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
3	Уақыт және әдебиет	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
4	Қазіргі қазақ әдебиеті	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
5	Қазіргі қазақ поэзиясы: ізденіс пен ізгілік	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
6	Қазақ прозасы: көркемдік пен шындық	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
7	Ұлттық драма: көзқарас пен қолтаңба	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
8	Әдебиеттану мен сын: мұрат пен міндет	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
9	Қазақ сатирасы: сыр мен сипат	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
10	Қазақ фантастикасы: қаламгер және қиял дүниесі	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
11	Аударма өнері: кеңістік пен көркемдік	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
12	Балалар әдебиеті: талап пен талғам	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
13	Жас қаламгерлер шығармашылығы	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
14	Қазақ әдебиеті және әлемдік үдеріс	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
15	Тәуелсіздік және «Мәдени мұра» бағдарламасы	Дәріс (2 сағ, прак.сабақ (1 сағ), СӨЖ,СОӨЖ)
	Қорытынды	

Оқу жоспары бойынша бағдарлама жасалады. Дәрістер дайындалып, практикалық сабақтарды өткізудің бағыт-бағдарлары айқындалады. Бақылау мен сынақ сұрақтары, тест тапсырмалары әзірленеді. Әдебиеттер ұсынылады.

6.Әдебиеттер тізімі

6.1. Негізгі әдебиеттер

1. Абай (Энциклопедия). – А,1995
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – А,1973

3. Әдеби өмір шежіресі. – А,2005
4. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – А,1996
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Қ-да, 1926
6. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – А,1938
7. Қабдолов З. Сөз өнері. – А,1992
8. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. - А, 1998
9. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – А, 1994
10. Мүсрепов Ғ. Суреткер парызы. – А, 1970
11. Мұстафин Ғ. Ой әуендері. – А,1978
12. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – А, 1991
13. Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. - Қарағанды, 2005
14. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. – А,2003
15. Хамзин М. Әдебиеттануға кіріспе. – Астана,2005

6.2. Қосымша әдебиеттер

1. Абай. Шығармалары. 2 томдық. – А., 2004
2. Абай тағылымы. – А, 1986
3. Абайтану. Көрсеткіш, - А, 1988
4. Аймауытов Ж. Шығармалары. – А, 1989
5. Арноудов Б. Психология литературного творчества. – М,1970
6. Әбдіғазиев Б. Асыл арналар. – А, 1992
7. Әбдірахманов Т. Таланттар тағылымы. – А, 1988
8. Әбдірахманова Т.Қ. Аманжоловтың поэтикасы. – А, 1976
9. Әдібаев Х.Көкжиек. – А, 1978
10. Әдеби мұра және оны зерттеу. – А, 1961
11. Әлем. Альманах. – А,1991
12. Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық. – А, 1985
13. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – А, 1997
14. Бердібаев Р. Тарихи роман. – А, 1997
15. Бисенғали З. XX ғ.б.қазақ романы – А, 1997
16. Даналардан шыққан сөз. – А, 1987
17. Дүйсенов М. Ақын мұраты. – А, 1987
18. Жұртбаев Т. Бейуақ. – А, 1992; Құнанбай. – А, 2004
19. Ергөбек Қ. Мейірім шуағы. – А, 1985
20. Зауал (мақала, естеліктер). – А, 1991
21. Ел аузынан. – А, 1985
22. Мағауин М. Ғасырлар бедері. – А, 1991
23. Мырзахметұлы М. Абайтану тарихы. – А, 1994
24. Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар. – А, 1964
25. Мүсрепов Ғ. Әдебиет – кәсіп емес, өнер. – А, 1987
26. Мұстафин Ғ. Жауқазын буынға хат. – «Жалын», 1987, №1
27. Исмакова А. Казахская художественная проза. – А, 1998
28. Кәкішев Т. Мағжан – Сәкен. – А, 1999
29. Қабдолов З. Көзқарас. – А, 1996
30. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – А, 1984
31. Қирабаев С. Өнер өрісі. – А, 1996
32. Майтанов Б. Көркемдік нәрі. – А, 1983
33. Нұрғали Р. Телағыс. – А, 1986
34. Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр. – А, 1980
35. Омаров І. Шабыт шалқары. – А, 1973

36. Ордалиев С. Бейімбет Майлин творчествосы. – А, 1980
37. Сахариев Б. Күрескер тұлғасы. – А, 1980
38. Серікқалиев З. Жылдар сазы. – А, 1971
39. Тұрысбек Р. Жүсіпбек (зерттеу). – А, 1997; Ар айнасы. – А, 2000;
- Парыз бен парасат. – А, 2004, Асыл сөз. – А, 2006
40. Токбергенов Т. Тоғыз тарау. – А, 1974
41. Шәймерденов С. Ағалар алақаны. – А, 1987
42. Шәріпов Ә. Қазіргі дәуір және қазақ әдебиетінің даму проблемалары. – А, 1993
43. Ысқақұлы Д. Сынталқы. – А, 2005
44. Омашев Н. Ақпарат әлемі. – А, 2006
45. Өмірбаяндық өрнектер (жинақ). – А, 2002

Конференция материалдары

1. М.Әуезов және әлем әдебиеті (5 кітап). – Алматы: Қазақ университеті, 1997-2005 ж.ж.
2. С.Мұқанов және қазақ әдебиеті. –Алматы: Қазақ университеті, 2000. -306 бет
3. Ғ.Мүсреповтің көркемдік әлемі. –Алматы. Қазақ университеті, 2002. – 260 бет
4. Махамбет поэзиясындағы ерлік пен елдік рухы және қазіргі дәуір. –Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 520 бет
5. Алыптар тобының асылдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 380 бет
6. Көкейкесті әдебиеттану. – Астана, ЕҰУ, 2005-2009
7. Абайтану оқулары. –Алматы, 1997-1998
8. Отан тарихы: ізденіс, мәселелер.-Астана, 2006
9. Мәшһүр Жүсіп оқулары. –Павлодар, 2006-2007
10. Алаш және Әуезов. –Астана, 2007
11. «Алаш» қозғалысы.-Алматы,2008
12. Әлем қазақтарының рухани сұхбаты.-Алматы,2008
13. Шәкәрім әлемі: таным мен тағылым.-Алматы,2008
14. Ә.Кекілбаев әлемі және қазіргі заман.-Астана,2009
15. Ә.Кекілбаев және замана шындығы.-Алматы,2009

7. Оқу нәтижесін бағалау және бақылау

Бұл курста қазіргі қазақ әдебиеті мен даму үрдістеріне, ұлттық әдебиеттану мен сынға, жазушы еңбегі мен шығармашылыққа, көркемдік құпиясы мен дүниетаным иірімдеріне, негізгі және қосымша әдебиеттерді жіті зерделеуге көп көңіл бөлінеді. Бұл бағыттағы бағалау мен бақылау – өздік жұмыс, баяндама, тест тапсырмалары түрінде анықталады.

8. Оқу пәніне қойылатын талаптар

«Қазіргі қазақ әдебиеті» пәні оқу жүктемесінде бар әрі жүйелі жүргізіледі // Көлемі – 32 сағат, 8 семестр//.

Студенттердің ізденіс мұраттары мен білім дәрежесін бағалау – сабаққа қатысуы мен белсенділігіне, ой-сөз жүйесіне, көзқарас-танымдарына, дайындық деңгейі мен жауаптарына байланысты анықталады.

Пәнге қатысты жұмыстарды орындауы, негізгі және қосымша әдебиеттермен таныстығы, ұлттық мұрат пен руханиятқа қатысты көзқарасы, мемлекеттік тілге құрметі, оны қолдану мен дамыту ісіндегі орын – жүйесі т.т. басты өлшем етіледі.

Аралық бақылау мен өзіндік һәм курс жұмыстарын орындаудағы көзқарасы мен қолтаң

ба, кітапханамен байланысы, конференцияға қатысуы, ең негізгісі шығармашылық ойлау мен сөйлеу ісіндегі байланыс- бірліктеріне көп көңіл бөлінеді.

Ең негізгісі, студент жастардың мамандыққа құштарлығы, пәнге қызығушылығы, осы бағыттағы қиздік ізденістері // мысалы, оқу-білім ісіндегі жеке көзқарасы мен ізденістері, қоғамдық және шығармашылық белсенділігі т.т.// басты назарда болады.

Оқу пәніне арналған глоссарий

Абстракционизм – әдебиет пен өнердегі ағымдардың бірі. Жалпылану, белгісіздену ұғымын білдіреді.

Автор – белгілі бір туынды иесі. Жасаған адам, жаратушы.

Авторлық қолжазба – туынды авторының өз қолымен жазған түпнұсқасы, алғашқы нұсқа.

Адаптация – туындының белгілі бір ортаға лайықталып жазылуы.

Аллегория - шығармадағы негізгі ойлардың жасырын берілуі. Астарлау, меңзеу түрінде кездесетін көркемдік тәсілі. Әдебиет жанрларында кездеседі.

Аллитерация – дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы сөз жүйесін ажарландыра түсу.

Анаграмма – аты жөндегі әріптерді алмастыру арқылы жасалған бүркеншік есім.

Анафора – өлең жолдары мен тармақтарының бір сөзбен басталып, қайталана берілуі.

Аннотация-кітап мазмұнының қысқаша баяндалуы

Антитеза – кереғар ұғымдардың қолданылуы, шендестіру.

Аполог- қысқа көлемді астарлы туынды.

Арнау – шығарманың бастапқы бөлігінде берілетін автор сөзі.

Архитектоника – әдеби шығарманың тұтастығы, бүтіндігі мен сәйкестігі.

Ассонанс – әдеби туындыларда бірыңғай дауысты дыбыстардың қайталануы.

Антоним – мағынасы қарама-қарсы сөздердің жиынтығы.

Әдебиет – араб сөзі, сөз асылы дегенді білдіреді.

Ауыз әдебиеті – халық мұрасы, ауызша таралған қымбат қазына.

Әдеби байланыс – әдебиеттер арасындағы көркемдік сабақтастық, өнер туындысындағы жалғасқан дәстүр, әсер- ықпал.

Әдеби жанр – көркем туындының тұтас табиғатын танытады.

Әдеби мұра – сөз өнерінің көне кезеңдерінен жеткен құнды жәдігерлер.

Әдеби сын – әдебиеттану ғылымының іргелі саласы, әдеби үдерістің күретаыры.

Әдебиет теориясы – туынды табиғатын, қоғамдық-көркемдік қызметі мен әдіснамалық сипаттарын айқындайды.

Әдебиеттану – көркем әдебиеттің бастау арналарын, даму бағыттары мен ерекшеліктерін қарастырады.

Әсірелеу- көркемдеу тәсілі, бір нәрсені шамадан тыс суреттеу, үлкейтіп көрсету.

Әдеби үдеріс – белгілі бір дәуірдегі әдебиеттің тұтас бағытын, ерекшелігі мен мазмұнын айқындайды.

Әдебиет тарихы – сөз өнерінің арғы-бергі кезеңдерін, даму-бағдарларын, ақын-жазушылардың шығармашылық мұрасын зерттейтін әдебиеттанудың өзекті салаларының бірі.

Библиография – баспа өнімдері туралы ақпараттық мағлұмат беретін ғылыми сала.

Дәйек сөз – түпнұсқа бойынша берілетін сөздердің жиынтығы.

Дәстүр мен жаңашылдық – әдебиет пен өнердегі сабақтастық, кеше мен бүгін

байланысын білдіреді.

Диалог – екі не бірнеше адамның кезектесіп сөйлеуі.

Диссонанс – өлең ұйқастарында кездеседі, толымсыз ұйқас түріне жатады.

Жанр – өнер түрлерінің құрылымдық жүйесі.

Жарғы – қазақ тарихындағы заңдар жинағының атауы.

Жыр – поэзиялық туындылардың атауы.

Жырау – өз жанынан жыр туындатады әрі эпикалық шығармаларды туындатушы.

Идея - әдебиет пен өнер туындыларының басты арқауы, негізгі ойлардың өзегі.

Туынды табиғаты мен мазмұнындағы басты арна.

Импровизация – белгілі бір шығарманы орындау сәтінде өнерпаздың өз жанынан қосып айтуы, жаңартуы мен жалғастыруы.

Ирония – адамға, зат-құбылысқа сырттай ұнамды баға бергенмен, іштей салқындық танытып, келемежге айналдыру.

Композиция – өнер туындысының құрылысы, жанр мен мазмұнның бірлігі, оқиғалардың баяндалу жүйесі.

Контекст -жеке сөз бен сөз тіркестерінің мән-маңызын нақты білдіретін, біртұтастық сипаты бай ойлардың жүйесі.

Конфликт – әдебиет пен өнер туындыларындағы оқиға мен образдар жүйесінде кездесетін қайшылықты көрініс, тартыс.

Көркемдік әдіс – өмір көріністері мен құбылыстарының көркем туындыда суреттелу сипаттары.

Көркемдік түр – мазмұн мен форманың бірлігі, ой-сезімнің алуан үлгі, суреттеу әдістерімен берілуі.

Көркемдік шындық – қаламгердің қиял дүниесінде қорытылған, әдеби туындыда көркем көрініс, сырлы суреттерге айналған сипаттарды құрайды.

Көркем сөз – көрініс-құбылысты бейнелі де өрнекті сипатта беретін эстетикалық қуаты күшті сырлы сөз.

Қайталау – сөз бен ойдың әсер, ықпалын арттыру мақсатында қолданылатын әдіс.

Қанатты сөз – көңілде қорытылған өрнекті ой мен сөз тіркестерінің жүйесі.

Қара өлең – ежелгі өлең түрі, 11 буын, 4 тармақ үлгісіндегі алғашқы екі жолдағы ойлар кейінгі тұстарда негізгі ойларға басымдық береді.

Қисса – халық әдебиетіне тән көлемді жанр. Сюжетті туынды.

Қолжазба – автордың өз қолымен жазылған түпнұсқасы.

Қолтаңба – автордың өз қолымен жазылып берген мәтіні.

Лирика – көркем әдебиет түрі. Адам көңіл-күйінің сырлы әлемі.

Литота – зат пен құбылыстың қасиетін барынша шағын көрсететін көркемдік құрал.

Мазмұн – шығармадағы өмір шындықтарының бейнелі сипат алып, ой-сөз жүйесінің әсерлі берілуі.

Мәтін – адам көзқарасы мен қолтаңбасы, руханият үлгісі.

Мемуар – автордың өзі немесе өзгелердің өмірі мен өнегесі туралы туындысы

Меңзеу – жалпыны-жалқы, көпті-жеке қолдану.

Метонимия – балама ұғымдарды қолдану, қасиетін көрсету.

Миниатюра – көлемі шағын, мазмұны бай, құрылысы күрделі туынды.

Миф – күрделі құбылыстар мен оқиғалар туралы аңыз-әңгімелер.

Модернизм – рухани дағдарыс тұсындағы философиялық-эстетикалық ағымдар атауы.

Монолог - өнер туындыларындағы кейіпкерлердің жан әлемі, толғам-толғаныстарын көрсететін тәсіл. Адамның өзіне не көпке арнап сөйлеуі болып табылады.

Мотив – сюжеттік желі, тақырыптық сарын, оқиғалар дамуындағы белесті кезең.

Мүшайра – шығыс әдебиетіндегі ақындар айтысы.

Мінездеу – кейіпкерді болмыс бітімімен, мінез-таным тұрғысынан көрсету.

Образ – көркем туындыдағы сөзбен салынған сурет.

Ода – мадақ сезімімен баяндалатын ән, жыр.

Өлең – шағын көлемді поэзиялық туынды.

Өлең өлшемі – өлең-жырлардағы қалыпты ырғақ жүйесін сақтайтын өрнекті ойлар сипаты.

Памфлет – өткір сатираны арқау еткен туынды.

Парадокс – таныс-көрініс, құбылыстардың кездейсоқ мағынаға, қайшылықты мәнге ие болуы.

Параллелизм – екі нәрсені қатар, өзара байланысты бейнелеу.

Пафос – туынды табиғатындағы асқақ сезім мен шабыт қайнарының көрінісі.

Пейзаж – туындыдағы табиғаттың көркем көрінісі. Ел-жердің, табиғаттың әсем суреті.

Поэтика – көркем туындының табиғаты мен құндылықтарын айқындайтын өнер түрі.

Реализм – әдебиет пен өнердегі өмір шындығы.

Риторика – шешендік өнер туралы ғылым.

Романтизм – көркемөнердегі ұнамды тұстарды барынша айқын, жарқын сипатта суреттейтін әдіс.

Сентиментализм – әдеби туындыдағы жеке адамның жан-әлемін, тебіреніс толғамдарын кеңінен көрсететін бағыттардың бірі.

Синоним – айтылуы әр түрлі, мағынасы ұқсас сөздер.

Символ – ой жүйесі астарлы баяндалатын, басқа жайттарды суреттеу арқылы берілетін бейнелі көрініс.

Стиль – өнер өлшемі, талант таразысы.

Сценарий – көркем өнердің құрылымдық жүйесі.

Сюжет – оқиға желісі мен дамуы. Өмір шындығының, кейіпкерлер қарым-қатынастарының әрекеттері, қимыл-қозғалыстары. Шығарма мазмұны мен оқиғалар жүйесі.

Тақырып – туынды табиғатының басты арқауы, бағыт-бағдарын айқындайтын негізгі өлшем. Шығарма мазмұны мен ондағы шындықтың көрінісі.

Текстология – шығарма мәтінін қолжазба, түпнұсқа арқылы зерттейтін сала.

Тенденция – өмір құбылыстары мен шындықтарын қаз-қалпында көрсету, авторлық көз қарас тұрғысынан бағалау.

Теңеу – бір затты екінші затпен салыстыру, сапалық қырларын көрсету.

Тропп – сөз бен сөз тіркестерінің тура мағынада емес, ауыспалы сипатта көрініс беруі. Ұқсас көрініс, құбылыстарды салыстыру.

Түпнұсқа – автордың өзі жазған қолжазбасы, негізгі нұсқасы.

Фольклор – халық әдебиеті, ауызша тарайтын көркем туынды.

Фольклортану – халық әдебиетін зерттейтін ғылым.

Эффемизм – анайы, дөрекі сөздердің орнына қолданатын ұнамды сөз.

Экспозиция – әдеби туындыдағы оқиға өтетін, өрістейтін орын.

Экспромт – ақын қиялы мен шабыт қайнарының жемісі.

Эпиграф – әдеби туындының бастапқы тұсында, жеке тараулардың алдына жазылатын өрнекті ой мен ұтымды сөздер.

Эпитет – зат немесе құбылыстың ерекше белгі, қасиеттерін көрсететін троп түрі.

Ырғақ – өлеңдегі айрықша әуен, өзгеше саз бен сөздердің тұтастығы.

Юмор – өмірдегі келеңсіз көрініс, кереғар жайттарды әзіл-қалжыңмен әжуалатын комедиялық жанр түрі.

4.Дәрістер

Пән мазмұны

Кіріспе

Тәуелсіздік тарихы тым тереңнен бастау алады.Көне кезендерден бермен қарайғы даму үрдісі, әр алуан көзқарастар мен қозғалыстар, қақтығыстар мен көтерілістер – азаттық пен теңдік, дербестік жолындағы әрекеттер болатын-ды.

Тәуелсіздік – ұлт мұраты, арман-аңсары.

Ұлт тәуелсіздігі – қазақ халқының көп ғасырлар бойы аңсаған арманы, ар ожданы, намысы, ұяты.

Ата-бабаларымыз, елбасылар мен қолбасылар, би-шешендер, ұлт зиялылары– Тәуелсіздікті аңсады. Ақыл-парасатын, еңбегі мен ерік-жігерін – Тәуелсіздік атты ұлы ұғыммен байланыстырды...

Тәуелсіздік – руханият ісіне де жарық-нұрын молынан түсірді. Ұлт мұратын, елдік туымызды әлемнің түкпір-түкпірі естіп-көріп, білді. Қазақ елі мен жерінің аты ұлт мақтаныштары – Абай, Жамбыл, Мұхтар, Қаныш, Сәбит, Ғабит есімдері арқылы ЮНЕСКО шеңберінде төрткүл дүниеге танылды. Алаштың қайраткер-қаламгерлері Ш. Құдайбердұлы, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М.Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы т.б. есім-еңбектері халқына қайта оралды.

Тәуелсіздік алған соңғы жылдары еркін сөз, кемел ойға кең өріс ашылды. Ел басына күн туып, ер басына сын түскен алмағайып кезеңдегі елбасылар мен қолбасылар, хандар мен би-шешендер өмірі хақында өлең-жыр, әңгіме-хикаят, романдар өмірге келді.

XX ғасыр басында ұлт тәуелсіздігін аңсап, халықтың саяси-рухани азаттығы жолында ерен еңбек етіп, бірақ кейіннен қуғын-сүргінге ұшырап, зобалаң-зұлматқа тап болған - Алаш ардақтылары, 1931-1933 жылдардағы зұлымдық зардаптары, қуғын-сүргін сергелдеңі, сайын сахараның атом сынағына айналуы, Арал, Балқаш тағдыры, Желтоқсан оқиғасы, т.б. қазақ көркем ойының, әдебиеттану мен сынның, жалпы руханият ісінің басты мұратына айналды.

Егемендік – ел еңсесін көтерді, ұлт мұратын айқындады. Қоғамдық-саяси ахуал тұрақ тап, руханият ісі ілгері дамыды.

Қоғам, өмір өзгерді. Уақыт талабы арта түсті. Ел-жерге, өмір-тұрмысқа көзқарас күшейді. Руханият ісіне, дәстүр-сабақтастық сипатына жауапкершілік молая түсті. Уақыт, көзқарас өзгерді.

Адам өмірі мен мұраты, еңбегі мен құқықтары алдыңғы кезекке шықты. Қоғам өміріне демократия еркін енді...

Қазақ халқы үшінші мыңжылдықтың басында дамудың даңғыл жолына түсті. Тәуелсіз Қазақстан өркениет жолындағы басқа да мемлекеттер секілді атамекенге, тарихы мен тағлымына адалдық танытып келеді. Ұлт мұраты жолында кедергі-кемшіліктерді жеңе отырып, Алаш идеясына, өркениетті қоғам құруға батыл бет бұрды. Қоғам байлығы – адам мен оның өміріне, сапалық қырларына көп көңіл бөлінеді. Адам – қоғамның қозғаушы күшіне, басты мұратына айналады.

Тәуелсіздік және адам мұраты. Тәуелсіздік тұсындағы қоғам мен адам өміріндегі өзгерістер. Еңбек сипаты. Адам әлемі. Игілікті ізденістер мен ізгілікті істер. Жасампаздық сырлары.

Тәуелсіздіктің тарихы мен тағылымы мол. Атап айтқанда, 1991 жылғы 16 желтоқсанда әлем картасынан-Қазақстан Республикасы орын алды. 1997 жылы 10 желтоқсанда астананың Ақмолаға көшірілуі-басты оқиғалардың бірі. «Қазақстанның-2030» Даму стратегиясы, «Қазақ Елі» монументі- тәуелсіздіктің айрықша белгілерінің бірі. Еліміздің- «Мәдени мұра», «100 мектеп, 100 аурухана», «Болашақ» бағдарламалары, «Астананың жаңа университеті», «20 интеллектуалды мектебі» т.т.келелі келешекке үмітті ұлғайта түседі.

Қазақстан 2010 жылы- Азия мен ТМД мемлекеттері арасында алғаш рет-Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына төрағалық миссиясына кірісті.

Ақиқатында, ұлт тәуелсіздігі тұсындағы толайым табыстар, жеңісті жемістер көңіл қуантады. Мұның білім-ғылым ісіне де қатысы мол. Оқу мен оқыту ісінде де басшылыққа алатын тұстары көп.

Оқу құралында бұл бағыттарға басымдық берілді. Келелі мәселелері, маңыз-мәні айқындалды.

Негізгі бөлім.

1-тақырып.

Тәуелсіздік: тарихы мен тағылымы

Тәуелсіздік – ұлт мұраты.

Тәуелсіздік – халықтың арман-аңсары, ар-ожданы.

Тәуелсіздік тарихы -көне кезеңдерден, даму үдерістерінен, халықтың қалыптасу һәм бағыт-бағдарларынан кеңінен көрініс береді.

Тәуелсіздік – еркін елдің, жаңарудың, тұтастанудың тұғырлы тірегі болуы.

Тәуелсіздік – ақыл-парасаттың, зейін-зерденің, таным-сананың азаттығын айқындауы. Ұлт мұратының көріністері.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің он жылдығы

- “Жүз жылға татитын” кезеңге (Н. Назарбаев) айналуы.

Тәуелсіздік – ақиқатқа айналған арманның, көп ғасырлық талап-тілектің нақты көрінісі. Елдік мұраттың жеңісі.

Тәуелсіздік жылдарындағы руханият ісі, ондағы өзгеріс пен соны да серпінді ілгерілеушіліктер.

ЮНЕСКО шеңберінде өткен – Абай, Жамбыл, Қаныш, Сәбит, Ғабит тойлары. Қазақ руханиятының қайнары.

“Уақыт тұтқыны” болған Алаш ардақтыларының – Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек, т.б. есім-еңбектерінің еліне қайта оралуы.

XX ғасыр әдебиетінің ұлылы-кішілі аруақтарын еске алу мақсатын көздеген – “Тағзым” атты кештің тағылымы.

ҚАЗАҚСТАН ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ XII ҚҰРЫЛТАЙЫНЫҢ ӨТУІ.

Қазақ поэзиясы – Д.Әбілев, Т. Әбдрахманова, М. Әлімбай, Т.Молдағалиев, Қ. Мырза-Әли, О. Сүлейменов, М. Шаханов, Ф.Оңғарсынова, М. Айтхожина, А.Бақтыгереева, Ө. Нұрғалиев, С.Иманасов, И.Сапарбай, С.Тұрғынбеков, Н.Айтов, А.Егеубай, Ж. Ерман, А. Әлім т.б. өлең-жырлармен биік белеске көтерілуі.

Көркем проза – Х. Әдібаев, Қ.Жұмаділов, Ұ. Доспанбеті, Ө.Нұршайықов, Ө. Нұрпейісов, З. Қабдолов, Ш. Мұртаза, Д. Досжан, М.Мағауин, Қ. Салғарин, С. Сматаев, Д. Исабеков, Б. Мұқай т.б. танымал туындыларымен толығып, көркемдік- рухани жағынан биіктей түсуі.

Драматургия жанры – Ө. Кекілбайұлы, Ш. Мұртаза, С. Жүнісов, Ө.Тарази, Қ. Ысқақұлы, Д. Исабеков, Е. Әлімжан, И. Сапарбай, И. Ғайып, Р.Мұқанова т.б. пьесалары арқылы ел-жер, өмір-тұрмыс, тарих толқындарын кең көлемде бейнелеуі.

Әдеби сын – З. Серікқалиев, С. Жұмабек, Ж.Дәдебаев, Қ.Ергөбек, Ө. Бөпежанова, Т.

Шапай т.б. жинақ, мақалаларында кең орын алып, сол арқылы руханият ісіне, сөз өнерінің даму-қозғалысына үлкен үлес қосуы.

Тәуелсіздік тақырыбы ұлт тарихы мен әдебиетінен, руханият ісінен кең орын алуы. Зерттеп-зерделену ісі.

Тәуелсіздік тарихы мен тағылымы ұлттың даму бағыт-бағдарларынан, кемел келешекке көзқарасы мен ұстанымдарынан да танылады. Тарихсыз мемлекет болмайтынын ескерсек, Тәуелсіз Қазақстанның қысқа уақытта әлемдік үдерістерге ұмтылыс жасуы, халықаралық қауымдастықта танылуы – білім-ғылым ісінен, әдеби-мәдени құндылықтардан, қысқасы руханият әлемінен жіті танылады.

2 тақырып.

Тәуелсіздік және руханият

Тәуелсіз Қазақстанның даму деңгейі, басты ұстанымы – руханият ісінен де кеңінен көрініс береді. Елдің егемендікке қол жеткізуі – руханият әлемін: тарихы мен танымын, әдеби-мәдени мұраларын танып-таразылауға кең жол ашты. Жазушы еңбегі мен шығармашылық, көркемдік құпиясы кең көлемде қарастырыла бастады.

Көркемдік таным туралы түсінік. Таным арналары, даму бағыттары, көзқарастар мен белгілері. Таным сипаттары.

Көркемдік таным және әдеби процесс. Шығармашылық еңбек, көркемдік ойлау. Жазушы еңбегі және кейіпкер тұлғасы.

Көркемдік танымның мән маңызы. Көркемдік таным және шығармашылық еңбек. Ондағы ой-сөз жүйесі. Тіл мен стиль.

Қаламгер және шығармашылық еңбек процессі. Жазушы және әдеби процесс. Қаламгер және өмір құбылыстары. Қаламгер және кейіпкер.

Әдеби процесс және шығармашылық талдау. Қаламгер мұраты. Шығармашылық сырлары. Жазушы ізденісі, еңбегі.

1990-2010 жылдар аралығындағы әдеби процесс. Әдеби жыл қорытындылары. Мерзімді кезең аралығындағы әдеби жанрлар жөніндегі шығармашылық ізденіс. Жазушы еңбегі, өмір құбылыстары мен материал жинау, образ жасау жолдары. Тіл, стиль сипаты.

Әдеби шығармашылық. Әдіс пен стиль сырлары. Жанр жүйесі, тіл сипаты. Көркемдік құпиялары. Ой мен сөз.

Ұлттық прозадағы танымал туындылар: Қ. Жұмаділовтің: «Дарабоз», Ұ. Доспанбетидің «Қызыл жолбарыс», Б. Әбілдаұлының «Сыпатай батыр», Ә. Нұрпейсовтың «Соңғы парыз», З. Қабдоловтың «Менің Әузовім», Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша», М. Мағауиннің «Мен», Р. Тоқ

таровтың «Абайдың жұмбағы», Б. Мұқайдың «Өмірзая», Р. Ниязбектің «Тас құдай», Қ. Ысқақтың «Күреңсе», М. Байғұттың «Киік оты», М. Есламғалиұлының «Тұман ішіндегі көш», Қ. Жиенбайдың «Жер сілкінісінен бір күн бұрын», Қ.Түменбайдың «Сотталған домбыра », Д. Әшімханұлының «Самырсын сазы», Т. Закенұлының «Көк бөрілердің көзжасы» т.т.

Қазақ поэзиясындағы үздік үлгілер: Д. Әбілев, М. Әлімбай, Е. Әукебаев, Т. Әбдірахманова, К. Салықов, Г. Сейілжанова, Т. Молдағалиев, Қ. Мырза-Әли, О. Сүлейменов, М. Шаханов, Ф. Оңғарсынова, М. Айтхожина, А.Бақтыгереева, К. Ахметова, Ө.Нұрлғалиев, С. Иманасов, Т. Медетбек, И.Спарбай, С. Тұрғынбек, Ж. Ерман, Ұ. Есдаулет, А. Әлім т.б.

Драма жрындағы есімдер – Ә. Кекілбайұлы, Ш. Мұртаза, С. Жүнісов, М. Байсеркенов, Қ. Ысқақұлы, С. Балғабаев, Иран-Ғайып, Т. Нұрмағанбетов, Д. Исабеков, Ә. Тарази, Р. Мүканова т.б.

Көркем сын саласында – З. Серікқалиұлы, Ж. Дәдебаев, С. Жұмабек, Ә.Мендеке, Т. Шапай т.б. белсенділік танытуы.

Ұлт руханияты. Әдебиет пен өнер үлгілерінің ел мұратын, тарих толқынын, өмір өрнектерін шынайы, шебер сүреттеуі. Көзқарастар, зерттеулер.Уақыт бедерлері мен сырлары.

Қазіргі әдеби процесс. Жанрлар жүйесі мен дамуы. Ұлт қаламгерлерінің ел-жер, өмір-тұрмыс т.т. туралы толғам-толғаныстары.

Көркемдік таным. Шеберлік сырлары. Көзқарастар.

Ұлт тәуелсіздігі – руханият ісінен жарқырырай көрінді. Алаш идеясы мен қалам қайраткерлері ақталды. «Мәдени мұра» бағдарламасы кең өріс алды. Зерттеу мен зерделеу соны сипатқа ие болды. Талап пен талғам өзгерді.

Ұлт руханиятының көріністері. Қоғамдағы орны. Ізденістер мен көзқарастар. Ортақ сипаттар. Жасампаздық мұраттар.

3 тақырып.

Уақыт және әдебиет.

Уақыт және дәуір. Қоғам құбылыстары мен кезең көріністері. Жаңа уақыт және қоғам. Тарих және тағылым.Тәуелсіздік талаптары.

Жаңа кезең және уақыт. Азаттық және руханият. Тарих және әдебиет. Ұлттық сөз өнерінің бел-белестері. Ұлттық мақтаныштарымыздың өмірі мен қоғамдық қызметтері. Шығармашылық мұра-мирастары.

Тәуелсіздік және руханият мұраты. Елбасы мен қолбасылар, хандар мен би шешендердің тарихы мен тағдыр-талайлары. Өнегелі өмір, өрнекті істері. Даналықтары, даралық келбеттері. Көзқарас мұраттары.

Көне кезең көріністері. Алғашқы жазба жәдігерлер – Күлтегін, Тоныкөк, Білге ханға қ

ойылған құлпытастарға, сына жазуларға көзқарас. Сына жазулар сыры. Жариялану, зерттелуі. Қорқыттан – Асан қайғыға дейінгі кезең. Дала данышпандарының даналық сипаттары. Өль-Фарабиден – Абайға дейінгі жыраулар поэзиясындағы адам мұраттары, өмір-дүние сыры, болмыс бедерлері. Қоғам, адам, өмір көріністері.

Ұлт руханиятының жарық жұлдыздары – Шоқан, Ыбырай, Абай мұралары. Ондағы ел тарихы мен тағылымдары. Халық әдебиетінің қайнарлары, мәдени-рухани құндылықтары. Жариялануы мен зерттелуі.

Алаш идеясы. Ұлт зиялыларының мұра-мирастары. Алаштың қаламгер-қайраткерлерінің өмірі мен қызметі. Әсіресе, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров, Ж. Аймауытұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов, М. Жұмабаев, Қ. Кемеңгеров, М. Көпеев, С. Дөнентаев, С. Сәдуақасов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, Ә. Тәжібаев т.б. ұлттық сөз өнеріндегі орны. Қазақ қоғамы мен руханият ісін дамыту мен өркендетудегі орны. Ұлттық әдебиетті тақырыптық тұрғыдан, жанрлық жағынан жетілдіру, көркемдік эстетикалық тұрғыдан биік белестерге көтеруі. Ізденістер жүйесі. Көзқарастар мұраты.

Алаш мұраты. Азаттық, теңдік, тұтастықты ту еткен – А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, Ш. Құдайбердіұлы т.б. өмірі мен шығармашылығы. Жариялануы мен бағалануы.

Зерттеу мен зерделеу. Ұлттық әдебиетке көзқарастар. Ізденістер мен зерттеулер. Уақыт бедері. Кезең көріністері мен шындықтары. Көзқарастар жүйесі. Талап пен талғам. Көркемдік құпиясы.

4 тақырып.

Қазіргі қазақ әдебиеті

Қазіргі кезең. Руханият әлемі. Уақыт һәм әдеби үрдіс. Бүгінгі әдебиет. Ізденіс мұраттары. Тақырып арнасы. Жанрлық-көркемдік ерекшеліктер. Стильдік ізденістер. Көркемдік құпиясы. Көзқарас мұраттары.

Уақыт бедері. Тарих және әдебиет. Өткен тарихқа көзқарас. Танымал тұлғалардың өмірі мен қоғамдық қызметтері. Қорқыт, Абылай, Абай т.б. өмірі мен еңбектері, байыпты бағалау мен жаңаша саралау. «Абылай хан» драмасы мен «Абайдың жұмбағы» туындыларындағы тарих пен кезең көріністері. Қоғам құбылыстары мен тұлға табиғаты. Тарихы мен тағылымдары.

Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары. Қазақ қаламгерлері - Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Ұ. Доспанбетидің «Қызыл жолбарыс», Б. Әбілдаұлының «Сыпатай батыр», Ә. Нұрпейісовтың «Соңғы парыз», З. Қабдоловтың «Менің Әузовім», Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша», М. Мағауиннің «Мен», Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Б. Мұқайдың «Өмірзая», Р. Ниязбектің «Тас құдай», Қ. Ысқақтың «Күреңсе», М. Байғұттың «Киік оты», М. Есламғалиұлының «Тұман ішіндегі көш», Қ. Жиенбайдың «Жер сілкінісінен бір күн бұрын», Қ. Тү

менбайдың «Сотталған домбыра», Д. Әшімханұлының «Самырсын сазы», Т.Закенұлының «Көк бөрілердің көз-жасы» т.б. прозалық туындыларындағы тарихи шындықтар мен уақыт іздері.Кезең келбеті мен өмір сырлары. Адамдар мен тағдырлар. Көркемдік мұраттар, шеберлік сабақтары.

Қазақ поэзиясының қазіргі кезеңіне М.Әлімбаев, К. Салықов, Т.Молдағалиев, Қ. Мырза-Әли, Ф.Оңғарсынова, М.Айтхожина, А.Бақтыгереева, К. Ахметова, С. Иманасов, Т. Медетбек, С. Тұрғынбек, Ұ.Есдаулет, А. Әлім, Ғ. Жайлыбай, С. Адай т.б. ізденіс-көзқарастарымен, өзіндік өрнектерімен үлес қосуы. Тарих пен танымды, тұлға мен тағдырды, кеше мен бүгінді шынайы да шебер жырлауы.

Ұлттық драманың бағыт-бағдарлары – Ш. Мұртаза, Ә. Кекілбайұлы, С.Жүнісов, Қ. Ысқақұлы, С. Балғабаев, Иран-Ғайып, Т. Нұрмағанбетов, Д.Исабеков, Ә. Тарази, Р. Мұқанова, И. Сапарбай, т.б. тарих пен тағдырлар туралы туындыларынан кеңінен көрініс беруі. Қоғамдағы, өмір-тұрмыстағы, адам әлеміндегі алуан көрініс-құбылыстардың кеше-бүгін байланысы арқылы берілуі.Көркемдік мұраттар.Мезгіл әуені.

Әдебиеттану мен сын саласындағы ізденіс іздері, зерттеу мен зерделеу мұраттары – Р.Бердібай, С. Қирабаев, Т. Кәкішев, З. Ахметов, Ш. Елеукенов, Ж. Ысмағұлов, Р. Нұрғали, Ж. Дәдебаев, Б. Майтаноы, Қ. Ергөбек т.б.еңбектерінен көрініс беруі. Әдеби үдеріс пен туынды табиғаты, жанр мен жауапкершілік жүгі, көркемдік таным арналары барынша байыпты, нақтылы сипат алуы.Ой-сөз жүйесі.Тіл мен стиль.Уақыт талабы.

Руханият әлеміндегі іргелі тақырыптар, мерейтой тұстарындағы конференция материалдары, БАҚ жүйесіндегі арнаулы беттер т.т. әдебиет мәселелері. Ондағы уақыт бедері. Қазіргі әдеби үдеріс сипаттары.

Бүгінгі әдебиет. Ізденіс іздері. Көзқарастар мен зерттеу жүйесі. Қаламгер мұраты. Көркемдік шындықтар. Шеберлік сырлары мен шешендік өрнектер.

5 тақырып.

Қазақ поэзиясы және ұлттық идея

Тәуелсіздік тұсында ұлттық поэзия соны сипат алды. Әдебиеттің жетекші жанры қоғам өміріндегі жаналық-жетістіктерді, әр алуан тақырыптарды бар қырынан көрсетті. Адам өмірі мен еңбегі көркем де келісті жырланды. Қоғамдық құбылыстар, кезеңдік көріністер ел өміріндегі өзгерістермен сабақтастықта суреттелінді. Көркемдікке ден қойылды.

Қазақ поэзиясының жаңа кезеңі. Ондағы тақырыптық, көркемдік ізденістер. Ұлттық идея мұраты. Өлең өрнегі, сыр-сезім.

Қазақ жырын биік белеске көтерген – Ә. Тәжібаев, Т. Әбдірахманова, Е.Әукебаев, М. Әлімбаев, К. Салықов, Т. Молдағалиев, Қ. Мырза-Әли, О.Сүлейменов, М. Шаханов т.б. ұлт руханиятына, әдебиет пен өнер мұратына қатысты ізденіс, көзқарастары.

Поэзияда сыр-сезімге үні мен мұнын қосқандар – Қ. Бұғыбаева, Ф.Оңғарсынова, М. Айтхожина, А. Бақтыгереева, К. Ахметова, Ө. Нұрғалиев, С. Иманасов, Қ. Баянбай, Р. Ниязбек, Қ. Ілиясов, С. Оспанов, Т. Медетбек, Ж.Ерман, И. Сапарбай, С. Тұрғынбеков, А. Егеубай, Е. Раушанов, Иран-Ғайып, Т. Оразбаева, А. Қыдырбаева, З. Елғондиева, Б. Бекетова т.б. ізденіс мұраттарындағы өзіндік болмыс-бітім, ұлт мұратына адалдық, өмірге- өнерге деген құштарлықтың кең орын алуы.

«Сөз өнері – дертпен тең» екенін терең түсінген жас қаламгерлер – Ө.Балқыбек, Ж. Өскербекқызы, А. Ақынбабақызы, Т. Ешенұлы, Ж. Әшімжан, Д. Берікқожаұлы, Б. Әбдіразақ, Н. Бердалы, Н. Қуантай, М. Райымбекұлы т.б.еркін үні, бағыт-көзқарастары.

Ұлттық өлең өнеріне өмір мұратын арқау еткен – Ж. Әбдіраштың «Құлпытас», М. Айтхожаның «Аңсау», Е. Әукебаевтың «Күн мен көлеңке», Ж. Бөдештің «Емендер түнде бүрлейді», Т. Қажыбаевтың «Хан Кене», А.Шамкеновтың «Ортақ үй», М. Шахановтың «Жаңа қазақтар», Иран Ғайыптың «Ғасыр кітабы», Т. Медетбектің «Тағдырлы жылдар жырлары», Н.Айтұлының «Рахымның падишасы», С. Ақсұңқарұлының «Адам Ата – Хауа Ана», Б. Жақыптың «Қолтаңба», Ұ. Есдәулеттің «Киіз кітап», Ғ.Жайлыбайдың «Құс қанаты», Н. Мәукенұлының «Құсни хат», С. Адайдың «Әр қазақ – менің жалғызым» т.б. жыр жинақтары.

Тақырыптық- құрылымдық, жанрлық-көркемдік ерекшеліктері. Шығармашылық әдеп пен әдет, әдіс пен стиль сырлары. Ой-сөз жүйесі.

Қазіргі қазақ поэзиясының даму ерекшеліктері. Өлең мұратынан ұлттық өрнек, сыр-сезім, ізденістің кеңінен көрініс табуы.

Қазақ ақындарының қоғамдағы, өмір-тұрмыстағы әр алуан көрініс-құбылыстарға үн қосуы. Тәуелсіздікті жырлауы.

Жас ақындар ізденісі, өзіндік қолтаңба, көзқарастар. Олардың өлең-өнердегі бейне, бедерлері. Тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері. Тілдік-стильдік ізденістері. Көзқарас, зерттеулер.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы ізденіс арналары. Уақыт бедерінің көрініс беруі. Көркемдік құпиясының өмірлік ұстанымы. Өнердегі өмірі мен өлендегі өрнектер. Ізденіс пен ізгілік иірімдері. Көзқарас пен қолтаңба. Өлең сөздегі сыр мен сымбат. Көркемдік келісім.

Қазақ өлеңі. Өлендегі өрнектер. Сөз сыры мен сипаттары. Поэзиядағы ізденіс мұраттары. Ақындар әлемі. Өмірге құштарлық. Өнерге сүйіспеншілік. Сөз сыны мен сырлары.

6 тақырып.

Қазақ прозасы: көркемдік пен шындық

Қазақ прозасындағы ұлттық өрнектер. Қаламгер мұраты мен шығармашылығы. Ұлттық прозадағы көркемдік ізденістер. Тақырыптық-жанрлық ерекшеліктер. Жанр мен

жауапкершілік. Көркемдік таным арналары.Ізденістер,зерттеулер жүйесі.

Қазақ көркем сөзі – ұлт тарихының терең қойнауларын кеңінен қамтуы. Тарих толқындарын, ел- жер тағдырын, адам мен оның еңбегін, өмір-тұрмыс сырларын кең көлемде суреттеуі.

Қазақ қаламгерлері, атап айтқанда, Х. Әдібаев «Отрардың күйреуі» арқылы ілкі кезең, көне қаланың тағдыр-талайын сөз етуі. Қ. Жұмаділов «Дарабоз» дилогиясы арқылы ұлт тарихындағы қилы кезең көріністерін, халық батыры – Қабанбай мен оның серіктерінің ерлік істерін көркем суреттеуі, кезең көріністері. Уақыт сыры. Ұ.Доспамбеті «Қызыл жолбарыс» романындағы Жоңғар хандығы мен Қазақ ордасындағы аласапыран сәттерді, халықтың тағдырын көрсетуі. Тарих тағылымы.Ұлт мұраттары.Жаңа уақыт талаптары. М.Исламғалиұлының «Тұман ішіндегі көш» романында кеше мен бүгін байланысы, қоғам мен қызметтегі адамдар әрекеті, қилы мінез сырларының ашылуы. Мезгіл сыры. С.Жұбатырұлының «Абыржы» романында Арал тағдыры адам өмірі мен олардың тағдыр-талайымен байланыстырылуы. Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша» туындысы - Айша ана арқылы ерен ерлік, ғажайып ізгілік, ар-ождан мәселесін терең қозғауы.

Ж.Сәметұлының «Сергелдең» романында ел арасынан шыққан Есімхан, Зияхан сынды жігіттердің қытай отаршылдарына қарсы күресін, әр алуан әрекеттерін нанымды, көркем баяндауы. Ж.Ахмадидің «Дүрбелең», «Шырғалаң» романында қытай отаршылдығы, оған қарсы топ – Абылахжан, Бурабай, Сақан сынды бейнелер, сондай-ақ Дәлелхан, Ахметжан, Таң жарық ақын ерекшеліктері терең көрініс беруі. А.Жүнісұлының «Пәниден бақиға дейін» туындысындағы өмір мұраты, адам орны, еңбек сипаты. К.Сегізбайдың «Беласқан» романында кісілік пен ізгілік адамдық істің ардақталауы. М.Қожахметованың «Жан тәсілім» романында солтүстік өңіріндегі ел өмірі, уақыт тынысының терең танылуы.

Қазақ қаламгерлерінің көп томдығының жарық көруі (мысалы, Ә.Кекілбаев, Ш.Мұртаза, М.Мағауин,Д.Досжан т.б.)

Қазақ прозасындағы даму бел-белестері. Көркемдік, ізденіс арналары.

Қазақ көркем сөзіндегі тақырып, мазмұн, тіл-стиль сипаттары.

Қазақ прозасындағы көркемдік өрнектер. Шеберлік иірімдері. Уақыт бедері. Адам әлемі. Өмірі мен еңбегі. Игілікті істері мен ізгілікті мұраттары. Өмірге құштарлығы мен сүйіспеншіліктері.Көркемдік құпиясы.

Ұлттық прозадағы көркемдік шындық пен шеберлік сабақтары. Қазақ қаламгерлері шығармашылығындағы тарих пен таным арналары. Тарихи тұлға мен еңбек адамдарының бейнеленуі. Жаңа уақыт сипаттары. Көркемдік мұрат пен шындық көріністері.Өмір шындығы.Уақыт бедері.

7 тақырып.

Ұлттық драма: көзқарас пен қолтаңба

Ұлттық драматургияның бел-белестері. Драманың өзіндік өрнектері. Драмадағы өмір көріністері мен тартыс сипаттары. Драмадағы дәуір дидары. Театр өнері мен драма жанрлары. Драманың әлеуметтік мұраты мен көркемдік шындықтардың шынайылық сипаттары.

Драматургия табиғаты. Жанр жүйесі. Қолтаңба мен қойылым. Көркемдік-стильдік ерекшеліктер. Театр өнері. Сахна сырлары.

Драма мұраты мен көрермен. Уақыт іздері. Сахна мұраты.

Театр және уақыт. М.Әуезов және Ғ.Мүсрепов атындағы театрлардың репертуарлары. Тарихты тану мен тарихи тұлғаларды қайыра сараптау бағытындағы ізденіс, көзқарастар. Қойылым табиғаты мен мұраты. Қойылым және қолтаңба сипаты. Театр өнері мен сахна сипаттары.

Жазушы-драматургтер Ә.Кекілбайұлының «Абылай хан», Ш.Мұртазаның «Ноқтаға сыймаған», «Домалақ ана», С.Жүнісовтың «Абылай хан», М.Байсеркеновтің «Абылайдың соңғы күндері» сынды драмаларындағы тарих тағылымы, кеше мен бүгін байланысы, өмір-уақыт сырлары. Көзқарас, зерттеулер. Уақыт сырлары. Мезгіл әуені.

Тарих пен өмір, уақыт пен кеңістік, адам мен оның еңбегі - Қ.Ысқақұлының «Сабатаж», Шахимерденнің «Қамар сұлу», И.Сапарбайдың «Абай - Тоғжан», Н.Жақыпбайдың «Жан азабы», Ә.Рахимовтың «Адасқандар», Н.Оразалиннің «Қилы заман» т.т. драмалық туындыларының алтын арқауы, басты байлығы болуы. Кезең көріністері.

Бүгінгі күн, өмір-тұрмыс сырлары - Д.Исабектің «Ескерткіш», Қ.Ысқақұлының «Жан қимақ», Е.Әлімжановтың «Тақ талас», Ә.Тауасаровтың «Махаббат аралы», С.Балғабаевтың «Ғашықсыз ғасыр», Т.Нұрмағамбетовтың «Кемпірлерден шыққан дау», Иран Ғайыптың «Алтын ажал», Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» т.т. драмалардың басты мұратына айналуы. Сахна өнерінің сипаттары.

Бүгінгі қазақ драматургиясы. Жанр және жауапкершілік, ізденіс арналары. Кейіпкер мен қойылым сипаты. Режиссер және репертуар. Көркемдік, шеберлік астарлары. Көзқарас мұраттары.

Қазақ драматургиясында тарихи тақырыптардың көрінуі. Тарихи тұлғалар мен көрнекті қайраткерлердің өмірінің берілу сипаттары. Тарихи дәлдік пен көркемдік қуат арналары. Мезгіл сырлары.

Ұлттық драмадағы ізденіс мұраттары. Кеше мен бүгін мәселесінің көрінісі. Дәуір дидары мен өмір болмысының шынайылық сипаттары. Сахна өнеріндегі замандастар бейнесі. Арман аңсарлары мен өмірлік ұстанымы. Драма табиғаты мен тағылымы. Театр өнері.

Театр өнері және репертуар. Режиссер және актер шеберлігі. Кейіпкер мен қойылым. Көзқарас пен қолтаңба. Мезгіл және уақыт бедері.

Әдебиеттану мен сын: мұрат пен міндет

Қазақ әдебиеттану ғылымы. Әдебиет теориясы, тарихы мен сынын зерттеудегі орны. Әдебиеттану әлемі.

Әдебиеттанудың туынды табиғатын, құрылым мен құрамдас бөліктерін зерттеу әдістері. Әдебиеттану түрлері. Өзіндік белгілер.

Ұлттық әдебиеттану мен сын. Оның өзіндік белгі, ерекшеліктері.

Әдебиеттану мен сындағы ұлт мұраты. Кезең-құбылысты, өмірді өрнектеудегі орын-үлесі. Көзқарас, зерттеулер.

Тәуелсіздік жылдары әдебиеттану мен сын саласында С.Қирабаев, З.Қабдолов, Т.Кәкішев, Р.Бердібаев, З.Ахметов, Н.Ғабдуллин, Ш.Елеуқенов, Р.Нұрғалиев, З.Серікқалиев, Ж.Ысмағұлов, С.Жұмабек, С.Негимов, Ж.Дәдебаев, Б.Майтанов, Б.Кәрібаева, Б.Сарбалаев, Ә.Бөпежанова, Қ.Ергөбек, Т.Тебеген, Р.Тұрысбек, Ә.Меңдеке, Т.Шапай т.б. жанр жауапкершілігі, көркем туынды табиғаты, сын мұраты турасындағы көзқарастары. Ойлар мен толғаныстар.

Әдеби сын саласындағы ерен еңбектері үшін С.Қирабаевқа, Ш.Елеуқеновке, Ж.Ысмағұловқа, Ә.Сығайға Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, сондай-ақ С.Жұмабекке, Ә.Т.Шапайға Қазақстан Жазушылар одағының Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының берілуі.

Әдебиеттану мен сындағы арғы-бергі тарихты, ұлт қайраткерлерінің тұлға-болмысын көрсетудегі талдау, зерделеу мұраттары.

Кейінгі кезеңде әдебиеттану мен сында Алаштың қайраткер-қаламгерлерінің (Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы т.б.) өмірі мен шығармашылығын зерттеу, бұл бағытта С.Қирабаевтың «Ж.Аймауытов», Ш.Елеуқеновтің «Мағжан», Ш.Сәтпаеваның «Ш.Құдайбердиев», М.Әбсеметтің «Міржақып», Р.Тұрысбектің «Жүсіпбек», «Ақиқат айнасы», Д.Қамзабекұлының «С.Сәдуақасов» т.б. еңбектерінің жарық көруі. Бұл ізденіс, зерттеулерде жан-жақтылық, жауапкершілік жүгі, кемел көзқарас, тереңдік т.т. кең көлемде көрініс беруі. Бұл туралы баспасөз материалдары.

Әдебиеттану мен сын салмағын – ЮНЕСКО шеңберінде өткен Абай, Мұхтар, Қаныш, Сәбит, Ғабит мерейтойларына қатысты өткен ғылыми жиын материалдарының арттырып, байыта түсуі //«М.Әуезов және әлем әдебиеті», «С.Мұқанов және қазақ әдебиеті», «Ғ.Мүсіреповтің көркемдік әлемі» т.т.// көзқарас, зерттеулер. Жаңа уақыт талаптары.

Республика баспаларынан жарық көрген – «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, «Қазақстан Республикасы: 10 жыл шежіресі», «Елтұтқа» (авторлар ұжымы) т.т. басылымдардың ұлт тарихын, ата-баба рухын, шежіре сипатын көрсетудегі орын-үлестері.

Әдебиеттану мен сынның мұрат-міндеттері. Ұлт руханиятын, әдебиет пен өнерді бағалау-таразылаудағы орны. Көзқарас мұраттары.

Ұлттық әдебиеттану ғылымының бел-белестері. Даму жолдары мен басты сипаттары. Көркем әдебиеттің болмыс бедерін, ағым-әдістерін, мән-мағынасы мен сыр-сипаттарын айқындаудағы орын-үлестері.

Зерттеу мен зерделеулер. Таным арналары. Көзқарас эволюциясы.

9 тақырып.

Қазақ сатирасы: сыр мен сипат

Ұлттық сатираның даму кезеңдері. Кезең мен құбылысты, өмір мен оқиғаны өткір сын, әжуаға айналдырудағы орны. Көзқарастар.

Сатира жанрлары. Сатиралық туындылардағы әсірелеу, тұспалдау, ирония сынды бейнелеу тәсілдері. Тарихы мен түрлері.

Сатира сипаты. Жанр мұраты. Қоғам, кезең, адам орнының сатирадан көрініс табуы. Көзқарас, зерттеулер. Уақыт өрнектері.

Сатира арқылы қоғам, уақыт сырын аңғарту. Адам мен оның еңбегіндегі артық-кем тұстарды сын-сықақ түрінде көрсету. Кезең сипаты.

Сатира мұратынан қоғамдағы, өмір-тұрмыстағы жағымсыз жайттарды түп-тамырымен жою жолдарын көрсетуі. Күрделі комизм, әжуа-мысқыл негізінде адамдар арасындағы қарым-қатынасты, көзқарастар қақтығысын ашу. Уақыт сырлары. Өмір көріністері.

Сатира сарбаздары Б.Майлин, Ғ.Мүсрепов, А.Тоқмағамбетов, С.Төлешев, С.Адамбеков, С.Сейтенов, Ш.Смаханұлы т.б. ұлттық колорит-көріністі, дерек-дәйекке толы мұраларының маңыз-мәні. Олардан кейінгі Б.Қыдырбекұлы, О.Әубәкіров, О.Иманәлиев, Ғ.Қабышев, М.Рәшев, С.Кенжеахметов, У.Уайдин, Е.Домбаев, С.Әлжіков, К.Әмірбек, Қ.Ілиясов, Т.Әлімбеков, Б.Садыров, Е.Шайхы т.б. сатиралық шығармалары, ізденіс мұраттары. Көзқарастар. Өмір көріністері. Уақыт өрнегі.

Қазақ қаламгерлері арасында, атап айтқанда С.Адамбеков ұлттық сатираны – «Атылған қыз туралы аңыз» атты романымен байытуы. Т.Қожакеев қазақ сатирасын – «Сатиралық жанрлар», «Сатира – күштілер қаруы», «Сатира негіздері» т.т. еңбектерінің мән-маңызы.

Ш.Смаханұлының «Өткірдің жүзі», «Үміт жұлдызы» сынды сатиралық өлеңдері мен повесінде қоғамдық өмір, күнделікті тұрмыс-тіршілік шынайы да шебер суреттелінуі. Мезгіл көріністері.

Баспасөздегі сын-сықақ бұрыштары: «Сүзеген сөз», «Мүйізтұмсық», «Әзілің жарасса»,

«Мағынасы майысқан мақалдар», «Сатира стадионы» т.т. Олар туралы көзқарас, пікірлер. Уақыт көріністері.

«Отрар кітапханасы» арқылы сатириктер еңбектерінің жарық көруі.

Сатиралық туындылар табиғаты мен тақырыбы. Сатираның өзіне тән бітім-болмысы. Ізденіс, көркемдік қырлары. Тіл-стиль, шеберлік арналары. Көзқарас, уақыт сырлары. Жаңа уақыт талаптары. Мезгіл әуені.

Сатираның зерттелуі мен өзіндік сипаттары. Көзқарастар.

10 тақырып.

Қазақ фантастикасы: қаламгерлер және қиял дүниесі

Фантастика әлемі. Қиял дүниесі туралы түсінік. Адамзаттың әлем құпиясын, ғаламға ажаптарына, өмір-дүние сырына құштарлығы.

Адам және табиғат. Уақыт және кеңістік. Аспан әлемі. Жұлдыздар туралы таным-түсінік. Ай-күн хақындағы әр алуан аңыз, хикаяттар.

Қазақ қаламгерлері және қиял әлемі. М.Машани, Ш.Әлімбаев, Т.Дәуренбеков, А.Х.Мархабаев, Ж.Сахиев т.б. шығармашылығы. Көзқарас пен қолтаңбалары. Басты еңбектердегі негізгі тақырыптар. Тылсым дүние сырлары. Адамзат, әлем, жаратылыс құпиялары. Алғашқы ұғым, түсініктер. Алғашқы адамдар, олардың өмір-қаракеттері жайлы жазбалар. Атом, атмосфера, күн сәулесі, жер беті, тіршілік ізі төңірегінде көзқарас, болжамдар. Ауа райы туралы түсініктер. Ауа райындағы құбылыстар, метеорологиялық станциялар жүйесі. Құрлық пен теңіз. Желдің бағыттары. Ауа райының құбылыстары. Ауа райын болжайтын аспаптардың бірі – барометр мәні. Өзіндік ерекшеліктері мен сыр-сипаттары.

Ай, күн, жұлдыз жүйесі. Галактика құрамы. Жұлдыздар шоғыры. Жер қойнауы. Геологтар табиғаты. Барлау жасау, бұрғылау жұмыстары.

Планета атауы. Жер, Күн, Марс, Шолпан, Юпитер, Сатурн, Нептун, Плутон планеталары. Өзіндік белгілер, ерекшеліктері.

Робот атауы. Қимыл, әрекеттері. Роботтардың жұмысы. Тау жыныстары. Теңіз құпиялары. Тау мен дала сырлары.

Жанды, жансыздар сипаты. Ғаламдық құбылыстар. Жұлдыздар.

Қазақ фантастикалық әдебиеттері. Тақырып, ізденіс арналары. Жанр жүйесі мен көркемдік мұраттар. Адамзат, ғалам ғажайыптарының қыр – сырын ашудағы әдіс-тәсілдер. Бағыт-арналар, көркемдік-эстетикалық таным.

11 тақырып.

Аударма өнері: кеңістік пен көркемдік

Аударма – сөз өнерінің арналы салаларының бірі. Аударма – түпнұсқаға сай болуы тиіс. Аударма туындыда ой-сөз жүйесі, құрылым-мағынасы, көркемдік-эстетикалық қуаты кең көлемде көрінуі қажет.

Аударма және қазіргі әдебиет үдерісі. Көркем аударма дәстүрі. Әлем әдебиетіндегі аударма үлгілері мен тәжірибелері.

Ұлттық әдебиеттегі көркем аударманың орны. Қазақ көркем сөзінің қалыптасуы мен кең өрісті дамуына, оған тән қажетті критерий өрісінің бекуіне әсер-ықпалы. Аударма әлемі мен сипаттары.

Аударма өнері. Аударма мектебінің қалыптасуы. Аударманың өзіндік белгі-ерекшеліктері. Көзқарас, ізденістер. Жанр жүйесі.

Аударма өнерінің ұлт топырағындағы көріністері. Алаштың қайраткерлер-қаламгерлерінің аударма ісіне қатысты еңбектері, көзқарасы.

Ұлт қаламгерлері – Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов т.б. аударма өнеріне қатысты көзқарас, еңбектері. Сапалық қырлары.

Кейінгі жылдардағы көркем аударма үлгілері. С.Әбдірахманов «Бейбарыс», А.Егеубаев «Махмұт Қашқари сөздігі», Ғ.Мұқанов «Қилы заман», Н.Шәкеев «Сұм заман», Ә.Жұмабаев «Қиял патшалығын іздеу», «Көне түріктер», «Хундар» т.т. көзқарастар.

Аударма өнеріндегі басты мұраттар: көркемдік, тілдік ізденістер.

Аударма мектебінің ұлттық үлгілері. Оның ұлт әдебиетіне, руханият өрісіне, қалың көпке әсер-ықпалы. Уақыт сыры. Кезең келбеті.

Аударма ісінің білім-ғылым өрісіне, қалың көпшілікке берер рухани маңызы. Руханият ісіндегі орны. Аударма әлемі мен мұраттары.

Аударма өнерінің халықтар достығы, ақын-жазушы шығармашылығына әсері. Дәнекерлік, үлгі-өнегелік сипаты.

Аударма ісіндегі дәлдік, көркемдік, танымдық белгілер. Тілдік – стильдік ерекшеліктер. Көзқарас, ізденістер.

Ұлттық сөз өнеріндегі аударма жасау дәстүрі. Абайдың – Гетені, Ю.Лермонтовты, А.Пушкинді аудару тәжірибелері. Ы.Алтынсариннің – К.Д.Ушинскийді, Шәкәрім – Л.Толстойды, А.Пушкинді, А.Байтұрсынұлы – И.Крыловты, т.б. көркемдікпен аударуы.

Ж.Аймаұытұлы, М.Әуезов аударманы өнер деп таныды. Түпнұсқа мен көркемдік хақында маңызды мәселелер қозғады. Көзқарастар, ізденіс жүйесі.

Аударма өнерін – Х.Өзденбаев, Т.Нұртазин, І.Жарылғапов, Ә.Жұмабаев, Г.Бельгер, Ж.Ысмағұлов т.б. жан-жақты дамытты. Дәлдік пен көркемдікке мән берді. Шынайылық пен шеберлікке назар аударды.

Аударма өнерінің жаңа сапаға көтерілуі. Көркем аударманың тарихы мен теориясының зерттелінуі. Аударма мәдениеті. Түпнұсқа мен мәтінге адалдық. Көзқарас пен қолтаңбадағы бірлік, байланыстар. Аудармашы мұраттары. Мәтін мен сөз сыры. Жанр мен жауапкершілік. Ой-сөз жүйелері. Шындық пен шеберлік сабақтары. Көзқарас эволюциясы.

«Аударма» баспасы әлем әдебиетіндегі көркем туындыларды қазақ тілінде сөйлетуі. Аударма мұраты. Теориясы мен тәжірибесі.

12 тақырып.

Балалар әдебиеті: талап пен талғам

Ұлттық сөз өнеріндегі - балалар әдебиетінің орны, табиғаты мен мазмұны, құрылым жүйесі. Кезең, уақыт сырлары.

Балалар әдебиетіндегі қоғам құбылыстары, өмір оқиғалары, кейіпкер әлемі. Өмір-уақыт шындықтарының жеңіл, жүйелі жеткізілуі. Көзқарас, таным деңгейінің көркемдік тұрғыдан берілуі.

Балалар әдебиетінің бағыт-бағдары. Өзіндік белгі-ерекшеліктері.

Бала-балдырғанның табиғаты. Өмірге, айнала-әлемге құштарлығы. Әсемдік әлеміне, ғалам ғажаптарына, қым-қуыт, шытырман оқиға-көріністерге қызығушылықтары. Әр түрлі көзқарастар.

Балалар әдебиетіндегі жасөспірімдердің іс-әрекеті, ой-өрістері, қызықты қылықтары, дос-дұшпан, жақсы-жаман жөніндегі көзқарастар.

Қазақ фольклоры және балалар әдебиеті. Табиғаты мен түрлері.

Қазақ балалар әдебиетінің атасы, педагог-жазушы Ы.Алтынсариннің еңбек-мұралары. Ізденіс мұраттары. Көзқарастар. Зерттеулер.

Балалар әдебиетінің ірі өкілдері – С.Бегалин, С.Омаров, М.Әлімбаев, Б.Соқпақбаев т.б. өнегелі өмірлері мен жас ұрпақ жайлы көзқарас, еңбектері. Ізденіс арналары. Зерттеу жүйесі, сапалық қырлары.

Балалар әдебиетіне тұрақты қалам тартып келе жатқан Қ.Баянбаев, С.Қалиев, Қ.Толыбаев, Қ.Омаров, Ә.Қалдыбаев, Е.Өтетілеуіов, Ө.Ақыпбеков, Ә.Файзуллаұлы т.б. ізденіс е

Еңбектері. Олардың балаларға арналған шығармаларында айнала-әлем, адам мен табиғат арасына қатынасы, есте қалар оқиғалар, ғалам ғажайыптары, адамдар қарым-қатынастары, аң-құстар әлемі, жер мен көктің аралығындағы әр алуан көрініс-құбылыстар сыры т.т. өзіндік белгі-қасиеттер. Көріністер мен суреттер.

Балалар әдебиетінің ұлт руханиятындағы алар орны. Бала танымы арқылы айнала-әлем, алыс-жақын, дос-туыс, жақсы-жаман арақатынасын ашу. Тәлім-тәрбие арналарын ұлғаю. Балалар әлемі, ерекшеліктері.

Балалар әдебиетіндегі ізденіс арналары. Көркемдік, стильдік, тілдік ерекшеліктер. Зерттеу жүйесі, көзқарастар мен ерекшеліктер.

Тәуелсіздік «Тарлан» сыйлығын алған Еңбек Ері Р. Нұртазина мен А. Сейсенованың «Мен оқимын, ойлаймын, ойнаймын» кітабындағы ана тілін үйретудің алуан жолы, әдіс-тәсілдері. Кітаптағы көркем шығармалардың ғибратты, танымдық қырлары. Өмір өрнектері.

Балалар өміріне арналған – «Әдептілік - әдемілік», «Менің алғашқы сөздігім», «Жануарлар әлемінің үлкен атласы», «Ауа райы», «Түстер», «Бес саусақ», «Сөйлеген суреттер», «Жыл он екі ай» т.т. кітаптардың мазмұны қызық, суретті, нанымды болуы. Құрылымдық жүйесі.

Балалар әдебиетінің маңызы. Тарихы мен тағылымы.

Балалар әдебиетіндегі басты ұстанымдар. Көркемдік таным арналары. Ғалам ғажайыптары мен өмір оқиғаларының жеңіл, әсерлі берілуі. Адам мен қоғам, табиғат тамашаларының бала танымына сәйкес өріс алуы.

Балалар әдебиетіндегі талап пен талғам. Тақырып алуандылығы мен ізденіс арналары. Көркемдік мұрат пен мазмұн байлығы. Ой-сөз жүйесі мен шеберлік сырлары. Зерттеу жүйесі. Ой мен сөз сипаттары.

13 тақырып.

Жас қаламгерлер шығармашылығы

Тәуелсіздік тұсындағы жастар шығармашылығы. Тақырыптық ізденіс пен көркемдік мұрат. Жаңа уақыт тынысының жастар әдебиетінен көрініс табуы. Кезең, уақыт сырлары. Талап пен талғам.

Жас қаламгерлер. Өмірге құштарлық пен өнерге сүйіспеншілік. Жаңа уақытқа, өмір – дүние сырына биік талап, өзгеше көзқараспен қарайтын – А. Ақынбабақызы, Ә. Балқыбек, Ж. Әскербекқызы, Ж. Әшімжан, Н. Бердалы, Д. Берікқожаұлы, Н. Қуантай, М. Райымбекұлы, т.б. өлең-жырлары. Тақырыптық ізденістер. Кеше мен бүгінге көзқарастары. Өлең-өнерге сүйіспеншіліктері. Ұлттық өрнекке, сыр-сезімге құштарлықтары. Қоғам – уақытқа, өмірге, дүниеге құбылыстарына, адам әлеміне жаңаша үңіліп, өзгеше көзқараспен қарауы. Көзқарас мұраттарын, айқын ой жүйелерін еркін де көркем жеткізуі. Асқақ мұрат, өршіл мақсаттардың мол болуы.

Жас қаламгерлер шығармашылығындағы тәуелсіздік тақырыбы. Тарих пен әдебиет, тұлғалар тағдырын сөз етуі. Ғасырлар қойнауына, ел тарихына ден қою. Көне кезеңнен қазіргі дәуірге дейінгі аралықтағы ұлттық мұрат пен құндылықтарды суреттеу. Адам өмірі мен еңбегіне назар аударуы. Ұлттық менталитет пен идеалдарға құштарлық. Атамұра мен салт-дәстүрлерге, тәлім-тәрбие ісіне маңыз берілуі. Ел-жер, ана тіліне құрмет пен тағзым. Өмір мұратына, руханият ісіне, еңбек дәстүрлеріне адалдық пен сүйіспеншілік сезімдері. Ел-жерге мейірім, махаббаттары.

Жастар қолтаңбасындағы айқындық, нақтылық, еркіндік. Өмір-дүние сырын, ел-жер жайын, адамдар мен тағдырлар тағылымының көркемдікпен меңгерілуі. Өлең-өнердегі өрнекті өрістер. Көркемдік құпиясының сырлары. Шеберлік мектебі. Ізденіс, зерттеулер жүйесі.

Жас қаламгерлер шығармашылығындағы ізденіс мұраттары. Тақырыптық ерекшеліктер. Көркемдік-стильдік ізденістер. Қоғам құбылыстарына, кезең көріністеріне өмір тағылымын уақыт бедерін, өмір-тұрмыс сырларын өзгеше өрнекпен, соны сипатта суреттеулері.

Жастар шығармашылығының бағалануы. Жариялануы мен көзқарастар. Әдеби сын мұраты мен өлшемі. Жаңа уақыт: талап пен талғам.

14 тақырып.

Қазіргі қазақ әдебиеті және халықаралық байланыстар: дәстүр мен сабақтастық

Қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен сабақтастық. Кеше мен бүгін байланысының басым бағыттары. Әдеби-мәдени арналар, байланыстар мен құндылықтар. Әлемдік кеңістік һәм көркемдік-рухани жүйе. Аударма әлемі мен әдеби байланыс сырлары.

Тәуелсіздік тұсында еліміздің әлемдік байланыстарға шығуы. Әлемнің көптеген халықтарымен қарым-қатынасқа түсе бастауы. Халықаралық һәм әдеби-мәдени байланыстардың жаңа бағыт, соны өрістерге ұмтылуы.

Шығыс және Батыс елдерімен әр алуан арналар арқылы байланыстардың кең өріс алуы. ТМД халықтарымен байланыс, тарихи һәм әдеби-мәдени ықпалдастықтың жаңа сапаға көтерілуі. Қазақ-түрік әдеби байланыстарының жарқын беттерінің көріністері. Қ.А.Ясауидің, М.Әуезов пен М.Жұмабаевтың мерейтойлары түрік әдебиетшілері арасында кеңінен аталып өтуі. Түрік ақыны Ю.Эмренің туындыларын Ә.Нілібаев аударса, тарихшы А.Қардың «М.Шоқай: өмірі мен шығармашылығы» деген еңбегі қалың көпшіліктің қызығушылығын туғызып, тура жол тартты.

Қазақ-қытай әдеби байланысы – Хабайдың аударуында Абай шығармаларының толық жинағының жарық көруінен танылады. Қаламгер О.Егеубаев – Таңжарық поэзиясын бастырса, Ж.Сәмитұлының «Сергелдең» кітабы қалың көпшілікке кеңінен тарады.

Қазақ-моңғол байланыстары тарихи-мәдени арналардан көрініс береді. Шыңғыс хан бейнесі тарихи-көркем шығармалардан орын алды. Абай мұрасы басылды. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» роман-трилогиясы – Ұлан-Баторда жарық көрді.

Сондай-ақ, қазақ-үнді, қазақ-иран, қазақ-пәкістан байланыстары өзіндік дәстүр, ерекшеліктерімен көрініс берді. Жекелеген жинақ, кітаптар басылды. Көрмелер ұйымдастырылды. Қолөнер туындылары қойылды. Конференциялар кең көлемде өткізілді.

Қазақ-неміс әдеби байланыстары бойынша ақын-жазушылар шығармашылықтарындағы жетістіктер мен алмасу кең өріс алды. Көркем аудармалар жасалды. Жазушы Ә.Нүрпейісовтың «Соңғы парыз» романының көркем аудармасы басылды. Абайдың 150 жылдық мерейтойы

кең ауқымда аталып өтті. Әр алуан іс-шаралар ұйымдастырылды.

Қазақ-француз әдебиеті байланысынан – Абай, Әуезов, Мүсірепов, Махамбет мерейтойлары жоғары дәрежеде өткенін аңғаруға болады. Қазақстанға француз жазушылары Поль Констан және Бернар Шамбаздың жолы түсті. Жазушы Жак Жосс қазақ аламыгерлерімен кездесті.

Қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары аударма өнері арқылы да жаңа сапаға көтерілді. Жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романы ағылшын тіліне тәржімаланса, ақын М.Шахановтың «Өркениеттің адасуы» поэмасы ТМД халықтары, көптеген шетел тілдеріне аударылды. Абай, М.Әуезов, С.Мұқанов Ғ.Мүсірепов Махамбет т.б мерейтойлары - ЮНЕСКО шеңберінде кең көлемде аталды. Уақыт өрнектері.

Қазақ әдеби байланыс мәселелері М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында - «Ш.Айтматов және Қазақстан әдебиеті», «Қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары», «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары» т.т. ұжымдық еңбектер арқылы кең көлемде көрініс тапты. Жекелеген еңбектер басылды.

«Қазақ әдебиетінің тарихы» (10 томдық), «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» (2 томдық) т.т. ұжымдық еңбектерде, оқулық пен оқу құралдарында қазақ әдеби байланыстарына кең орын берілді. Еліміздің алыс-жақын елдермен барыс-келісі артып, қарым-қатынас арналары кең өріс алған тұстарда – әдеби-мәдени байланыстарға да жаңа жол ашылады. Халықаралық байланыстар артады. Дәстүр мен сабақтастық соны сапаға, биік белестерге көтеріледі. Қазіргі кезең шындығы, уақыт талабы осы.

15 тақырып.

Қазіргі қазақ әдебиеті және «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: бағыт пен бағдар

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының әлеуметтік-қоғамдық һәм әдеби-рухани маңызы. Бағдарламаны жүзеге асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің халқымыздың қасиетті құндылықтарын қорғау мен оны алдағы уақыттарда қолдау, қалпына келтіру мен жақсартуға қатысты іс-жұмыстардың бағыт-бағдарлары. Көзқарастар жүйесі.

«Мәдени мұра» бағдарламасының әдеби-рухани салалардағы айрықша мәні. Қоғамдық өміріміздегі, ел дамуындағы, руханият әлеміндегі орны. Бағдарламаның алғашқы кезеңінде (2004-2006 ж.ж.) 35 сәулет ескерткіші қайта жөндеуден өткізіліп, қалпына келтірілді. 30 археологиялық, 17 қолданбалы ғылыми-зерттеу жұмыстары жүзеге асырылды. Көптеген алыс-жақын елдердегі – АҚШ, Жапония, Түркия, Египет, Қытай, Ресей т.с.с. зерттеу жұмыстары, саралау-салыстырулар жасалды. Құнды дерек көздері алынып, айналымға түсті. Олардың көшірмелері әкелінді. Ғылыми экспедициялар ұйымдастырылды. Көптеген елдермен келісім-шарттар жасалды. Тарихи-мәдени маңызы бар – Ақыртас, Бозоқ, Хуара, Тальхир, Тамғалы, көне Сығанақ қалаларының орны, ежелгі Сауран т.с.с. археологиялық ескерткіштерді қорғау мен қалпына келтіру жұмыстары жасалып, өзіндік нәтижесін берді.

Бұдан басқа – ұлттық фольклор, әдебиет пен өнер бағытында қолға алынған игілікті істер де жемісті болды. «Бабалар сөзі» атты жоба арқылы қазақ фольклорының – 100 томы жоспарланып, оның басым бөлігі көпшіліктің қолына тиді. Маңызы мен сыр-сипаттары.

«Бабалар сөзі» ғылыми басылым болғандықтан, арғы-бергі кезеңдердегі көне жәдігерлер байыпты бағалау мен зейінді зерделеу, жүйелеу тұрғысынан сергек сараланды. Маңызды қырларына, құндылық сипаттарына мән берілді. Бағыт-бағдарлары айқындалды.

«Қазақ әдебиетінің тарихы» жобасы бойынша ұлттық сөз өнерінің көне кезеңнен қазіргі уақытқа дейінгі аралық жаңаша бағалау мен зерттеу тұрғысынан жүзеге асырылды. «Қазақ әдебиетінің тарихы» - он том көлемінде жарық көрді. Көне миф, аңыз-әңгімелерден бастап қазіргі әдеби үдеріс мәселелері, әдеби жанрлар мен көркем туындылар, арғы-бергі дәуірлердегі

танымал тұлғалар мен олардың өмірі, кезеңдері, шығармашылық мұрасы, алыс-жақын елдердің дерек көздері т.с.с. кең көлемде қамтылды. Маңыз-мәні көрсетілді.

«Қазақ әдебиетінің тарихы» табиғаты мен құрылымы жағынан да жүйелі, белгілі бір мақсат-мүдде тұрғысынан жүзеге асырылды. «Бабалар сөзі», «Әдеби жәдігерлер» - көне кезең шындықтарының мәдени-рухани астарларын ашса, одан кейінгі дәуірлерде (ХҮ-ХХ ғ.ғ.) тарих тағылымдары, «ақтаңдақ әлем» сырлары көрініс береді. ХХ ғ.б. қазақ әдебиеті (1900-1917), 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті жеке томдарды құрайды. Библиографиялық көрсеткіштер қатар беріледі.

Бұдан басқа – «Қазақ әдебиетінің тарихы»: кеңес дәуірі (1956-1990), тәуелсіздік кезеңі (1991-2001) сынды жеке томдардан да жаңа бағыт, соны көзқарас, танып-талдау мәнерлері байқалады. Қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары, әдеби өмір шежіресі, библиографиялық көрсеткіштерге кең орын беріледі. Еліміздегі демократия бағыттары мен тәуелсіздік тағылымдарын басшылыққа алған зерттеу мен зерделеу сипаттарынан дерек көздеріне ден қою, жүйелі қарастыру мен саралаулар, танып-талдау мүмкіндіктері кеңінен көрініс береді. Ұлттық мұрат, тарихи парыз бен қарыз, жауапкершілік сынды сипаттар да айқын аңғарылады.

Ал, «Қазақ музыкасының антологиясына» ұлттық фольклор мен өнердің үздік үлгілері – ән мен күй мұрасы енген. «Антология» табиғатына ғылымилық, жүйелілік тән екенін ескерсек, халық мұрасының баға жетпес байлығы – әндері мен күйлері дербес, жеке жарық көрді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында - «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» антологиясының қалың көпшілікке жол тартуы ұлтымыздың ұлық өнерін, он ғасырлық музыкалық мұрасын құрметтеу мен қолдаудың жарқын да жасампаз үлгілерін жан-жақты танытады.

«Антология» табиғаты мен мазмұнынан бағзы замандардағы «әсем ән мен тәтті күйдің» халық қасиеті мен қадірін танытудағы орын-үлесі, күй атасы – Қорқыттан бастап Ықыласқа дейінгі желісі мен жүйесі бұзылмаған қобызға арналған күйлер, Сармалай бастаған сыбызғыдан өріліп, өрнекті өріс алған өрелі өнердің биік мұраты мен ұлағаты, ұлттық күй мұрасының ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа желісі үзілмей, арналы ағыс құрауына өлшеусіз үлес қосқан – Байжігіт, Дәулеткерей, Тәттімбет, Құрманғазы, Дина, Сүгір, Н.Тілендиев, Қ.Жантілеуов, Ж.Қаламбаев, Т.Момбеков, У.Бекенов, Қ.Ахмедияров, Ә.Есқалиев, А.Үсенбаева т.б. орындаушылық қырлары халық сүйіспеншілігіне бөленді. Өнердің өміршеңдік қасиетін, ұлағаттық сипаттарын жарқырата көрсетті. Өнер мен өнерпаз мұраты.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының бағыт-бағдарлары мен оның аясында атқарылатын ауқымды да кәделі істер келешекте де кең өріс алады. Жаңа бағыт, өзгеше жобалар мен тың туындылар қалың жұртшылықтың жан-жүрегін тербеп, көңіл толқындары арқылы алыс-жақынға жететіні анық. Байыпты бағдарлама алдағы кезеңдерде де жан-жақты байытылып, жаңа уақыт талаптары тұрғысынан толығын болады. Кемел келешек – мәдени мұралар арқылы да арналы ағыс құрап, кең өрістерге де шығады. Жаңа уақыт талабы да осы.

Практикалық сабақтар

1.Семинар.

Тақырыбы: Әдебиет –руханият шежіресі

Сұрақтар: 1. Әдебиет: мақсаты мен тұраты

2. Сөз өнері және көркемдік сипаты

3. Қоғам және көркемөнер мәні

4. Адам, тарих, тұлғалар

5. Жанр және шеберлік мәселесі

2.Семинар.

Тақырыбы: Тәуелсіздік тағылымы: мұрат пен мүдде

- Сұрақтар: 1. Әдебиет және азаттық идеясы
2. Ұлттық мұрат және сөз өнері
3. Алаш зиялылары және әдебиет
4. Сөз өнері және ұлттық тіл
5. Тәуелсіздік және көркемдік таным

3.Семинар.

Тақырыбы: қазіргі қазақ әдебиеті: өмір шындығы және көркемдік

- Сұрақтар: 1. Уақыт және әдеби үдеріс
2. Жанр және ізденіс
3. Жазушы еңбегі және шығармашылық
4. Сөз өнері және адам факторы
5. Көркемдік мұрат пен шеберлік

4.Семинар.

Тақырыбы: қазақ поэзиясы және ұлттық мұрат

- Сұрақтар: 1. Қазақ өлеңі және уақыт бедері
2. Ақындық өнер және ұлттық мұрат
3. Дәстүр мен жаңашылдық
4. Өлең өрімі: тіл мен стиль
5. Сөз сипаты мен өрнектері

5. Семинар.

Тақырыбы: Қазақ прозасы және көркемдік шындық

- Сұрақтар: 1. Жанр және ізденіс
2. Ұлттық проза және адамгершілік
3. Жазушы еңбегі және кейіпкер жүйесі
4. Деректі проза және қолтаңба
5. Көркемдік және шеберлік сыры

6. Семинар.

Тақырыбы: Ұлттық драматургия: көзқарас пен қолтаңба

- Сұрақтар: 1. Қазақ драматургиясы және уақыт
2. Ұлттық драма және тақырып
3. Драматург және режиссура
4. Қолтаңба және қойылым
5. Сахна өнері және көрермен

7. Семинар.

Тақырыбы: Әдебиеттану мен сын: зерттеу мен зерделеу

- Сұрақтар: 1. Әдебиеттанудың бағыт-бағдары
2. Қазіргі кезең және сын мұраты
3. Сын мен сыншы сипаты
4. Жанр және шеберлік
5.Әдебиеттану мен сынның міндеттері

8. Семинар.

Тақырыбы: Қазақ сатирасы: қоғам және уақыт бедері

- Сұрақтар: 1. Қоғам және сатира мұраты
2. Сатира: сыры мен сипаты
3.Сатира және адам әлемі

4. Сатира және ел көріністері
5. Сатираның өзекті мәселелері

9. Семинар.

Тақырыбы: Қазақ фантастикасы және қиял әлемі

- Сұрақтар: 1. Қазақ фантастикасы: кеше мен бүгін
2. Фольклор мен жазба әдебиеттегі фантастика
 3. Фантастиканың басты белгілері
 4. Адамзат және қиял дүниесі
 5. Фантаст-қаламгерлер мұрасы

10. Семинар

Тақырыбы: Қазақ әдебиеті және әлемдік үдеріс

- Сұрақтар: 1. Қазақ әдебиетінің даму деңгейі
2. Ұлттық сөз өнері және әлем әдебиеті
 3. Қазақ қаламгерлері және ТМД әдебиеті
 4. Қазақ әдебиеті: зерттеу мен зерделеу
 5. Әлем халықтары- қазақ әдебиеті туралы

Студенттің өздік жұмыстары

Аралық бақылау сұрақтары

1. Тәуелсіздік :тарих пен тағылым
2. Ұлт тарихы: мұрат пен міндет
3. Әдебиет тарихы: зерттеу мен зерделеу
4. Қазіргі қазақ әдебиеті: талап пен талғам
5. Қазіргі әдеби үдеріс: ізденіс пен ізгілік
6. Тәуелсіздік: уақыт және әдебиет
7. Алаштың қайраткер-қаламгерлері
8. Ә.Бөкейхан және Абай әлемі
9. Шәкәрім және Абай дәстүрі
10. А.Байтұрсынов және ұлт руханияты
11. М.Дулатов және қазақ баспасөзі
12. М.Жұмабаев және қазақ поэзиясы
13. Ж.Аймауытұлы және қазақ романы
14. Ұлттық драматургия мәселелері
15. Әдебиеттану және сын
16. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі басты бағыттар
17. Жас қаламгерлер шығармашылығы
18. «Жұлдыз» және жанр мәселелері
19. «Қазақ әдебиеті» және ұлттық идея
20. «Жас Алаш» және жастар шығармашылығы
21. «Соңғы парыз» және психологизм мәселесі
22. «Абайдың жұмбағы»: ізденіс және қолтаңба
23. «Абылай хан» драмасы: уақыт пен тартыс
24. «Тас құдай» романы және өмір шындығы
25. «Ай мен Айша»: шындық және шеберлік
26. О.Сүлейменов поэзиясы
27. М.Шаханов поэзиясындағы ұлттық мұрат

28. Н.Оразалин өлеңдеріндегі уақыт бедерлері
29. Т.Медетбек поэзиясындағы түркілік сарын
30. Қ.Мырза Әлі және «Иірім»
31. М.Әлімбаев поэзиясындағы халықтық тағлимат
32. С.Қирабаев және Алаш зиялылары
33. Р.Нұрғали және руханият мәселелері
34. Қазіргі балалар әдебиеті
35. Қазақ фантастикалық әдебиеті
36. Ф.Оңғарсынова поэзиясындағы қазақ әйелінің бейнесі
37. К.Ахметова өлеңдеріндегі ізгілік иірімдері
38. «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалық: мән мен мазмұн
40. Қазіргі қазақ әдебиеті: сыр мен сипат

Қорытынды бақылауға арналған сұрақтар

1. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби үдеріс
2. Тәуелсіздік тұсындағы сөз өнері
3. Әдебиет тарихын зерттеудің өзекті мәселелері
4. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы хақында
5. «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты 10 томдық еңбектің мәдени-рухани мәні мен маңызы туралы
6. «Әдеби өмір шежіресі» атты еңбектің мәдени-рухани әлемдегі орны
7. Алаш мұраты мен мұрасы
8. Алаш қаламгерлерінің шығармашылық мұрасы
9. «Елтұтқа» ұжымдық еңбегінің ел тарихындағы орны, танымал тұлғалар тағылымы мен ұнамды үрдістері
10. «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» атты ғылыми-теориялық конференцияның әлемдік түркологиядағы маңызы
11. Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігінің ел тарихында, әдеби-мәдени өмірінде алар орны
12. Елтаңба, әнұран, ту сияқты мемлекеттік нышандардың әдеби-мәдени салалардағы маңызы

13. Қазақ руханияты және Абай әлемі
14. А.Байтұрсынов және ұлттық мұрат
15. Қазақ өлеңі және М.Жұмабаев поэзиясы
16. Ж.Аймауытұлы һәм М.Әуезов әлемі
17. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі басты арналар
18. Жас қаламгерлер шығармашылығындағы негізгі ерекшеліктер
19. О.Сүлейменов поэзиясындағы әлемдік құбылыстар сипаты
20. М.Шаханов поэзиясындағы тарих тағылымдары
21. Н.Оразалин өлеңдеріндегі ұлттық өрнектер
22. Т.Молдағалиев поэзиясының ерекшелігі
23. Қ.Мырза Әлі өлеңдерінің әлеуметтік мәні
24. Т.Медетбек өлеңдеріндегі ұлттық мұрат
25. Ұ.Есдәулет поэзиясындағы жастық, достық мәселесі
26. С.Қирабаев және әдебиеттану ғылымы
27. Т.Кәкішев және әдеби сын мәселелері
28. Р.Нұрғали және драма жанры
29. С.Жұмабек және сын мұраты
30. Аударма өнері және уақыт
31. Қазақ сатирасы және заман шындығы
32. Қазақ фантикасы және зерттеу жүйесі

33. Ш.Мұртаза және қазақ әңгімесі
34. Ә.Тарази және ұлттық кино өнері
35. М.Мағауин және «Шытырман» роман-эссесі
36. Ә.Нұршайықов және «Мәңгілік махаббат жыры» поэмасы
37. Б.Мұқайдың «Өмірзая» романындағы адам тағдыры мен тарих талқысы, уақыт бедерлері
38. А.Сейдімбековтің «Қазақтың күй өнері», «Қазақтың ауызша тарихы» атты еңбектерінің әдеби-мәдени арналары туралы
39. «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты еңбектің маңызы мен жаңашыл бағыттары
40. «Өлең өлкесі» атты табиғат лирикасының антологиясы хақында
41. А.Егеубайдың «Құлабыз» зерттеуінің мәні
42. З.Серікқалиұлының «Алтын жамбы» атты талдау-толғаныстарының маңызы мен рухани арналары
43. «Бес арыс» жинағының рухани байлығы
44. Тәуелсіздік тағылымы және руханият
45. Тәуелсіздік және әдебиет мұраттары

Рефераттар тақырыбы

1. Тәуелсіздік және руханият мәселелері
2. Ұлттық мұрат және «Мәдени мұра»
3. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы: уақыт және әдебиет
4. «Бабалар сөзі»: халық мұрасы және әдеби жәдігерлер
5. Алаш мұрасы және ұлттық құндылықтар
6. Алаштың қайраткер-қаламгерлерінің ұлттық тәуелсіздік жолындағы орны мен бейнелері
7. Қазіргі қазақ әдебиеті және әдеби үдеріс мәселелері
8. Қазіргі қазақ әдебиеті: жанр мен жауапкершілік
9. Ұлттық прозадағы тақырыптық-стильдік ізденістер

10. Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен сабақтастық сипаттары
11. Қазақ драматургиясындағы тарихи тақырыптардың орны
12. Ұлттық әдебиеттану ғылымы: талап, талғам, зерделеу
13. Аударма әлемі: дәлдік пен көркемдік
14. Қазақ фантастикасы: қиял, көркемдік, таным
15. Жас қаламгерлер шығармашылығындағы ізденіс мұраттары
16. Қазақстан Жазушыларының – ХІІІ Құрылтайы: көзқарас, талап, тағылым
17. Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы өмір шындығы мен адамдар тағдыры
18. З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім»: уақыт және ұстаз ұлағаты
19. Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогиясындағы қазақ батырларының бейнесі және замана шындығы
20. Х.Әдібаевтың «Отрардың күйреуі»: уақыт және тарих
21. М.Мағауиннің «Мен» атты мемуарлық дилогиясындағы өмір шындығы мен көркемдік мұраттары
22. Б.Мұқайдың «Өмірзая» туындысындағы адам өмірі мен тағдырлар талқысы, уақыт бедерлері
23. М.Шаханов поэзиясындағы ұлттық һәм руханият мәселелері
24. К.Ахметованың лирикасындағы ізгілік пен сыршылдық сипаттар
25. Н.Оразалин өлеңдеріндегі өмір мен өнер тұтастығы
26. С.Жұмабек және әдеби сын мұраты
27. Ә.Кекілбайұлы және «Абылай хан» драмасы
28. Ә.Тарази және «Шолпанның күнәсі» туындысындағы қазақ әйелінің бейнесі, өмір шындықтары
29. Т.Қожакеев және қазақ сатирасының мәселелері
30. Ә.Нұршайықовтың «Қаламгер және оның достары» туындысы
31. Т.Жұртбай және «Дулыға» еңбегіндегі тарих бедері
32. М.Байғұт әңгімелеріндегі еңбек адамының бейнесі
33. Иран-Ғайып поэзиясы: уақыт және тарих
34. Аударма өнері және шынайылық
35. «Отрар кітапханасы»: сыр мен сипат

Курс жұмыстарының тақырыптары

1. Тәуелсіздік және әдебиет
2. Қазіргі қазақ әдебиетінің даму бағыттары
3. Қазақ поэзиясындағы ұлттық мұраттар
4. Көркем прозаның даму ерекшеліктері
5. Драма жанрындағы ізденіс арналары
6. Әдебиеттану мен сынның басты белгілері
7. Әдеби сын және руханият мұраты
8. Ұлттық сөз өнерінің даму кезеңдері
9. Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының жаңашылдық сипаты
10. Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасының көркемдік құндылықтары мен образдар жүйесі
11. Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» туындысының өзіндік өзгешеліктері мен көркемдік қырлары
12. М.Мағауин және «Мен» дилогиясы
13. О.Сүлейменов поэзиясындағы ғаламдық сипаттар
14. М.Шаханов поэзиясының жаңашылдығы
15. Н.Оразалин өлеңдеріндегі өмір-уақыт әуендері
16. Т.Медетбек поэзиясы және уақыт сырлары

17. Ә.Кекілбаев және «Абылай хан» драмасы
18. Д.Исабек және «Ескерткіш» мәні
19. Қ.Ысқақ және «Жанқимақ» сипаты
20. Е.Әлімжан және «Тақ талас» орны
21. И.Ғайып және «Алтын ажал»
22. Қазіргі кезең және балалар әдебиеті
23. Сатира жанры және уақыт үні
24. Көркем аударма және көркемдік таным
25. Жас қаламгерлер: ізденіс пен іркіліс
26. Қазақстан Жазушылар Одағы және «Тағзым» атты кештің мәні мен маңызы, сыр-сипаттары
27. Қазақстан Жазушылар Одағының XII Құрылтайы
28. «Отрар кітапханасы»: мақсат пен мұрат
29. Қазақ әдебиеті – ұлт руханиятының құрамдас бөлігі
30. Жас қаламгерлер шығармашылығы
31. С.Жұмабек және қазақ әдеби сыны
32. Қазіргі қазақ драматургиясындағы ізденіс іздері
33. Қазақ прозасындағы адамтану мәселесі
34. Қазақ әңгімесіндегі ел-жер тағдыры
35. Сөз өнерінің ұлттық сипаты
36. Қазіргі қазақ әдебиеті: ізденіс, көзқарастар
37. Қазақ поэзиясы: жанр және жауапкершілік
38. Қазақ драматургиясы: даму мен дағдарыс
39. Қазақ әдеби сынының басты белгілері
40. Қазақ әдебиеті – шет елдерде

Сынақ сұрақтары

1. Қазіргі қазақ әдебиеті: тақырып пен ізденіс
2. Қазіргі қазақ прозасы: тағдыр мен тағылым
3. Қазақ поэзиясы: дәстүр мен жаңашылдық
4. Алаш мұрасы: тану мен талдау
5. Алаштың қайраткерлер-қаламгерлері: өмірі мен өнегесі
6. Қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері
7. Қазіргі әдеби үдеріс
8. Тарих және әдебиет
9. Ұлттық поэзиядағы жаңашылдық ізденістер
10. Қазақ поэзиясындағы ұлттық идея
11. Қазақ прозасы және тақырыптық ерекшелік
12. Ұлттық прозадағы адам факторы
13. Сөз өнеріндегі адамгершілік негіздері
14. Ұлттық драматургияның даму бағыттары
15. Сахна өнері және репертуар
16. Драма және тартыс табиғаты
17. Театр және режиссура мәселесі
18. Қойылым және қолтаңба
19. Актер және шеберлік
20. Жанр және шығармашылық мұрат
21. М.Әуезовтың көптомдық еңбектері туралы
22. З.Ахметов және «Абай жолы» сыры
23. С.Қирабаев және руханият мәселелері
24. М.Мырзахметов және Абайтану

25. Р.Бердібай және ұлт руханияты
26. Ш.Ыбырай және түркология
27. Т.Жұртбай және «Отрар кітапханасы»
- 28.Т.Кәкішев және әдеби сын
29. М.Жолдасбеков және айтыс өнері
30. Ж.Дәдебаев және «Жазушы еңбегі»
- 31.С.Жұмабек және әдеби сын сипаты
32. Қ.Ергөбек және «Арыстар мен ағыстар»
33. Сөз өнері және шешендік өнер
- 34.Қазақ сатирасы және уақыт
35. Қазақ фантастикасы: кешегі мен келешегі
36. Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық): талап пен талғам
37. Қазақ әдебиеттану ғылымы: тарихы мен тағлымы
38. Қазіргі әдеби сын: шығарма мен шындық
39. Әдеби үдеріс және қазақ әдебиетінің бел-белестері
40. Қазақ әдебиеті: зерттеу мен зерделеу

Тест сұрақтары

1. Қазақ әдебиеті тарихының қазіргі кезеңі қалай аталады?

- А) Тәуелсіздік жылдардағы қазақ әдебиеті
- Б) Егемен елдің әдебиеті
- В) Қазіргі қазақ әдебиеті
- Г) Ұлттық сөз өнері
- Д) Ояну дәуіріндегі әдебиет

2. Қазіргі қазақ әдебиетінің басты мұраты не?

- А) Ұлт өмірінің рухани шежіресін жасау
- Б) Елге рухани қызмет ету
- В) Әдебиеттің көркемдік дәрежесін арттыру
- Г) Жаңа адам бейнесін сомдау
- Д) Сөз өнері арқылы адам әлемін ашу

3. Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиетінің негізгі ерекшелігі неде?

- А) Азаттық пен теңдікті суреттеу
- Б) Жаңа уақыт өзгерістерін көркемдікпен жеткізу
- В) Еркін елдің ұлы мұраттарын асқақтату
- Г) Өмір шындығын қаз-қалпында көрсету
- Д) Адам бейнесін жан-жақты ашу

4. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мен зерделеу неден көрінеді?

- А) «Мәдени мұра» бағдарламасынан байқалады
- Б) Іргелі ізденіс пен монографиялық еңбектерден көрінеді
- В) Көркем һәм тарихи туындылардан танылады
- Г) Әдебиет жанрларының дамуынан аңғарылады
- Д) Көпшілік-танымдық еңбектердің мазмұнынан көрініс береді

5. Тәуелсіздік пен руханият сабақтастығының негізгі өзегі неде?

- А) Ұлттық мұраттың басым бағыттарға ие болуы
- Б) Тарих пен танымның үндесуі
- В) Елдік мұрат-мүддені ту ету
- Г) Азаттық пен еркіндіктің көрінуі
- Д) Ізденіс пен көркемдіктің ұштасуы

6. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының басты бағыттарына не жатады?

- А) Ұлттық тарихты зерделеу
- Б) Халық әдебиетін жинау
- В) Көркем һәм ғылыми әдебиеттер шығару
- Г) Мәдени-сәулет ескерткіштерін саралау
- Д) Тарихи-мәдени мұраларды жинап-жариялау

7. «Бабалар сөзі» сериялық еңбегі қанша томға жоспарланған?

- А) 1501 том
- Б) 100 том
- В) 55 том
- Г) 77 том
- Д) 12 том

8. «Мәдени мұра» бағдарламасы қай жылдан бастап жүзеге асты?

- А) 2000 жыл
- Б) 2008 жыл
- В) 1990 жыл
- Г) 2004 жыл
- Д) 2007 жыл

9. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы қанша томды құрайды?

- А) 25 том
- Б) 77 том
- В) 10 том
- Г) 12 том
- Д) 33 том

10. «Әдебиет – кәсіп емес, өнер» деген сөзді кім айтқан?

- А) А.Байтұрсынұлы
- Б) Ж.Аймауытұлы
- В) М.Әуезов
- Г) С.Мұқанов
- Д) Ғ.Мүсрепов

11. «Қазақ әдебиетінің тарихы» қанша том болып жарық көрді?

- А) 50 том
- Б) 55 том
- В) 77 том
- Г) 10 том
- Д) 25 том

12. Аполлог қандай туынды?

- А) Зерттеу еңбек

- Б) Библиографиялық көрсеткіш
- В) Қысқа көлемді еңбек
- Г) Астарлы туынды
- Д) Шағын жанр

13. Әдеби байланыс деген не?

- А) Дәстүр жалғастығы
- Б) Көркемдік сабақтастық
- В) Өнер туындысы
- Г) Руханият өрісі
- Д) Шығармашылық өнер

14. «Абай» энциклопедиясы қай жылы жарық көрді?

- А) 2000 жылы
- Б) 2008 жылы
- В) 1999 жылы
- Г) 1990 жылы
- Д) 1995 жылы

15. Поэтика деген не?

- А) Өнер туындысының атауы
- Б) Сөз өнерінің жанры
- В) Көркем туынды табиғаты
- Г) Шешендік өнер
- Д) Өмір шындығының көрінісі

16. Символ сипаты неде?

- А) Көркемдік көкжиегі
- Б) Өмірдегі өмір шындығы
- В) Оқиға желісі мен дамуы
- Г) Табиғат суреттері
- Д) Астарлы баяндалатын көрініс

17. «Әдеби өмір шежіресі» атты кітап қашан жарық көрді?

- А) 2008 жылы
- Б) 2000 жылы
- В) 1999 жылы
- Г) 2005 жылы
- Д) 2007 жылы

18. Экспромттың мағынасы неде?

- А) Көркемдік қайнары
- Б) Шабыт шалқары
- В) Шағын жанр
- Г) Шығарма идеясы
- Д) Стилль сипаты

19. «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» қашан басылды?

- А) 1990 жылы
- Б) 2007 жылы

- В) 2005 жылы
- Г) 1993 жылы
- Д) 1990 жылы

20. «Әдебиет танытқыш» қандай еңбек?

- А) Мемуарлық шығарма
- Б) Өнер туындысы
- В) Мәдени мұра
- Г) Теориялық туынды
- Д) Поэтикалық кітап

21. Алаштың қайраткер-қаламгерлерінің бір тобы қашан ақталды?

- А) 2000 жыл
- Б) 1992 жыл
- В) 1980 жыл
- Г) 1995 жыл
- Д) 1988 жыл

22. «Абайдың жұмбағы» қандай туынды?

- А) Тарихи туынды
- Б) Көркем хикаят
- В) Мемуар
- Г) Зерттеу
- Д) Роман-хамса

23. «Дарабоз» туындысының авторы кім?

- А) Әл-Фараби
- Б) Асан қайғы
- В) Бөліткік шешен
- Г) М.Мағауин
- Д) Қ.Жұмаділов

24. Тәуелсіз «Тарлан» сыйлығын алған Еңбек Ері кім?

- А) С.Қожамқұлов
- Б) Ғ.Мүсрепов
- В) Р.Нұртазина
- Г) Ш.Мұртаза
- Д) Ә.Тарази

25. «Елтұтқа» қандай еңбек?

- А) Драмалық туынды
- Б) Әдеби мұра
- В) Поэтикалық шығарма
- Г) Зерттеу
- Д) Ұжымдық кітап

26. Ж.Аймауытұлының «Шығармалар» жинағын құрастырған кімдер?

- А) С.Қирабаев, Р.Тұрысбек
- Б) С.Қасқабасов, А.Ісімақова
- В) Қ.Найманбаев, Б.Наурызбаев
- Г) З.Ахметов, М.Базарбаев

Д) М.Атымұлов, Қ.Керейқұлов

27. «Абайдың жұмбағы» қанша кітаптан тұрады?

- А) 12 кітап
- Б) 10 кітап
- В) 5 кітап
- Г) 17 кітап
- Д) 3кітап

28. З.Қабдолдың «Менің Әуезовім» деген еңбегінің жанры қалай аталады?

- А) Роман-хамса
- Б) Роман-диалог
- В) Мемуар
- Г) Поэтикалық трактат
- Д) Роман-эссе

29. «Жазушының ең жақсы шығармасы – жазылмаған, яки жазатын шығармасы» деген сөздің авторы кім?

- А) Әл-Фараби
- Б) Абай
- В) М.Әуезов
- Г) Ә. Нұрпейісов
- Д) З.Қабдолов

30. Академик С.Қирабаевтың көп томдық шығармалар жинағы қай жылы жарық көрді?

- А) 2000 жылы
- Б) 2005 жылы
- В) 1990 жылы
- Г) 1997 жылы
- Д) 2007 жылы

31. «Қазақтың жүз романы» атты оқу құралын құрастырған кім?

- А) З.Ахметов
- Б) М.Базарбаев
- В) Р.Нұрғали
- Г) Ә.Нарымбетов
- Д) С.Дәуітов

32. Ж.Нәжімеденовтің үш томдық шығармалар жинағындағы «Темірқазық» атты алғы сөзді кім жазған?

- А) Д.Әбілев
- Б) М.Әлімбай
- В) К.Ахметова
- Г) З.Серікқалиев
- Д) С.Жұмабек

**33. Отан – жерім, Отан суым,
Отан – қуат, нәр береді.
Отан – ұран, Отан – туым,
Отанды ер көгереді! – деген өлең жолдарының авторы кім?**

- А) К.Әзірбаев

- Б) Х.Ерғалиев
- В) М.Айтхожина
- Г) К.Ахметова
- Д) М.Хакімжанова

34. С.Мәуленовтің «Мезгіл перзенті» деген алғы сөзі қандай ақынның «Таңдамалы» жинағына енген?

- А) Жамбыл
- Б) М.Айтхожина
- В) М.Хакімжанова
- Г) Ж.Нәжімеденов
- Д) Т.Молдағалиев

35. «Әуезовтің феномені – бітімінің бүтіндігі» деген сөзді кім айтқан?

- А) Ш.Айтматов
- Б) Ғ.Мүсрепов
- В) Р.Нұрғали
- Г) З.Ахметов
- Д) З.Қабдолов

36. Ә.Нұршайықовтың таңдамалы шығармаларының он томдығы қандай баспадан жарық көрді?

- А) «Жазушы»
- Б) «Жалын»
- В) «Мектеп»
- Г) «Қазығұрт»
- Д) «Ғылым»

**37. Даңқта дәм бар дейді,
Өзінше әркім гулейді.
Аз татқандар : бал дейді,
Көп татқандар: у дейді, - деген өлең жолдарының авторы?**

- А) М.Әлімбаев
- Б) Қ.Мырзалиев
- В) К.Ахметова
- Г) И.Ғайып
- Д) Ж.Нәжімеденов

38. Т.Молдағалиевтің үш томдық шығармалар жинағына енген «Ақындықтың құпия сыры» атты алғы сөзді кім жазған?

- А) З.Ахметов
- Б) З.Қабдолов
- В) С.Қирабаев
- Г) Ә.Кекілбаев
- Д) М.Жолдасбеков

39. «Мерей» атты ғылыми-биографиялық еңбектің авторы кім?

- А) А.Байтұрсынұлы
- Б) Ж.Аймауытұлы
- В) М.Әуезов
- Г) З.Қабдолов

Д) Т.Кәкішев

40. «Абылай ханның қамқа тоны және Байдалы би» атты кітап қандай баспадан жарық көрді?

- А)»Арай»
- Б) «Жазушы»
- В) «Күлтегін»
- Г) «Мектеп»
- Д) «Жалын»

41. Қазіргі әдеби үдерістің басты белгілері неден көрінеді?

- А) Ар ісіне адалдықтан
- Б) Жанрға жауапкершіліктен
- В) Әдеби қозғалыстан
- Г) Ізденіс арналарынан
- Д) Сын сипатынан

42. Қазақ фантастикасына қандай белгілер тән?

- А) Ойдан шығару
- Б) Тылсым дүниеге ену
- В) Басқа планетаға саяхат
- Г) Роботтарды арқау ету
- Д) Қиял дүниесі

43. Қазақ сатирасын зерттеп, іргелі еңбектер жазған ұстаз-ғалым кім?

- А) С.Адамбеков
- Б) Т.Амандосов
- В) Т.Қожакеев
- Г) Ү.Уайдин
- Д) К.Әмірбек

44. М.Шаханов поэзиясының ерекшеліктері неде?

- А)Бүгінгі күнді жырлау
- Б) Тарихи тұлғаларды сомдау
- В) Кеше мен бүгінді сабақтастыру
- Г) Замандас бейнесін жасау
- Д) Өнерді әнмен әспеттеу

45. «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалығы қандай баспадан жарық көрді?

- А) «Елорда»
- Б) «Күлтегін»
- В) «Жазушы»
- Г) «Ғылым»
- Д) «Аруна»

46. Т.Медетбек өлеңдеріндегі басты белгілер қандай?

- А) Тарихилық сипат
- Б) Түркілік сарын
- В) Табиғатпен тілдесу
- Г) Адамды жырлау
- Д) Махабатты қорғау

47. Ұлт ұстазы һәм әдебиеттанудың көшбасшысына айналған танымал тұлға кім?

- А) Абай
- Б) Жамбыл
- В) Ә.Бөкейхан
- Г) А.Байтұрсынұлы
- Д) М.Шоқай

48. Қазақ әдебиеттануы мен сынының көрнекті өкілі кім?

- А) З.Ахметов
- Б) Т.Тебеген
- В) К.Ергөбек
- Г) С.Құлбарақ
- Д) Ж.Смағұлов

49. «Бір махаббат баяны» атты хикаят және әңгімелер кітабының авторы кім?

- А) А.Әлім
- Б) Ж.Ерман
- В) К.Ахметова
- Г) Ш.Бейсенова
- Д) А.Жағанова

50. Тәуелсіздік тұсындағы сөз өнерінің белесті кезеңдеріне арналған көптомдық еңбек қалай аталады?

- А) «Қазақ халық әдебиеті»
- Б) «Бабалар сөзі»
- В) «Қазақ әдебиетінің тарихы»
- Г) «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы»
- Д) «Он ғасыр жырлайды»

51. «Қазақстанның мешіттері мен медреселері» атты еңбектің авторы кім?

- А) О. Өмірбек
- Б) Қ. Заңқоев
- В) Ж. Аманов
- Г) Ә. Дербісәлі
- Д) Н. Маханов

52. «Абай» энциклопедиясына – «Алғы сөз» жазған кім?

- А) З. Ахметов
- Б) Р. Бердібай
- В) Р. Нұрғалиев
- Г) З. Қабдолов
- Д) М. Базарбаев

53. «Қазақ халқының ұлы ақыны» деген классикалық мақаланы кім жазды?

- А) Ж. Аймауытұлы
- Б) Ә. Бөкейхан
- В) З. Ахметов
- Г) Р. Нұрғали
- Д) М. Әуезов

54. «Шәкәрім» энциклопедиясының Бас редакторы кім?

- А) Ғ. Есім
- Б) С. Қирабаев
- В) М. Мағауин
- Г) Е. Сыдықов
- Д) С. Қасқабасов

55. «Шәкәрім тұлғасы» атты мақаланың авторы кім?

- А) Т. Кәкішұлы
- Б) А. Еспембетов
- В) Т. Шаңбай
- Г) Е. Сыдықов
- Д) Н. Қалиев

56. «Қазақтың күй өнері» атты зерттеу қандай баспадан жарық көрді?

- А) «Жазушы»
- Б) «Жалын»
- В) «Елорда»
- Г) «Күлтегін»
- Д) «Өлке»

57. «Қазақтың ауызша тарихы» атты шежірелік деректер кітабын жазған кім?

- А) Ә. Марғұлан
- Б) М. Әуезов
- В) Абай
- Г) М. Жолдасбеков
- Д) А. Сейдімбек

58. « Қазақстанның мешіттері мен медреселері» атты еңбек қанша бөлімнен тұрады?

- А) 12
- Б) 10
- В) 7
- Г) 15
- Д) 3

59. « Данышпан Шәкәрім» атты еңбекті кім жазды?

- А) А. Еспембетов
- Б) Е. Сыдықов
- В) А. Үсенова
- Г) Ғ. Есім
- Д) М. Мағауин

60. « Қазақтың күй өнері» атты еңбектің авторы кім?

- А) А. Жұбанов
- Б) Л. Хамиди
- В) Н. Тілендиев
- Г) Ә. Кекілбаев
- Д) А. Сейдімбек

61. «Қазақтың ауызша тарихы» атты еңбектің жанры қандай?

- А) хикаят
- Б) роман
- В) зерттеу
- Г) жыр
- Д) естелік

62. «Бітеу жара» кімнің шығармасы?

- А) М. Мағауин
- Б) С. Оспан
- В) Абай
- Г) С. Адай
- Д) Р. Тоқтаров

63.« Жетпіс жетінің жігіттері» атты кітапты кім жазды?

- А) Р. Ниязбек
- Б) К. Жүніс
- В) Қ. Әбіл
- Г) Ү. Уайдин
- Д) М. Қаназов

64. «Бітеу жара» кітабының жанры қандай?

- А) поэзия
- Б) драма
- В) сықақ
- Г) фантастика
- Д) роман

65. «Эпос» сөзі қандай мағына береді?

- А) хикаят
- Б) шежіре
- В) баяндау
- Г) жанр
- Д) фольклор

66. «Қазақтың күй өнері» атты зерттеуі қанша тараудан тұрады?

- А) 55
- Б) 75
- В) 33
- Г) 7
- Д) 12

67. «Шәкәрім» атты еңбектің жанры қандай?

- А) поэзия
- Б) хикаят
- В) сатира
- Г) очерк
- Д) ғұмырнама

68. Д. Досжанның «Абайдың рухы» қандай еңбек?

- А) эпопея
- Б) дастан

- В) ғұмырнама
- Г) роман
- Д) хикаят

69. Аристотельдің басты еңбегі қалай аталады?

- А) «Тарихи поэтика»
- Б) «Сөз өнері»
- В) «Поэзия туралы»
- Г) «Поэтикалық өнер»
- Д) «Поэтика»

70. М. Жолдасбековтың «Күндерімнің куәсі» атты еңбектің жанры қандай?

- А) роман
- Б) хикаят
- В) сатира
- Г) трагедия
- Д) күнделік

71. Қара сөз бен дарынды сөздің айырмашылығын кім көрсетті?

- А) Әл-Фараби
- Б) Асан қайғы
- В) А. Байтұрсынов
- Г) М. Әуезов
- Д) З. Ахметов

72. Қ. Ергөбектің «Отырар кітапханасы» сериясымен жарық көрген кітаптарының ортақ атауы қалай аталады?

- А) «Айқын»
- Б) «Айдын»
- В) «Жан жылуы»
- Г) «Арыстар мен ағыстар»
- Д) «С. Мұқанов»

73. «Поэтикалық өнер» кітабының авторы кім?

- А) Аристотель
- Б) Әл-Фараби
- В) Н. Буало
- Г) Платон
- Д) Р. Нұрғали

74. Ғ. Есімнің «Жар жағасы» атты еңбегіне қандай жанрдағы туындылар енген?

- А) әңгімелер
- Б) очерктер
- В) философиялық новеллалар
- Г) зерттеулер
- Д) естеліктер

75. «Қазақ балалар поэзиясы» атты зерттеуді кім жазды?

- А) Қ. Ергөбек
- Б) Б. Жақып
- В) А. Әлтай

- Г) Ж. Смақов
- Д) Б. Ыбырайым

76. «Мұстафа Шоқай» атты еңбектің авторы кім?

- А) Абай
- Б) Шәкәрім
- В) Ә. Тарази
- Г) Ғ. Есім
- Д) Д. Қыдыралиев

77. Түркі дүниесіндегі филологиялық еңбектің авторы кім?

- А) Әл-Фараби
- Б) Ахмет Ясауи
- В) Махмұд Қашқари
- Г) Абай
- Д) Ахмет Байтұрсынов

78. «Әдебиет теориясы» атты нұсқалықтың авторы кім?

- А) Аристотель
- Б) Әл-Фараби
- В) З. Ахметов
- Г) З. Қабдолов
- Д) Р. Нұрғали

79. «Махаббат жыршысы» атты эпистолярлық хикаятты кім жазды?

- А) Б. Бұлқышев
- Б) С. Ерубаев
- В) Ә. Сарай
- Г) Қ. Әлім
- Д) Т. Әбдік

80. «Ұлттық әдебиеттану әлемі» қандай еңбек?

- А) аңыз
- Б) әңгіме
- В) хикаят
- Г) драма
- Д) зерттеу

81. Ақын Ғ. Қайырбековтың әдеби портреттерден тұратын кітабы қалай деп аталады?

- А) «Көкжиек»
- Б) «Қара шаңырақ»
- В) «Құлабыз»
- Г) «Алыс та жақын жағалаулар»
- Д) «Қалам мен заман»

82. «Байқоңыр» жинағының авторы кім?

- А) А. Егеубай
- Б) Ұ. Есдәулет
- В) Қ. Баянбай
- Г) Б. Беделханұлы
- Д) Ш. Әбдікәрімов

83. Т. Нұрмағанбетовтың «Айқай» повесінің тақырыбы қандай?

- А) грек- түрік соғысы
- Б) қазақ-жоңғар соғысы
- В) қазақ-орыс қарым- қатынасы
- Г) қазақ-қырғыз байланысы
- Д) қазақ-өзбек достығы

84. М. Қаназдың «Жанқожа» туындысының жанры қандай?

- А) роман
- Б) эпопея
- В) тарихи кинохикаят
- Г) поэма
- Д) эпос

85. З. Серікқалиұлының қазіргі көркемдік ой танымына арналған еңбегі қалай аталады?

- А) «Сын кітабы»
- Б) «Жылдар сазы»
- В) «Жұмбақ жан»
- Г) «Ақ жол»
- Д) «Алтын жамбы»

86. «Тобылғысай» туындысының авторы кім?

- А) Д. Рамазан
- Б) А. Кемелбаева
- В) Ә. Нәбиев
- Г) Р. Тоқтаров
- Д) А. Шаяхмет

87. «Сам жамыраған шақ» атты поэзиялық туындының авторы кім?

- А) А. Әлім
- Б) М. Қайыңбаев
- В) Қ. Бегман
- Г) Ұ. Есдәулет
- Д) Б. Серікбайұлы

88. «Ұраным-Алаш!...» еңбегінің авторы кім?

- А) М. Әуезов
- Б) М. Дулатов
- В) Т.Жұртбай
- Г) М. Тәтімов
- Д) Т. Омарбеков

89. С. Елубайдың «Ақ боз үй» туындысының жанры қандай?

- А) роман
- Б) хикаят
- В) аңыз
- Г) поэзия
- Д) трилогия

90. «Нұрлы таң» атты өлең- дастанының авторы кім?

- А) Абай
- Б) Шәкәрім
- В) Р. Ниязбек
- Г) Н. Оразалин
- Д) О. Асқар

91. Ә. Асқаровтың ел мен жер жайлы толғауы қалай деп аталады?

- А) «Күншуақ»
- Б) «Сағыныш»
- В) «Көкжал»
- Г) «Ұлы көш»
- Д) «Мұнар тауды, мұзарт шыңды аңсаймын»

92. «Дүние- имани құбылыс» атты әдеби сын, эсселер мен сұхбаттардан тұратын туынды авторы кім?

- А) С.Әшімбаев
- Б) Ә. Бөпежанова
- В) Т. Медетбек
- Г) Б. Омарұлы
- Д) Т. Шапай

93. З. Серікқалиұлы «Жыр жаны, сыншы жанары» атты алғы сөзді қандай еңбекке жазды?

- А) «Айқай»
- Б) «Ақ жауын»
- В) «Көзмоншақ»
- Г) «Көкжал»
- Д) «Аспан»

94. Қазақ табиғат лирикасының антологиясы қалай деп аталады?

- А) «Ұлы көш»
- Б) «Сағыныш»
- В) «Аспан»
- Г) «Қолтаңба»
- Д) «Өлең өлкесі»

95. «Жұлдыз» журналы «Әдебиетіміздің жас толқыны» атты топтама туындыларды қай жылы жариялады?

- А) 2000 жыл
- Б) 2005 жыл
- В) 2007 жыл
- Г) 1991 жыл
- Д) 2010 жыл

96. «Ақиқат айнасы» атты мақалалар мен зерттеулер кітабының авторы кім?

- А) Абай
- Б) Әл-Фараби
- В) Р. Тұрысбек
- Г) З. Ахметов

Д) А. Ісімақова

97. Ел тарихының әйгілі тұлғалары қандай еңбекке арқау болған?

- А) «Толғам»
- Б) «Иірім»
- В) «Арна»
- Г) «Елтұтқа»
- Д) «Елібай»

98. Қазақ әдебиетінің 2700 жылдық антологиясы қай елде жарияланды?

- А) АҚШ
- Б) Қытай
- В) Жапония
- Г) Ташкент
- Д) Түркия

99. «Сұлулық салтанаты» атты сұхбат кім туралы?

- А) Абай
- Б) М. Әуезов
- В) Г. Исмайылова
- Г) А. Әшімов
- Д) М. Жолдасбеков

100. «Алтын тамыр» журналының алғашқы саны қай жылы жарық көрді?

- А) 2000 жыл
- Б) 2010 жыл
- В) 2007 жыл
- Г) 1991 жыл
- Д) 2009 жыл

Тест жауаптары

1	В	26	Д	51	Г	76	Д
2	Д	27	В	52	В	77	В
3	Г	28	Д	53	Д	78	Д
4	Б	29	Д	54	Г	79	Г
5	В	30	Д	55	В	80	Д
6	Д	31	В	56	Г	81	Г
7	Б	32	Г	57	Д	82	Д
8	Г	33	Д	58	Д	83	А
9	В	34	В	59	Г	84	В
10	Д	35	Д	60	Д	85	Д

11	Г	36	Г	61	В	86	Б
12	Г	37	Д	62	Д	87	Д
13	Б	38	В	63	В	88	В
14	Д	39	Д	64	Д	89	Д
15	В	40	В	65	В	90	В
16	Д	41	В	66	Г	91	Д
17	Г	42	Д	67	Д	92	Б
18	Б	43	В	68	В	93	Б
19	Д	44	В	69	Д	94	Д
20	Г	45	Д	70	Д	95	В
21	Д	46	Б	71	В	96	В
22	Д	47	Г	72	Г	97	Г
23	Д	48	А	73	В	98	Д
24	В	49	Г	74	В	99	В
25	Д	50	В	75	В	100	Д

I. Әдебиеттер

1.1. Негізгі әдебиеттер

- Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 бет
- Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. –Алматы: Жазушы, 1998. -320 бет
- Аймауытов Ж. Шығармалары. –Алматы: Жазушы,1989. – 560 бет
- Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1996. -290 бет
- Ақылдың кені (жинақ). – Алматы: Қазақстан, 1994. – 256 бет
- Әжиев Қ. Ә.Нұрпейісовтың шығармашылық шеберханасы. –Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 182 бет
- Әшімбаев С. Парастқа құштарлық. – Алматы: Жазушы, 1985. -248 бет
- Байжанов С. Замандастар туралы толғау. – Алматы: Жазушы, 1973. – 223 бет
- Бес арыс, - Алматы: Жалын, 1992. -541 бет

11. Ғабдуллин Н. Шығарма арқауы – шындық. – Алматы: Жазушы, 1968. – 192 бет
12. Даналардан шыққан сөз. – Алматы: Мектеп, 1987, - 383 бет
13. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 бет
14. Досжан Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 150 бет
15. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. – Алматы: Жазушы, 1977. – 300 бет Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. -210 бет
16. Ергөбек Қ. Жазушы шеберханасы. – Алматы :Қазақпарат, 2002. – 292 бет
17. Жанр және шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1968. – 352 бет
18. Жанр сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – 272 бет
19. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 бет
20. Жұмабек С. Жұлдызы нұрлы суреткер. – Алматы: Қазығұрт, 2002. – 152 бет
21. Жұмалиев Қ. Стилль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Жазушы, 1966. – 229 бет
22. Жұртбаев Т. Талқы. – Алматы :Қазақстан, 1997. – 386 бет
23. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1968. – 330 бет
24. Қазақ совет энциклопедиясы (12 томдық). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1972 – 78 ж-ж.
25. Қазақстан Жазушылары: XX ғасыр (анықтамалық). – Алматы: Ана тілі, 2004. – 392 бет
26. Қазбеков Н. Ой таразысы. – Алматы: Жазушы, 1991, - 255 бет
27. Қазақ фольклористикасы. – Алматы: Ғылым, 1972, - 298 бет
28. Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Өлке, 1998. – 336 бет
29. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 373 бет
30. Қалқабаева С. Әзілхан Нұршайықов прозасындағы адамгершілік ізденістер. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 168 бет
31. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1998. – 224 бет
32. Қожакеев Т. Көк сеңгірлер. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 272 бет
33. Қоңыратбаев Ә. Шеберлік сырлары. – Алматы: Жазушы, 1979. – 164 бет
34. Құлбарақ С. Т. Ахтанов шығармашылығы. – Түркістан, 2004. – 171 бет
35. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 448 бет
36. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Алматы: Фолиант, 2004. – 480 бет
37. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: 1999. – 200 бет
38. Көркемдік кілті. – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. -648 бет
39. Майтанов Б. Көркемдік нәрі. – Алматы: Жазушы, 1983. – 182 бет
40. Мархабаев А. Қазақ фантастикалық әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 367 бет
41. Мұқанов С. Мөлдір махаббат. – Алматы: Жазушы, 1988. -554 бет
42. Мүсрепов Ғ. Суреткер парызы. – Алматы: Жазушы, 1970. -554 бет
43. Мүсрепов Ғ. Ой әуендері. – Алматы: Жазушы, 1978. -210 бет
44. Мырзалиев Қ. Сөз сиқыры. – Алматы: Жазушы, 1982. -464 бет
45. Нұршайықов Ә. Таңдамалы. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1980. Т.1. Роман мен повесть. -520 бет.; Т.2. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. -360 бет
46. Нұршайықов Ә. Төрт томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1992 Т.1 Роман, повесть және әңгімелер. -432 бет. Т.2. Роман, майдан жазбалары және эсселер. – 448 бет
47. Нұршайықов Ә. Тоғыз толғау: повесть монолог. – Алматы :Мектеп, 1977. -224 бет
48. Нұршайықов Ә. Автопортреттер: Әдеби портреттер, естеліктер, әскери жазбалар. – Алматы: Жалын, 1977. – 200 бет
49. Нұршайықов Ә. Өмір өрнектері: Әдеби күнделік – Алматы: Жазушы, 1987. -448 бет
50. Нұршайықов Ә. Батырдың өмірі: шағын повестер, әңгімелер, естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1969. -175 бет
51. Нұршайықов Ә. Мен журналистпін. – Алматы: Қазақстан, 1973. -167 бет
52. Нұршайықов Ә. Екі естелік: Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқанов туралы хикая, эсселер. – Алматы: Жалын, 1985. -176 бет
53. Нұршайықов Ә. Өмір өрнектері. – Алматы: Өлке, 2000. – 608 бет

54. Нұршайықов Ә. Қаламгер және оның достары. – Алматы: Өлке, 2000. -440 бет
55. Нұршайықов Ә. Махаббат, қызық мол жылдар.- Алматы: Атамұра, 2002. -320 бет
56. Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз.- Алматы: Атамұра, 2004. – 400 бет
57. Нұршайықов Ә. Халима (мәңгілік махаббат жыры) – «Жұлдыз», 2002, №3. -125-136 бет, «Простор», 2003, №10. -75-99 стр.
58. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2005
59. Нұрғалиев Р. Өнердің эстетикалық нысанасы, - Алматы: Мектеп, 1979. -192 бет., Әуезов және Алаш. – Алматы: Санат, 1997. -432 бет
60. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш,, 2002. – 328 бет
61. Омаров І. Толғамдар // Раздумья.- Алматы: Жазушы, 1992.-150 бет
62. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы: Білім, 2000.- 168 бет
63. Оразалиев Ф. Замана қаһарманы. – Алматы: Жазушы, 1981.-247 бет
64. Сахариев Б. Күрескер тұлғасы. – Алматы: 1979. – 373 бет
65. Сағымбекұлы Р. Жүсіпбек. – Алматы: Санат, 1997.- 224 бет
66. Сарбалаев Б. Ақиқат алдында . – Алматы: Жазушы, 1986. -213 бет
67. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. -232 бет
68. Стилль сыры. – Алматы: Ғылым 1974. -336 бет
69. Сманов Б. Кейіпкер бейнесін талдау. – Алматы: Рауан, 1990. -88 бет
70. Сейдімбеков А. Қазақ әлемі (этно-мәдени пайымдау). – Алматы: Санат, 1997. -465 бет
71. Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997. -928 бет
72. Табалдиев Ә. Тәрбие өрнектері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 145 бет
73. Тәжімұратұлы М. Шәңгерей. – Алматы: Өлке, 1998. -336 бет
74. Тұрысбек Р. Парыз бен парасат. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. -374 бет., Жазушы еңбегі және шығармашылық. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-228 бет; Ә. Нұршайықовтың шығармашылық мұрасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.-271 бет; Асыл сөз (зерттеу). – Алматы, 2006. -420 бет
75. Уахатов Б. Көркемдік ізленістер. – Алматы: Жазушы, 1988. -210 бет
76. Шаңырақ (үй-тұрмыс энциклопедиясы). – Алматы: ҚСЭ бас редакциясы, 1989. -567 бет
77. Шәкәрім. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. -210 бет
78. Шәріпов Ә. Қазіргі дәуір және қазақ совет әдебиетінің даму проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1973. -225 бет
79. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. -336 бет
80. Советский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1981. –стр. 1600.
81. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская Энциклопедия, 1987. -стр 751.
82. Словарь иностранных слов. – Москва: Русский язык, 1984. – стр.608
83. Ыбырайымов Б. Ой мен сөз. – Алматы: Жазушы, 1985, - 228 бет
84. Ыдырысов Т. Очерк туралы ойлар. – Алматы: Қазақстан, 1969,-210 бет
85. Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. – Алматы: Ғылым, 1994. -280 бет
86. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары. – Алматы: Санат, 1999 – 321 бет
87. М. Әуезов және әлем әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 1997-2005
88. Әдеби өмір шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 2005. -488 бет
89. Көкейкесті әдебиеттану. – Астана: ЕҰУ, 2000-2009 ж.ж.
90. Қазақ әдебиеті (энциклопедиялық анықтамалық). – Алматы: Аруна, 2005. -276 бет
91. Қазақ мәдениеті (энциклопедиялық анықтамалық).- Алматы: Аруна, 2005.-656 бет
92. Адырбекұлы К. XX ғасыр: соңғы репрессия. – Алматы: Алаш, 2006. – 286 бет
93. Бектұров Ж. Енеден ерте айрылған төл секілді. – Алматы: Қазақстан, 2002. – 624 бет
94. Елтұтқа (М. Жолдасбеков., Қ. Салғараұлы А. Сейдімбек). – Астана: Күлтегін, 2001. – 352 бет

95. Еспембетов А. Уақыт өрнегі. – Алматы: Інжу-маржан, 2005. – 515 бет
96. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1997. – 512 бет.
97. 40-50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым. 1998. – 400 бет
98. Тарихи тұлғалар. – Алматы: Алматы кітап, 2005. – 386 бет
99. Тапанова С. Қазақ романдарындағы ғашықтық сарын. – Астана: Ана тілі – Ата тарих, 2007. – 280 бет
100. Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. – Қарағанды: Болашақ, 2005. – 317 бет.

1.2. Қосымша әдебиеттер

1. Абай. Шығармалары. 2 томдық. – А, 2004
2. Алқаласа әлеумет. – А, 1991
3. Аманшаев Е. Кеңістік пен кейіпкер әлемі. – Жұлдыз, 1988, №9
4. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – А, 1996.
5. Авеста // Парасат, 1993, №3
6. Әбдірахманов С. Ел аман болсын, Ел бағына туған Ер аман болсын // Сұхбат//. – ЕҚ, 2008, 1 шілде
7. Әбжанов Х. Еңсеру (Елорда: өзгерген атаулар, жаңарған ұғымдар). – ЕҚ, 2008, 1 шілде
8. Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері. – Қазақ тарихы, 1995, №2. – 27 бет
9. Әлемдік философиялық мұра (20 томдық). – А, 2005
10. Әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 30-40 жылдар кезеңі мен 50 жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Комиссиясының қорытындысы. – ҚӘ, 1989. – 15 желтоқсан
11. Бегалин С. Жамбыл (Хикаят). – А, 1996
12. Бейісқұлов Т. Қилы заман азабы. – А, 2003
13. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы, 1994
14. Дәрімбетов Б. Әдеби мұраға қиянат болмасын. – Алматы ақшамы, 1988, қыркүйек
15. Дүйсенов М. Фольклор ма, әдебиет пе? // ҚӘ, 1972, 2 шілде
16. Дүйсенбаев Ы. Қазақ әдебиетінің тарихы хақында // Жұлдыз, 1969, №8
17. Жолдасбеков М. Тастар сөйлейді, – Астана, 2002. – Тәуелсіздік: тағылым және талап. – ЕҚ, 2008, 24 мамыр.
18. Жұртбай Т. Талқы. – А, 1997; Бетпе – бет// Абай, 2000, №1. – 38 бет
19. Дәуітұлы С. Хақ жолында. – А, 2006
20. Иманғазин М. Антика әдебиеті. – А, 2007
21. Ұлттың ұлы мұраты жолында ұйысайық. – ЕҚ, 2008, 31 мамыр
22. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – А, 2001
23. Кердері Ә. Қазағым. – А, 1993
24. Кекілбайұлы Ә. Әдебиет әзелгі мұратынан айнымақ емес. – ЕҚ, 2008, 4 маусым
25. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік арналары. – Астана, 2001
26. Қасқабасов С. Түпнұсқамыз түгел ме? – ЕҚ, 1999, 8 қыркүйек
27. Қазақ әдебиеті және ағымдар// Сұхбат//. – ҚӘ, 2008, 23 мамыр
28. Қойшыбаев Б. Рух күресі // Ана тілі, 2008, 15 шілде
29. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет, – Астана, 2002
30. Мағауин М. Ұлттың күретамыры // Жұлдыз, 1994, №10. – 12 бет
31. «Мәдени мұра» бағдарламасы: 2004-2008 жылдар нәтижелері. – Астана, 2008. – 40 бет
32. «Мәдени мұра» - ұлт болып ұйысуымыздың темірқазығы. – ЕҚ, 2008, 14 маусым
33. Мәдібай Қ. Зар заман ағымы// Жұлдыз, 1997, №3. – 193 – 203 бет
34. Мырзалиев Қ. Иірім. – А, 2004; Жазмыш. – А, 2004
35. Елеукенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде. – А, 2006; // революцияға дейінгі қазақ әдебиеті тарихын кезеңдеу хақында ойлар//. – Заман – Қазақстан, 1999, 28 шілде

- 36.Егеубаев А. Кісілік кітабы. –А, 1998
- 37.Еңсегенұлы Т. Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары. – А, 2001
- 38.Нұрғали Р. Ұлт ұстазы. – ЕҚ, 2007, 26 қыркүйек
- 39.Қайдар Ә. Қаңлы // Шежіре//. – А, 2004
- 40.Қара өлең. – А, 1989
- 41.Қазақстан тарихы. – А, 2002
- 42.Қазақтың көне тарихы. –А, 1993
- 43.Оспанұлы Ә. Түркі халықтарының әдебиет тарихы қашаннан басталады? // Жұлдыз, 1996, №10. -173-175 бет
- 44.Он ғасыр жырлайды. – А, 2006
- 45.Поспелов Г.Н. Искусство и эстетика. –М, Искусство, 1984
- 46.Сартқожа Қ. Орхон мұралары. – Астана, 2003
- 47.Сәдуақасов С. Шығармалары. 2 томдық – А, 2003.
- 48.Сәтпаева Ш. Шоқан Уалиханов. –А, 1987; Абай және Европа // Абай, 1998, №2. -30-40 бет
- 49.Сейдеханов К. Әдебиет жанашыры. – А, 1972
- 50.Серікқалиев М. Жастар прозасын барлағанда // Жұлдыз, 1969, №6
- 51.Сқақбаев М. Көрікті әлемдегі көркемдік ізденістер // Уақыт және қаламгер. –А, 1985
- 52.Сыздықов Қ. Мұхтар Әуезов – әдебиет сыншысы. –А, 1973.
- 53.Тебегенов Т. Шетел әдебиеті. – А, 2004.
- 54.Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. –А, 2005
- 55.Төленқызы Р. Халықтық қасиеттің қазығындай (сұхбат). –Астана хабары, 2008, 1 шілде
- 56.Тарақова Ә. Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы. –А, 2004
- 57.Тұрысбек Р. Таным мен талғам тоғысы. –ЕҚ, 2005, 23 қараша; Құндылықтар қайнары. – Әдебиет айдыны, 2006, 17 тамыз; Жасын тағдыр, жарқын өмір. –ЕҚ, 2006, 30 қыркүйек, Ұлт саясатының өзегі. -ҚӘ, 2006, 17-26 қараша.
- 58.Түркістан //Энциклопедия//. – А, 2000
- 59.Шортанбай (толғаулар). – А, 1993
- 60.Шаханов М. Өз ана тілінде сөйлемей мен ойламаудың залалы және космополиттік ағым // Ана тілі, 2008, 15 мамыр.
- 61.Хамид Қ. Тауарих хамса Шарқи. – А, 1992
- 62.Хамзин М. Қазіргі қазақ романы. – Қарағанды, 2001
- 63.Ысмаиылов Е. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті.-А, 1941.
- 64.Ысқақов Б. Қазақ-татар әдеби байланысы. –А, 1976.
- 65.Ысқақұлы Д. Парасат пайымдары. – А, 2000

I. ПОЭЗИЯ

Тәуелсіздік – ұлт мұраттарының жарқын да жасампаз көріністері болса, ал оның руханият ісіндегі сыр-сипаттары әдебиет әлемінен, тақырып пен идея бірлігінен, жанрлар жүйесі мен көркемдік-эстетикалық құндылықтардан, замана шындығы мен көркемдік шешімнен, уақыт бедері мен тұлға табиғатынан, тілдік-стильдік ерекшеліктерден айқын аңғарылады. Жаңа уақыт тынысы, ел өмірі мен қоғамдағы азаттық пен еркіндік рухы – ақын-жазушылар шығармашылығынан жаңашыл бағыт, іргелі ізденістер арқылы кең көлемде көрініс тапты. Алайда, тәуелсіздік тұсындағы әдебиеттің даму бағыт-бағдарлары, идеялық-эстетикалық қырлары, стильдік сипаттары әлі де жан-жақты айқындалып, қалың көпке қаз-қалпында жетпегені анық. Кезең, құбылыс ретінде де толық қалыптасқан жоқ. Қысқа шегініс жасасақ, әсіресе:

«...XX ғасырдың өн бойында қазақ әдебиеті өз даму тарихында үш шоқтықты кезеңді басынан кешті.

Бірінші – кезең ұлы Абай бас болып, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтан-Махмұт Торайғыров секілді ақын, жазушылардың туған әдебиетімізді жазба әдебиеттің классикалық деңгейіне көтерген ширек ғасырлық (1900-1925) өнім-жемісін қамтиды.

Қазақ Кеңес әдебиеті саналатын екінші кезеңі – 1917 жылдың Қазан революциясынан басталып, 1991 жылға дейін созылады. Жиырмасыншы жылдары ол ұлттық-демократияшыл әдебиетпен бәсекелесе қатар дамыды да, отызыншы жылдардан 1991 жылға дейін жеке дара өркендеді. XX ғасырдың бас шеніне дейін бірқатар жанрға әлі қол арта қоймаған әдебиетіміз енді көркем сөздің барлық жанрын игеріп, сан сапалы, толымды, толайымды табыстарға қол жеткізді. Қазақ әдебиетінің ең үздік туындылары әлемдік аренаға шықты. Абай, Жамбыл, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Әбдіжамил Нұрпейісов, Әнуар Әлімжанов, Олжас Сүлейменов есімдерін білмейтін өркениетті ел кемде-кем. «Абай жолы» роман-эпопеясы «басқа әдебиеттерге, оның ішінде шетел әдебиеттеріне әсер тигізе алатын қазіргі заманның ең көрнекті шығармасы деген биік дәрежеге ие болды» (Ғ.Мүсірепов. Суреткер парызы. А, 1970.-391 бет).

Үшінші кезең – қазақ халқының тарихындағы ең бақытты дәуірден, маңдайы жарқырап, тәуелсіздік туын желбіретіп, мерейі үстем болған және елімізді демократиялық жолға түсірген 1991 жылдың 16 желтоқсанынан басталады» **(Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: Қаз Ақпарат.-9 бет).**

Ақиқатында, ұлттық сөз өнері бастапқы кезеңдерден- ақ ел өмірін, дәстүр салтты, тұрмыс-тіршілікті кең көлемде көрсетті әр қилы кезең, сындарлы сәттерді адам өмірі мен ең бегін, талайлы тарихты, тағдырлы тұлғаларды т.с.с көркем баяндау, шындыққа сыйымды қалыпта суреттеу сипаттары басым болды. Өйткені: «Әдебиетте бәрі де адамға-авторлық пайымның дәлдігі мен тереңділігіне, кейіпкердің мінез- құлқы мен әрекет аясының шынайылығы мен нанымдылығына, оқырман зердесінің нәзіктігі мен сезімталдығына барып тіреледі. Ал бізде бүгін автор да, кейіпкер де, оқырман да ойсырай жарақаттанған ошарылмалы қоғамның түлектері. Күні кеше ғана олар өздерін қоршаған дүниені жаппай мағынасыздық санап, шыңдап түңіліп жүрді. Қоршаған ортадағы құбылыстар енді-енді айқындап келеді. Көбі әлі де бұлыңғыр, әлі де күңгірт. Тұтаса, сомдала қойған жоқ. Ала-құла, үзік-үзік. Алайда, біз көп сыр сипаты әлі де түсініксіз, әлі де беймәлім, аса орнықсыз ойнамалы дүниеде өмір сүріп жатқанымызды, тіршіліктің мақсаты да – сондай қарама-қайшылықтар мен екі ұштылықтар әлемінен жөн-жосықты мән-мағына табуға тырысу екендігін енді-енді ұғынып келеміз. Әдебиет деген, түптеп келгенде өмірдің жай әншейін көшірмесі ғана емес, оның өзіне міндет жүктеп, талап қойып, бәрін жіпке тізіп, барлап, талдап, бажайлай бағалап отыратын ымырасыз бә

секелесі де екен. Ендеше, мақсат пен әрекеттің, ниет пен нәтиженің, ықпал мен әсердің тепе-теңдігіне жетіспей тұрып, әдебиет те өмір сияқты ауыспалы ахуалдан арыла қоймайды. Оның көркем шығармашылық көсегесін көгертетін үштік – автор, кейіпкер, оқырман да - әртарап қалпында қалып, соның салдарынан әлеумет ықыласын бірден баурап алар толыққанды эстетикалық ләззатты қамтамасыз ете алмаса керек...

Ендеше, осындай қалтқысыз сұхбаттас, қаяусыз пікірлестің орнын тек кітап қана толтыра алады. Оны оқып отырып, тек өз замандастарың мен отандастарың ғана емес, жалпы адамзаттың бүгінгі және бұрынғы ұрпақтарының өмір тәжірибелері мен көзқарастарымен танысып, өз ойлары мен сезімдеріңді өзгелермен салыстырып, өз жан дүниенді өзін елестетіп аласың.

Адам жады мен абырой-намысын көздің қарашығындай сақтап, ар-ұжданы мен сезімін аялай сыйлап, ақылы мен тәжірибесін үздіксіз байытып, әдебиет әуел бастан бергі әмбеге ортақ жанашыр, әмбеге ортақ ұстаз маңызын одан әрмен нығайта бермек. Сол арқылы әзелден бергі киелі мерейіне қылау түсірмей, мүлтіксіз сақтап қала алмақ.

Олай болатыны түсінікті. Бүкіл тарих көрсетіп отырғандай: ешбір қоғам мен ешбір кезең тек өңкей ізгіліктер мен жетістіктерден, жаңалықтар мен жақсылықтардан тұрмапты. Ләйім, болашақ та солай болғай. Сөйте тұра, адамзат ізгілік пен жақсылыққа, адамгершілік пен гуманизмге үзбей тырысу арқылы ғана жер бетінде өзін-өзі сақтап қала алып отыр. Әдебиет те тек солай еткен жағдайда ғана адамдар ықыласын ақтай алады.

Әзелден әдебиеттің пешенесіне жазылғаны сол»

/Кекілбайұлы Ә. Әдебиет әзелгі мұратынан айнымақ емес. – «Егемен Қазақстан», 2008, 4 маусым/.

Асыл сөздің мұрат-мүддесін көздеу, оның алыс-жақын елдерге кедергісіз жетуін қамтамасыз етуі, құрмет пен қолдауды да еселеп арттыру қашан да мәнді, кәделі істердің бірі. Жазушы-драматург Ә.Таразидың талғам-толғаныстарынан осыны айқын аңғарар едік: «Тоқ саныншы жылдары егемендікке қолымыз жетті деп бөркімізді аспанға аттық. Содан бері қазақ әдебиетін ағылшын тіліне аударайықшы деген ниет көрінбейді. Бұл бағытта бір қадам жасалған жоқ. Қазір әлемге танылу тек ағылшын тілі арқылы жүзеге асады. Биік мінбелерден солай айтылып та жүр. Бұрын менің қалжың болса да қаны тамған шындыққа келетін- «Орысша шықпай оңбайсың» дейтін мәтелім бар болатын. Қазір соны -«Ағылшынша шықпай асу аспайсың» деп өзгертуге тура келеді. Ағылшынша шығаруға лайықты шығармалар қазақ әдебиетінде аз емес. Мәдениет пен ақпарат министрлігінен шағын ғана бір бөлім құрып, «қане,бізде аударатын не бар» деп қаржы бөліп жатса қандай ғанибет. Қаржы құдайға шүкір,бар. Соңғы бес-алты жылда халқымыз да еңсе көтеріп қалды. Осы іс қолға алынуы керек, меніңше. Былтыр жылдың аяғында бірнеше министрліктің бөлінген қаржыны игере алмай қалғаны жөнінде ақпарат құралдары жарыса жазды. Сонда мен ішімнен «жымқырудың амалын таба алмай,бойларына сіңбей қалған ақша ғой» деп ойладым. Әйтпесе, жұмсайтын жер неге табылмасын. Сондай босқа шашылып, күйіп жатқан қаржыны әдебиет пен мәдениетке жұмсап, рухани өреміздің өресін кеңейтіп жатсақ,қане. Мықты аудармашылар тауып, қазақ әдебиетінің лайықты дүниелерін орыс тіліне аудартсақ,ары қарай ағылшынша оңай болады ғой. Орыстарда ағылшынша аудару жолға қойылған. Егер істі осылай ұйымдастырса, орыс тілі арқ

ылы дүниенің біраз елін жаулар едік. Қазақ халқынан, Қазақстанның беделі өсер еді. Әдебиет арқылы біздің жұртты барша әлем таныр еді. Соны тыңдар құлақ болса, рухани дүниеге жаны ашитын азаматтар мән берсе деп ойлаймын»

/ Тарази Ә. Қазақ әдебиеті көтерілген биікке қазақтың өзге өнері әлі жеткен жоқ. – «Нұр-Астана», 2006, 5 сәуір/.

Қазақ сөзінің қадір-қасиетін алыс-жақын елдер ерте таныды. Ұлттық өлең өрімі мен ондағы мың сан өрнектер алуан арналы, әр түрлі көрініс-суреттер, салыстыру-салғастыру мүмкіндіктері мен иірімдері кім-кімге де ой салады. Өзгеше әсер-ықпал етеді. Ұлттық асыл сөздің өкілдері оны әр қырынан көрсетті де. Осы төңіректегі ой-пікірлерін ақын Т.Медетбек былай білдіреді: «Жалпы әдебиетте өзіңнің бір даусың, өзіңнің үнің, өзіңнің жолың болмаса, еш уақытта шыға алмайтыныңды, онан кейін біреудің көлеңкесінде қалып қоятыныңды мен ертерек сезінген адаммын. Жан-жағымды көбірек қарап, тексеріп, зерттеп жүрдім-дағы, онан кейін эксперименттерге, оның ішінде ешқандай тамыры жоқ, шыққан топырағы жоқ эксперименттерге де бардым. Бірақ бүкіл үлкен, мықты ақындарды зерттеп қарап отырсам, еш уақытта да жалаң эксперименттің ешқайда алып бармайтынын сезіндім. Өйткені қандай жаңалық болсын, өзінің дәстүрлі тамыры болуы керек. Оның күретамыры дәстүр болу керек. Онан кейін күретамырмен ғана қоректенбейді ғой, ағаш дейтін, оның тарам-тарам, сала-сала тамырлары болады, сол тамырлары әлемдік әдебиеттен сусындап отыру керек»

/Медетбек Т. Ең алаяқтық тіршілік, ең опасыздық «саясатпен жұмысым жоқ» деген адамдардан шығады. –«Айқын», 2006 жыл, 27 мамыр/.

Сондай-ақ, жазушы С.Елубайдың көзқарас -танымдарынан да ұлт пен ұрпақ қамына қатысты келелі мәселелер мен түйінді тұстарды тануға болар еді: «-Қазір қазақтың жас журналистері мен әдебиетшілері жақсы қалыптасып келе жатыр. Бостандық рухында. Тәуелсіз рухта жалтақтауды білмейтін қаламгерлер легі келіп жатыр. Қазақ былай болады деген үлкен жауапкершілікті іс –жастардың мойнында. Біз қанша айтқанмен, өтіп бара жатқан аға ұрпақтың өкіліміз. Біз әл-қадірімізше күрестік. Айттық. Қазіргі қалам ұстай бастаған ХХІ ғасырдың І жартысында қалыптасатын ұл мен қыздар күн-түн демей, бұлар да қазақ үшін күресуі керек. Өйткені, қазақ үшін күрес әлі де бір ұзаққа созылатынына өз басым сенімдімін. Өйткені, бүгінде мәңгірттенген кейбір ата-аналар күні бүгінге дейін немерелерінің тілін ана тілінде емес, орыс тілінде шығарумен айналысып жүр. Олар өте көп. Аспанға таяқ лақтырсаң, мәңгірт ата-ананың басына тиеді. Мұндай жағдайда қазақтың жас қаламгерлері мен қайраткерлері үшін үлкен күрес алда деп білемін»

/Елубай С. Рух тәуелсіздігіне жету үшін әлі талай күресу керек //сұхбат//.-«Әдебиет айдыны», 2007 жыл, 31 мамыр/.

Демек, қазақ сөз өнері әуелгі арна-бағыттарынан жаңылмастан, керісінше тақырып пен жанрлар жүйесі, өмір шындығы мен көркемдік-эстетикалық талаптар тұрғысынан жан-жақты дамығанын аңғарар едік. Жаңа бағыт, соны сипаттар тұрғысынан да жетіліп, ілгерілей түскенін тануға болады. Уақыт тынысы да терең көрініс береді.

Ұлт тәуелсіздігі –қоғамда, адам өмірі мен еңбегінде, тұрмыс-тіршіліктерінде терең із қалдырды. Қоғам дамуынан, ұлттық санадағы өзгеріс пен өмірдегі жаңашыл бағыттардан –

азаттық пен еркіндік салтанаты, келелі келешекке құштарлық пен сүйіспеншілік сынды шынайы сезім, сырлы сипаттар көрініс берді. Тәуелсіздік мұраттары ұлттық поэзиядан, ондағы басты тақырыптардан елдік мүдде, тарих пен таным, адам еңбегі, талайлы тағдыры, дәстүр мен тәжірибе тағылымдары, ел-жер, дін-тіл, тәлім-тәрбие, патриоттық сезім т.с.с. кең орын алды. Ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдары қазақ ақындарының әр алуан тақырыптарды қамтыған ізденіске құрылған идеялық-көркемдік ерекшеліктері мол өлең-жырлары жарық көрді. Атап айтқанда,

Т.Әбдірахманқызының «Замана сазы», «Сөйле, қалам»,
Е.Әукебаевтың «Күн мен көлеңке»,
Х.Ерғалиевтің «Сонеттер», «Ұлтым дедім, ұлғайдым»,
Д.Әбілевтің «Жолаушы өмір»,

К.Салықовтың «Түркістанға тағзым», «Таныс жұлдыз жарқылы»,
Ә.Сәрсенбайұлының «Ғасыр мен ғасыр беттессе»,
С.Сейітовтің «Серпер»,

Т.Молдағалиевтің «Жаз да өтіп барады», «Сағындырған көктемдер»,
Қ. Мырза Әлінің «Заман-ай», «Алаштың арманы»,
Қ.Бұғыбаеваның «Қоштасқым келмейді», «Құс жолы»,
А.Бақтыгерееваның «Ақ шағала», «Сүмбіле»,
Р.Ниязбектің «Тыңда мені, замана», «Жүрегімде ғасырлар салмағы»,
Н.Оразалиннің «Құралайдың салқыны», «Ғасырмен қоштасу»,
К.Ахметованың «Күн шыққанда күліп оян», «Наурыз нұры»,
Т.Медетбектің «Тағдырлы жылдар жырлары»,
А.Егеубайдың «Аламан»,
С.Тұрғынбекұлының «Жерорта»,
М.Шахановтың «Жаңа қазақтар», «Өркениеттің адасуы»,
Қ.Жұмағалиевтің «Күншуақ», «Жүрегімнің бөлшегі»,
Н.Айтұлының «Рухымның падишасы», «Бәйтерек»,

С.Ақсұңқарұлының «Адам Ата –Һауа ана», «Қызыларай»,
С.Адайдың «Әр қазақ –менің жалғызым»,
М.Ақдәулетұлының «Дәруішнама»,
М.Айтхожаның «Аңсау»,
М.Рәштің «Киелі домбыра»,
Ж.Бөдешұлының «Жұлдызға орнын Ай бермес»,
Ө.Нұрғалиевтің «Афина мектебі»,
Ғ.Жайлыбайдың «Жүрегімнің жұлдыздары»,
С.Дәуітұлының «Сарыбел сазы»,
И.Ғайыптың «Жыр әлемі»,
Т.Илиясұлының «Тас жарған»,
Т.Рахымның «Дүлділ көңіл», «Алтайдан сәлем»,
Е.Раушановтың «Қара бауыр қасқалдақ», «Ғайша бибі»,
Ұ.Есдәулетұлының «Киіз кітап», «Заман-ай»,
Е.Жақыпбектің «Аяулым»,
Д.Қанатбаевтың «Жатаған ымырт, биік таң»,
Т.Тұяқбаевтың «Жан дауысы»,
О.Тұржанованың «Шерқала»,
Т.Әбдікәкімовтің «Ақшам хаттары»,
Е.Асқаровтың «Астана жұртын айналсам»,

Ж.Әскербекқызының «Қаракөз –бұлақ», «Қаңтардағы қызыл гүл»,
А.Бөкеновтің «Салбаурын»,
М.Қайыңбаевтың «Жарғақтағы жазбалар»,
М.Бектемірованың «Еңлікгүл»,
Б.Бекетованың «Көлбастау», «Сәмбітал»,
Г.Салықбаеваның «Жан»,
Т.Сарыбайұлының «Дария –дәурен»,
Б.Серікбайұлының «Сам жамыраған шақ»,
Т.Оразбайқызының «Ғашық едім»,
О.Асқардың «Тәуелсіздік тартулары»,
Қ.Бегманның «Сағыныш», «Қарашық»,
Б.Жақыптың «Қолтаңба», «Айдындағы аспан»,
Ж.Сәрсектің «Жүрегімнің ішіндегі жүрегім»,
Ш.Жұбатованың «Гүлдегенде алма ағашы»,
Б.Айтболатұлының «Көзмоншақ»,
Е.Алаштуғанның «Тақсыр күн»,
Ж.Әшімжанның «Тұңғиық»,
Б.Бабажанұлының «Көкемарал»,
С.Қамшыгердің «Сәйгүлік»,
Ә.Балқыбектің «Сынған сәуленің сынығы»,
М.Ершуованың «Жапырақ ғұмыр», «Қоңыр»,
Т.Толқынқызының «Біз –Таулықпыз»,
Р.Сейілханованың «Мендегі бір әлем» т.б. ел-жер жайлы, тарих пен таным туралы, адамдық іс пен адамгершілік әлем, тәлім-тәрбие мәселесі, жан-жүректің қуанышы мен сүйінішті сәттері терең толғам, тебіреністі тұстарымен мәнді болып табылады.Қайсібір ақын да ел тәуелсіздігін,азаттық пен теңдік мәселесін,бостандық пен еркіндік бағасын терең таниды.Оны жан-жүректен,көңіл толқындарымен барынша батыл, шынайы да шебер, сүйіспеншілік сыр-сезімімен суреттеді.Азаттық аңсаған елдің ұзақ уақыттар бойы бодандықта болуы,жаугершілік пен отаршылдық ойранын,азап пен езгіні,басып-жаншудың алуан қилы сәттерін бастан өткеруі,қиын да күрделі елдік мұраттар биігінде көрінуі- ұлттық поэзияның жарқын да жасампаз беттерін айқындай түседі.

Асылы, қазіргі қазақ поэзиясында тәуелсіздік табиғаты мен тағылымы, ұлт мұраты мен ұрпақтар сабақтастығы, қоғамдық құбылыстар мен кезеңдік көріністер, адам өмірі мен еңбегі, ертеңгі күнге үміт-сенім, жастық пен достық сырлары шынайы сезіммен, шын жүректен жырланады. Ақиқатты айтсақ, уақыт тынысына үн қосу, адам мен оның еңбегін жырлау мұраттары айқын. Елдік мүдде, ұрпақ қамы, өмір өнегесі мен еңбек мұраттары шынайылық сырларымен нанымды жеткізіледі. Тақырып табиғаты мен алуандылығы, көркемдік таным арналары мен стильдік ерекшеліктер, тіл мүмкіндіктері – қазіргі қазақ поэзиясының да кешеден-келешекке жалғасқан жарасымды үлгі-өрнектерін айқын аңғартады. Айталық, ақын Р.Ниязбек «Бәйтерек» өлеңінде ұлт мұраты мен руханият ісін, ел-жер тарихы мен тағдырын кеңінен көрсетеді:

Дүние түгел көшкенде жыр тіліне,

Ашық аспан айналған түңлігіне.

Бұл Бәйтерек аспанның бұлтын емген

Жұмыр жердің шаншылған кіндігі ме?!

Жүріп өткен ізінен от өрілген,
Елім менің қашан да төте жүрген.
Нән Бәйтерек – қазақтың рухы шығар,
Жұмыр жердің төсінен көтерілген.

...Құтырынған құйыны құрықталған,
Қилы өмірде көп нәрсе сұрыпталған.
Бұл Бәйтерек, кім білсін, алып шығар,
Тік көтеріп жер шарын тұрып қалған.

(Нұрлы таң. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 140 бет).

Бәйтерек – ұлт символы, елдік мұрат-мүдденің тарих пен таным арқылы сабақтастық сипат құраған көркемдік көкжиегін толық танытады. Ақын қоғамдық құбылыстарды, өмір-дүние сырын, кеше мен бүгін байланысын ұлт тарихымен, ондағы тағылымды тұстармен өзара байланыста көрсетеді. Ел тарихындағы қилы кезең, сындарлы сәттер жер мен көктің арасындағы алуан көріністер негізінде беріледі. Жұмыр жердің құдіреті – Бәйтерек бейнесімен астасып, айнала-әлемге алып та заңғар қасиеттерімен нұр да шашады. Сәуле де түсіреді. Биік те еңселі қалпымен көңілді өсіреді. Сес те көрсетеді. Ең негізгісі, әрине Бәйтерек – ұлттың ұстынын, елдік-мұраттардың биік үлгісі ретінде алыс-жақынға бірдей ұнамды, оңды әсер теді.

«Қазақ ұлты» өлеңінде:

Ана тілін білмейтін,
Ана тілін және тілдейтін
Мәңгірттердің көкірегінде
Сәуле бар деп ойлама,
Санасына қаққан шеге кірмейтін.

Сырқат қоғам қашан дерттен сауықты,

Адам неге бір-бірімен жауықты.

Жар астында жасырынған жаулардан,

Ел ішінің мәңгүрттері қауіпті.

Ал мәңгүрттер ұмыттырып ғұрпынды,

Қанға майлап ұртынды.

Жырынды жау өлтіре алмаған,

Өлтіреді рухыңды, -

деп ел мұраты мен мүддесін, оның жолын кесетін кедергі-кемшіліктер хақында ой қозғайды. Бұл ретте, сөз жоқ Отаны бар, жаны мен қаны ортақ, бірақ ел-жер, тіл-дін, ділі төңірегінде таным-түсінігі жоқ, «кембағал-мүгедек жандар» жөнінде айқын бағыт пен көзқарас жіті танылады. Ақын «мәңгүрттер әлеміне» еркін еніп, қоғамдағы орнын, ел-жерге қатысты қауіпті тұстарын кең көлемде ашады. Адам әлеміндегі, жар астындағы орнын да тап басып көрсетеді. Маңыздысы, әрине тарих пен танымға, рух пен тілге кері әсері, ұлт пен ұрпаққа қауіпті індет екенін жан-жақты ашады. Қарулы жолмен қарсыласып та, жанталасып та арпалысуға болар. Ал, мылтықсыз майдан – іштегі жаумен, таным мен санаға сыналап енген намыссыз, рухсыз жандармен күрес, шын мәнінде – «күрестердің ұлысы!» (М.Шаханов).

Ақын М.Шаханов «Мәңгүрттенбеу марсельезасы» атты ән-әуенінде ұлт пен ұрпақ қамына қатысты кемел ой, келелі мәселелерді алға тартады:

Қазақ ұлты, мың сүрініп, мың жығылып, мың тұрған,

Даңқыңды ешкім бүркей алмас ізгілікке ұмтылған.

Жомарттығың сорға айналып, туып өскен жеріңде,

Ана тілің шетте қалды, орын жетпей төріңде.

Өз тілінде сөйлей алмай қазақтың тең жарымы,

Амалсыздан басқа ананы «өз анам» деп таныды.

Талай басшы жүргеннен соң ұлтсыздыққа қорған боп,

Қазақ тілі әлі күнге тәуелсіздік алған жоқ, -

десе, **«Рух пен тіл» өлеңінде:**

Табиғаттың өзгермейтін заңына бұр бетіңді,

Қай кезде де туған тілің туған анаң секілді.

Бабалардың арманы бар мына қызыл гүлдерде,

Олар елін, тілін қорғап жанын қиған бұл жерде.

Нарық-ғасыр бәрін сатып жібере ме алтынға,

Кім қалады сол алтынға сатылмайтын қалпында?

Жалғандық бар ұлтсыздардың беделі мен даңқында,

Ана тілін сыйламаған сыйламайды халқын да, -

деп қоғамда орын алған, ел-жерге қауіп төндірген – мәңгүрттік таным мен сана зардабын бүкпесіз, боямасыз көрсетеді **(Мәңгүрттенбеу марсельезасы. –Алматы: Рух – Дария, 2008.-288 бет).**

Ақын мұраты айқын, ол – ұлтқа қызмет ету. Тарих пен танымға ден қою. Ұлт мұраты мен ұрпақ қамы жолында – тарихқа тағзым етіп, оның басты байлығы – тіл арқылы елдік мүдделерді жүзеге асыру. Ақын оның кілті мен сырын – қазақ тарихымен байланыстырады. «Мың өліп, мың тірілген» тұстарда да ел-жерге жаудың табаны тимеген, тарих пен танымға көлеңке түспеген, керісінше ортақ мұрат жолында бір тудың астында табылған-ды. Рух пен тілдің босағада қалуы, назардан тыс болуы – ұлтсыздық белгісі, жанашырлық пен жауапсыздықтың «жоғары көрсеткіші» екені толық танылады. Ана тілінің асқақ даңқы, айбыны мен айдыны тым төмендеп, тарылған тұсы - халық пен нарық, билік пен бизнес салаларынан кеңінен көрінетіні мың сан мысал, деректер ретінде алға тартылады. Мәңгүрттенбеу марсельезасының мұнды-шерлі тұстары тарих пен танымның, рух пен тілдің таразыға түскен сәттегі көрініс, сипаттары осыған келіп саяды.

Ақиқатында, ұлттан үлкен, елден жоғары кім бар?!

Тарих пен танымға, ел мен жерге, дін мен ділге, рух пен тілге – ұлттық мұрат-мүдде тұрғысынан келу – шындық жүзіне тура қараумен бірдей болса керек-ті. Қазіргі кезеңнің шындығы осы.

Бұл – ұлтқа қызмет етудің, осы жолға өмірін арнаған арда адамның батыл қадамы. Қолдап-қорғауға әбден лайықты ұнамды, оңды шешім.

Даңқ тұғыры – ұлтқа шынайы берілгендерге бұйыратын мәңгілік орын.

Ақын Б.Серікбайұлы (Қошым-Ноғай) «Сам жамыраған шақ» атты жыр жинағындағы (**Астана: Фолиант, 2001. – 292 бет**) -«Азаттық, құрбан мен саған» деген өлеңінде:

Алданған талай ақ жүрек едім,

Шырға тастаған шет елден.

Азаттық, саған тағзым етемін,

Абылай ту ғып көтерген!..

Адымдап алға біз енді күліп,

Барамыз,

Асыл киелім

Туыңды сүйіп, тіземді бүгіп,

Алдыңда басымды иемін!

Бұл күнді сан жыл даламыз күткен,

Аталарымыз аңсаған.

Сарғайып әжем,

анам үздіккен

Азаттық,

кұрбан мен саған! —

деп бостандық пен теңдіктің сыр-сипаттарын тереңнен қозғайды. Ататарихқа

саяхат жасайды. Ұлт пен ұрпақ ұлағатына назар аударады. Азаттықтың қымбат та тылсым сырларына енеді. Маңыз-мәнін ашады.

Ақын поэзиясында арман-аңсарына айналған ғашықтық ғаламаттарының мың сан үлгілері көп-ақ. Оқып көрелік:

Ақыл, сезім тұрағы — бас пен кеуде —

Даналықтың тұғыры ескергенге.

Өзінді-өзің, амал жоқ, жұбатарсың

Қос жанарға мөлтілдеп жас келгенде.

Тұрса дағы жүректе сыздап қайғы,

Өмір от қой, қасыңда мұз жатпайды.

Көз жасымен жеңеді әйел бәрін,

Ажал бірақ оған да міз бақпайды.

Немесе:

Ғашықтық сезім есімді алады,

Тауысып тағат, сабырды.

Махаббаттардың қосылмағаны,

Бола ма деймін қадірлі.

Сол секілді:

Сенсіз ғұмыр кеше алмаймын,

білемін мен, білемін,

Менсіз ғұмыр кеше алмайсың,

Гүлдей солар іреңің.

Есігіңді мен қағып тұр

деп ойлайсың үнемі,

Бейуақытта мазанды алып

дүрс-дүрс соқса жүрегің! –

деп сыр-сезімнің таңғы шықтай таза да мөлдірлігін, көңіл мен жүректің арман-аңсарлары арқылы алысқа арна тартқанын, құштарлық пен ғашықтықтың ғаламат қуат-күшін көркем, жүйелі жеткізеді. Ғашықтық пен сүйіспеншіліктің, сыр мен сезімнің ғаламат күшін, өзгеше әсер-ықпалын жүрекке түскен салмағымен, санадағы сәуле-нұрымен қатар көрсетеді. Абай айтқан :

Ғашықтың тілі - тілсіз тіл,

Көзбен көр де, ішпен біл.

Сүйісер жастар қате етпес,

Мейлің илан, мейлің күл, -

деген сыр-сезім жіті танылады. Ғашықтық ғаламатын өзінше көреді. Өзгеше таниды. Сүйіспеншілік сырларының өзгеше сипаты да осында.

Ақын Е.Жақыпбектің «Бұл жаз да өтер» атты жыр жинағына (**Алматы: Өлке, 2001. – 96 бет**) енген өлеңдері әр алуан тақырыптардан тұрады.

«Республика – ұлы үйім» атты өлеңде:

Тар жолда...

Тайғақ

Тастақта

Асқақта Елім, Асқақта

Өмірге ұмтыл,

Өршелен,

Азапты кешіп белшеден

Арманда келе жатсақ та...

Біздің Ел деген Ұлы Үй ғой,

Сақтайық мәңгі бұл үйді.

Осыны ұққан жан көрсем,

Ішім бір сұмдық жылиды.

Сүйкеніп өткен үйіңе

Сүйеп дұшпан шіриді.

Ашылған етек жабылған,

Ашынған қарын тойынар.

Басыңның қамын ойласаң,

Осы үйдің қамын ойласаң,

Он жыл бұл тұрған отаудың,

Он мың жылдық әлі тойы бар! —

деп Отан, ел-жердің қадір-қасиетін, тар жол, тайғақ кешудегі ауыр халін, кешеден келешекке ұмтылған келелі бел-белестерін алма кезек сөз етсе, «Наурыз жырының» мәніс-мәні былай беріледі:

Қандай жарық мына таң, қандай нұрлы!

Қарсы алайық шат күлкі, шардай күнді.

Аппақ бұлттар қалықтап бара жатыр,

Ап кеткендей аластап бар қайғымды.

Қарсы алдыма қатық кел, боза келгей.

Қанағатқа тойғызып қарындарын,

Қалды-ау тағы қалтылдап, қазақ өлмей.

Екі өлең де- ортақ Отан, ел-жер жайлы толғам-толғаныстарға толы. Ұлт мұраты, ел мерейі – басты көрсеткіш саналып, оған қалтқысыз қызмет ету жайы сөз етіледі. Ал, Наурыз тарихы мен тағылымының мәні зор. Адам мен табиғат, ел мен жер, әр алуан құбылыс-көріністердің сыр-сипаттары да өзгеше мәнер, көңіл-күйде беріледі.

Ақын Б.Жақыптың «Қолтаңба» жинағына (Алматы: Өлке, 2001. – 92 бет) енген «Тайқазан» өлеңінде:

...Сырларын ғасырлардың ішке бүгіп,
Тәу етіп халық басын иген қазан.
Келгендер керуен-керуен алтын құйып,
Мінәжат етушілер сүйген қазан.
Зеңбірек дүмпуіне төтеп беріп,
Отына отаршылдық күйген қазан.

Бұл қазан – басқаларға арман қазан,
Шүпілдеп нұры Алланың толған қазан.
Жазылып құран сөзі ернеуіне,
Қағбасы Түркістанның болған қазан.
Кеңдік пен қонақжайлық үлгісіндей,
Қазақтың қасиеті қонған қазан.
Орнынан бір дүлей күш қозғап кетіп
Қараусыз Эрмитажда қалған қазан, -

деп Тайқазан арқылы талайлы тарихымыздың арғы-бергі кезеңдерінен сыр қозғайды. Тайқазан – ұлт тарихының, қилы кезең көріністерінің шежіресі ретінде де есте қалады. Кеше мен бүгіннің сабақтастығы ретінде де өзгеше әсер береді. Жаңа тарихтың келбетін де танытады.

«Сөзмоншақ» өлеңінде:

Өлең, сені жалындаған от дер ем,
От тілінде тілдестірдің көкпенен.

Албырт өңі алаулаған ақынның,
Жанарынан жанып тұрған шоқ көрем.

Өлең, сені қасиетті құс дер ем,
Бір самғаса, биік көктен түспеген.
Сөзмоншағын үзілдіріп өңімде,
Көзмоншағын тізілдіріп түс көрем.

Өлең, сені Ай нұрымен қоса өрдім,
Сені анашымның ақ сүтімен қоса емдім.

Ай тағылған аспанында қазақтың,
Бұлтқа айналған бура – жыр боп көшермін, -

деп өлең сөздің қыр-сырын кеңінен ашады. «Талант - тумыстан» десек, ақын өлең-өнердің киелі тұстарын, шабыт шалқарының мол мүмкіндіктерін қиял қанатының шетсіз-шексіз сәттерін – жер мен көктің арасынан, жан -жүректің дүрсілінен, ай мен күннің нұрынан, ең негізгісі ананың ақ сүтімен сабақтастықта, біртұтас қалыпта көрсетеді. Сыр-сезім тұтастығы шебер де шешен жеткізіледі.

«Отырар кітапханасы» сериясымен 2001 жылы жарық көрген – А.Ақынбабақызының «Мен Алтайдан шыққан ақсұңқар», Б.Айтболатұлының «Көзмоншақ», Б.Беделханұлының «Көкемарал», М.Ершуованың «Жапырақ-ғұмыр», С.Қамшыгердің «Сары гүл», А.Исаділдің «Жолдар, жолдар», Т.Толқынқызының «Біз – таулықпыз», Ж.Сәрсектің «Жүрегімнің ішіндегі жүрегім», Р.Сейілханның «Мендегі бір әлем» т.б. жас ақындардың өлең-жырларында алуан ізденіс, түрлі тақырыптар қозғалғанымен, олардың арасында қоғамдық құбылыстар, адам-өмірі мен кезеңі, жастық пен достық, табиғат т.т. мәселелер орын алады.

Айталық, **А.Ақынбабақызы «Уа, Жетісу!»** өлеңінде:

Уа, Жетісу!

Жат емес,

Аспан тауың, тасың маған

Құпиям көп

Тылсыммен ашылмаған.

Әлі күнге

Жан көргем жоқ тарихымда,

Ел мен ерің,

Жеріңе бас ұрмаған!

Миллион жолдар,

Жырынан ауыр жырың,

Көбейте алман

Сөздердің жауырлығын.

Мен қайтсем де

Басқаша сөйлейтұғын

Ақын Сара рухтас жалындымын! —

десе, «**Заман**» өлеңінде:

Ханшаға лайық басымды,

Күңдей еткен зор Заман!

Өрге лайық тасымды,

Көрге атқан зор Заман!

Шырқап жүрер жасымды,

Жаутаңдатқан тар Заман!

Малға лайық қасымды,

Талтаңдатқан зар заман! —

деп кезең-уақыт шындықтарын салыстыру-саралаулар арқылы нақтылы ашады. Қоғам мен адамдар қарым-қатынасын, тарих пен тағдырлар талқысын, кезең көріністері, кереғар жағдайаттар арқылы көрсетеді. Өзін мазалаған қоғамдық ахуал, көңілге кері әсер етер көріністер жан-сезім иірімдері арқылы беріледі. Қайсібір көріністен де нақышты тұстар, көркемдік мұраттар танылады.

Б.Айтболатұлы «Он сегіз» өлеңінде:

Он сегіздемін.

Он сегіз жаста менің сезімдерім,

Түйсінгенім, түйгенім, сезінгенім...

Жанымда жасын ойнар кезім менің,

Талай түндер мен болып көз ілмедім, - десе,

«Мен ғашық қыз» өлеңінде:

Мен ғашық қыз сыймайды екен фәниге,

Пәктігі оның хас тек қана сәбиге.

Қиялымда періште бар, ол – сол қыз,

Мен періште емеспін ғой, әрине...

Мына жалған – жалған екен, тым жалған,

Бейбақ басқа беріш болды-ау мұңды арман.

Мен ғашық қыз сыймайды екен жалғанға,

Немесе оған лайық емес бұл жалған... – деп жан-жүрек әлемін айқара ашады. Сыр-сезім иірімдеріне еркін енеді. Үміт пен күдік арпалысына да кезігеді. Арман-аңсарына да беріледі. Бастысы, әрине ғашық жүректің көңіл толқындары арқылы алыс-жақынға жол тартуы, тебіреніс-толғамдардың бүкпесіз, кедергісіз кең арна алуы табиғи сипаттарға ие болады. Ақын әлемінен ақиқат жайттарға ден қою, жастық-достық сырларын тереңнен ашу жайы кеңінен қозғалады. Әсемдікке ұмтылыс сырлары сенімді.

Ал, **Б.Беделханұлы** көңіл толқындарын:

Уақыт санамды қырқып кетті,

Бақыт жағамды жыртып кетті.

Малым жанымды кеміріп,

Жаным арымды кеміріп,

Үміттерім үркіп кетті.

Арман жолынан тайқып кетті,

Жалған жонымнан тартып кетті.

Қалған көңілім қамығып,

Ардан кебінін жамылып,

Аппақ әлемге қайтіп кетті, - десе, **А.Исәділ** өмір, өлең хақында:

Ғұмырымда көп қиянат көрсем де,

Сенем бірақ, сеніп қарап ертеңге.

Ажалға да қиянатым жоқ еді,

Мен өмірді сүре берем өлсем де.

Өлең жазсам - өмір үшін деп білем,

Өмір сүрсем - өлең үшін деп білем.

Адамдарды жақсы көрем өйткені,

Аман шыққан қасіретті тепкіден, - деп жан сырын айқара ашады. Өмір өлеңнің бүтін болмысын, ортақ мұраттарын, жан-жүректің толғам-толғаныстарын жан-жақты ашады. Арман-аңсарлары, өмір-дүниеге ғашықтық ғаламаттары ізденіспен, сыр-сезіммен беріледі. Айнала әлемге ғашық көзбен қарау, өмірге құштарлық таныту табиғи жеткізіледі.

Сондай-ақ, **С.Қамшыгер «Ақындардың әлеміне кіріп көр»** деген өлеңінде:

Мансап құмар ақын деген – зор қайғы,

Халық бірақ қолдамайды ондайды.

Ақын деген – тіліп айтар наркескен,

Шын ақында атақ, мансап болмайды.

Тыңдап оны қарияң да, жасың да,

Біз оларсыз не болар ек расында?!

Ақын – Рухтың желбіреген жалауы,

Бақыттысың ақын болса қасыңда! –десе,

Р.Сейілхан «Өлең» туындысында:

... Асқақтығым – ол менің еркелігім,

Жеңбесе екен сезімім ақылымды.

Өкіндірме, тек қана өрге мұным,

Ақымақтау, есерлеу ақыныңды.

Жынды да дер, мықты дер селт етпегем,

Тағып жүрмін бір ойды тұмар қылып.

Мен емеспін, асау да, тентек те өлең,

Сол өлеңнен шығады шығар бүлік, - деп өлең-өнердің қадір-қасиетін, табиғаты мен тағылымын, «текті, тентек» қырларын еркін де жүйелі жеткізеді. Өмірді өлеңмен өрнектеп, адамдық істі ардақтау, ақындық өнерді бар асылдан да биік көрсету мұраты айқын. Мансапқұмар мен наркескеннің аралары алшақ, қатар қоюға келмейтінін, шын ақынның бақыты мен бағасы – халықпен байланыстылығы сәт сайын сезіледі. Өлең-өнердің құдірет-қасиеті, әркімде бола бермес, сирек құбылыс, тумыстан берілетінін де сыр-сезім иірімдерімен өзгеше өрнектейді. Қысқасы, екі ақын да көркемдік мұраттарын, айнала әлем мен көрініс-құбылысты жеткізу жолдарын түрліше шешкенімен, өмірді тануда, өлең-өнерді қасиет тұтуда ортақ тұстары, өзгеше мүмкіндіктері бар. Ол ізденіс, көзқарастан, сезім дүниесін жан-жүрек сырларымен ұштастыра білулерінен көрінеді.

М.Ершуова «Баба-тарих» өлеңінде:

Қарт шежіре жұбатар мені немен,

Ерлер қайда, ел үшін еңіреген?

Сынып түскен найзаның ұшын көрсем,

Сынаптай көтеріліп, тебіренем.

Жай ағымен жарысып зымыраған,

Сыр оқимын құм жұтқан құмырадан.

Боз таңда көтерілген аспанымда,

Бозторғайдай шырылдап тұрып алам.

Садақтардың сарнаған жебесінен

Сан сөгілген сауыттар көбесінен.

Талай боздақ жатыр-ау жер астында,

Ерліктері ескермес ел есінен.

Қамағанда құзғындар аспанында

Намыс оты жалындап жас жанында.

Отызында «Отан» деп отқа түсті,

Қара шашы ағарып қас-қағымда.

Замандас-ай! Көрмеші ашулана,

Болғанда басың – жас, затың – жаңа.

Баба – тарих осылай сыр шертеді,

Қойнауы кең шежірем ғасырлардан, - десе,

Т.Толқынқызы «Бостандық» өлеңінде:

Құладық, жыладық, сұрадық, біз сені, Бостандық!

Жүректің жасымен құрадық, біз сені, Бостандық!

Күнәсіз ұрпаққа келетін қазақтың жеріне,

Қалдыру үшін де мұра ғып, біз сені, Бостандық!

Бағың нық байлаған тағдырға амалсыз бағындық

Бостандық біз сені расында керемет сағындық, - деп көне кезең, қилы сәт, талайлы тарихтың беймәлім беттерінен сыр толғап, тебіреністі тұстары мен дүрбелең-шырғалаңға толы бұралаң жолдарын еске алады. Сол арқылы тарих толқындарының танымдық қыры мен тағылымды тұстарын, кеше мен бүгіннің сабақтастық сырларын бейнелі де бедерлі жеткізеді. Тарих пен танымға ден қою, азаттық пен бостандықтың маңыз-мәнін айқындау, қилы кезеңнің бұралаң-шырғалаңдарынан түйінді-тұжырымдар жасау т.с.с. уақыт пен кеңістік аясында өріс алады. Ізденіс арналары, талап деңгейі де жіті танылады.

Қазақ өлеңінің тарихы бай, тағылымы мол. Дара дарынның талант-табиғатынан тумыстан тамыр тартқан қуат-күшпен бірге айнала-әлемді қабылдауда, көркемдік-эстетикалық жүйеде, суреттеу сәттері мен ондағы үлгі-өрнектерінде айтарлықтай белгі-ерекшеліктер мен өзіндік өзгешеліктердің бары айқын аңғарылады. Осы орайда, айрықша дарын иесі М.Мақатаевтың ақындық әлемі мен көзқарас-танымынан көптеген түйін-тұжырымдар табуға болады:

« - Поэзия махаббаттан басталып, парасатпен аяқталуы тиісті... (3 бет)

- Ақын құдіреті - өмірден өзін, өзінен өмір жасай білуінде (4 бет)

- ...Поэзия – ғылым. Зерттеу керек...Адам сезімін жан-жақты зерттейтін құдірет болса, ол – тек поэзия (17 бет)

- Өлең – ең әуелі шығармашылық, қажырлы еңбек. Азапты, жүйкеге салмақ салатын жұмыс. Оңашалануды және тыныштықты сүйеді (45 бет)

- Мен бір нәрсеге – поэзияның тіршілікпен бірге яғни адаммен, табиғатпен бірге өлетініне –

кәміл сенемін. Адамзат жаны қатігез тартса тарта берсін. Қайтсе де бір парасатты адам қ алады. Ол – ақын. Ақырғы сөз соныкі...

(49 бет)» (Мақатаев М. Күнделік. –Алматы: Қаз Ақпарат, 2009.- 110бет).

Тәуелсіздік кезеңінде – қазақ ақындары поэма жанры арқылы да мол мүмкіндіктерін көрсетті. Эпик ақындар іргелі ізденіс пен кең ауқымдағы тақырыптарға еркін барды. Қоғамдағы, ел өміріндегі өзекті мәселелер арқауына айналды. Ел тарихындағы азаттық пен бостандықтың маңызы адам өмірі мен еңбегі, тарих пен тағдырдың талайлы тұстары, елесті коммунизм мен зұлматты социализмнің «сырлы сипаттары», алапат аштық пен қуғын-сүргін көріністері, ақиқат пен жалғандықтың мәңгілік күресі т.с.с. кең көлемде көрініс берді. Бұл бағыт пен тақырыптардағы туындылардан тарих пен әдебиеттің арналары да терең иірімдері, танымал тұлғалардың еңбегі мен ерліктері, ел өмірінің белесті тұстары мен елеулі кезеңдері, өмір-уақыт шындықтары дәйек-дерек көздерімен, мол материалдарымен жүйелі жеткізіліп, одан арғы-бергі кезеңнің күрделі де көркем көріністерін терең танытатын танымдық-тағылымдық сипаттармен бірге өрелі екпін, тегеурінді серпін, сергек сезімдер айқын аңғарылады. Қазіргі кезеңнің іргелі де өзекті мәселелері бейнелі бедер, көркем көрініс, сәулелі суреттер арқылы да қалың көпшілік көңіліне тура жол тартқанын айту абзал.

Ақиқатын айтқан жөн, қазақ ақындары ел өміріндегі жаңалық-жетістіктерді, ұлт тарихының белесті тұстарындағы танымал тұлғалардың тағдырлы-тұрлаулы бейнелерін отаншыл, бейбітсүйгіш сипатта, татулық пен туыстықты ту еткен қалыпта, ерлікке толы әрекет-қимылдарымен қатар көрсетті. Қоғамдық құбылыстар, кезең көріністері, адам әлемінің мың сан иірімдері, тарих пен таным тағылымдары уақыт бедеріне сай көрініс тапты. Басты ерекшелік ретінде бөліп айтар болсақ, қазіргі қазақ поэзиясы тақырып алуандылығымен,оны жырлау мен жеткізу ісінде түрлі қырынан келіп, салыстыру мен салғастыруға, көркемдік пен сабақтастыққа еркін барады. Тарихи тақырыптар мен танымал тұлғалар табиғаты алуан ізденістер жүйесі негізінде беріледі. Халық өмірінде болған оқиғалар мен қилы кезең көріністері, адамдар тағдыры мен талайлы тағдырлары, жастық сырлары мен достық арналары, сүйіспеншілік сезімдері жан-жүректен қозғалып, көңіл толқындарымен табиғи үндеседі. Ізденіс арналары алдыңғы кезекке шығады. Шеберлік сырлары, шынайылық үлгілері маңызды мәнге ие болады. Ұлт мұраты мен елдік мүдделер, руханият мәселелері биік бел-белестерге көтеріледі. Қазіргі кезеңнің шындығы да осы.

Жасыратыны жоқ, бұл тұста: «Поэма жанрының әр дәуірдегідей, ең басты көркемдік ерекшелігі бұл жылдарда да айқын көзге шалынды. Ақын атаулының бәрі де өз туындысында өзі өмір сүрген заманның ең үлкен де ауқымды мәселесін жырлауды басты нысана етіп ұстайтыны аян. Тәуелсіздік жылдарында да қазақ поэмаларында қазақ қоғамындағы ең өзекті, көкейтесті мәселелердің көркем суретке айналғаны байқалады.

Қазақ халқына тәуелсіздіктің аса жеңіл жолмен, көктен оп-оңай түсе қалмағаны тарихи ақиқат. Тәуелсіздікке ғасырлар бойғы ерлік күреспен, шиеленіскеп, тартыспен халықтың әрең дегенде қолы жетті. Міне, бұл тарихи ақиқатты эпик ақындар өз шығармаларында басты көркемдік нысана етіп ұстағаны бірден көрінді.

Орыс империясына қазақ елі ХҮІІІ-ғасырда бағынып, бодан болғаны тарихи шындық.. Үш ғасырға жуық уақыт ішінде қазақ халқы отарлау саясатының адам айтқысыз азабын бастан

кешті. Сол азапқа мойын сұнбай, көнбей қазақ халқы отаршылыққа қарсы үш ғасырдағы отаршылық саясатқа қарсы үш ғасыр бойы ерлікпен күресті де. Бұған ХҮІІІ ғасырдағы отаршылық саясатқа қарсы Сырым Датұлы бастаған көтеріліс (1783-1797), ХІХ-ғасырдағы Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс (1837-1847), ХХ-ғасыр басындағы Амангелді Иманұлы бастаған көтеріліс (1916) толық дәлел. Отаршылдыққа қарсы қазақ халқының қаһармандық күресі қазақ әдебиетінде жарқын бейнеленгені мәлім. (М.Әуезов «Қилы заман», С.Мұқанов «Ботагөз», Б.Майлин мен Ғ.Мүсірепов шығармалары, т.б.). Әдебиеттегі осы бір көркемдік дәстүр тәуелсіздік жылдары барлық жанрда да, соның ішінде поэма жанрында да жалғасын тапты» **(Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: Қаз Ақпарат.- 312 бет).**

Осы реттен келгенде, Т.Әбдірахманованың «Елтұтқа»,

К.Салықовтың «Дананың сәтті сапары»,
Қ.Мырза Әлінің «Заман-ай», «Бес жыл өткен соң»,
М.Шахановтың «Өркениеттің адасуы», «Жазагер жады космоформуласы»,
Ж.Бөдешұлының «Жақия»,
Т.Медетбектің «Махамбет рухының монологы»,
С.Тұрғынбекұлының «Махамбет және Жәңгір хан», «Кейкі батыр»,
К.Ахметованың «Тендік үшін мұхитқа қайық салдық»,
Н.Айтұлының «Бәйтерек», «Мұқағали –Желтоқсан»,
А.Егеубайдың «Желтоқсан»

т.т. поэмалар әр алуан тақырыпты қамтығанымен, бәрі-баршасында ел өміріндегі елеулі оқиғалар, белгілі адамдардың қиын-қыстау кезеңдердегі ерлік істері, ақиқат пен азаттық жолындағы мұраттары, сындарлы сәттердегі ұтымды да ұнамды тұстары көркемдік дәстүрге сәйкес жаңа сапа, терең мазмұнға ие болады. Бастысы, әрине қайсібір ақын да елдік мұрат-мүддені терең түсініп, осының негізінде эпикалық жанрда тарих қойнауларына еркін енеді. Ел тарихының қиылы кезеңдеріне, сындарлы тұстарына сергек қарап, азаттық жолындағы күрестің қандайына да көркемдік һәм реалистік тұрғыдан ден қояды. Халық азаттығы мен бостандығы болмайынша қоғам дамуы, өмір-тұрмыс мәні, ақыл-парасат көкжиегі кеңімейтіндігін жан-жақты ашады. Ұлт мұраты мен тарихы, азаттығы мен бостандығы, келелі келешек көкжиегі- елдік мүдде алдыға шығып, сән-салтанат құрғанда ғана жемісті жетістіктерге қол жеткізуге болатынын кеңінен көрсетеді. Басты тақырып-азаттық, бостандық, тәуелсіздік мұраттары бар қырынан ашылып, маңыз-мәні, мәңгілік сипаттары кең көлемде көрініс береді. Біздіңше, тақырыпқа адалдық, ұлт мұраты мен тарихқа, оның әр кезеңдердегі сыр-сипаттарына шынайылық тұрғысынан қарап, бағалау тұстарынан тереңдік танылады.

Өмір мұраты, уақыт шындығы осы.

Тәуелсіздік жылдары –«Отырар кітапханасы» сериясымен (2001), «Жас ақындар жырларының антологиясы» (2000), «Өлең өлкесі» (қазақ табиғат лирикасының антологиясы-2009), т.т. өлең, жыр жинақтары жарық көрді.

II. ПРОЗА

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ прозасы да жан-жақты жетілу, даму үстінде көрінді. Жаңа уақыт пен қоғамдық құбылыстар, адам еңбегі мен ақыл-парасатындағы өзгешеліктер, нарықтық қатынас пен руханият әлеміндегі артық-кем көріністер ұлттық прозаның шағын, орта һәм үлкен көлемді туындыларынан айқын аңғарылды.

Қазақ қаламгерлері –

Ш.Мұртазаның – «Алапар мен Динго», «Бұршақ», «Тәуекел той»,
Қ.Жұмаділовтің – «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші»,
М.Мағауиннің – «Карлағтан хат», «Нала», «Камикадзе», «Сүркөжек»,
Б.Нұржекеұлының – «Қыз сезім», «Құпия махаббат», «Екі қырсық», «Күю»,
М.Айымбеттің – «Тылсым»,
Т.Ахметжанның – «Айқасқа», «Шәрбат», «Тұма»,
С.Асылбектің – «Сағыныш», «Атажұртта»,
Ж.Ахмадидің – «Өмір өткелегі», «Есенгелді би»,
Д.Әшімханұлының – «Жер аңсаған сары атан», «Самырсын сазы»,
Қ.Түменбайдың – «Жыл өткен соң», «Біреудің бақыты», «Тәуелсіз махаббат», «Көз», «Итаяқ»,
Н.Ораздың – «Бақыт құсы», «Сақалды қыз», «Сиқырлы көл», т.т. әңгімелерден тақырып алуандылығы аңғарылғанымен, шағын жанрдағы мол мүмкіндіктер, адам әлемінің мың сан қырлары, өмірдің күнгей мен көлеңкелі тұстары, уақыт тынысы жіті танылады.

Қазіргі кезеңнің ақиқат жайттары, шындық сырлары –повесть яки хикаят арқылы да кең көлемде көрініс беріп келеді. Қоғам дамуы мен өмір ағымына еркін енуі, дүниені жаңаша, қаз-қалпында көрсету, адам ақыл-ойының мол мүмкіндіктері, нарық нақыштары мен демократия тағылымдары повесть жанрының табиғаты мен мазмұнын құрайды.

Қазіргі қазақ повесі –

Т.Әбдіктің – «Парасат майданы»,
Д.Әбілевтің – «Махаббат күдіреті»,
Ш.Бейсенованың – «Сүзгенің соңғы күндері», «Бір махаббат баяны»,
Қ.Исабаевтың – «Мұндай қазақ болған»,
Д.Досжанның – «Екі дүние есігі»,
Б.Нұржекеұлының – «Қыз сезім»,
Т.Нұрмағамбетовтің – «Айқай»,
Ә.Асқардың – «Өр Алтай мен қайтейін биігіңді», «Мұнар тауды, мұзарт шынды аңсаймын»,
Т.Ахметжанның – «Сұлу мен суретші»,
Ж.Қорғасбектің – «Премьер-Министр»,
Ә.Таразидің – «Москва-Баласаз»,
К.Сегізбаевтың – «Арасан»,
М.Ысқақбайдың – «Ғашық боп көрмеген келіншек»,
Қ.Түменбайдың – «Алтын жалды арманым»,
т.т. ел өмірінің, тарихи кезеңдердің, қазіргі уақыттың шындық сырлары, адам әлемінің әр қилы тұстары, еңбек мұраты мен сипаттары көркем, келісті өріс алады.

Қазақ әдебиетіндегі күрделі де көлемді, бірегей жанр –роман тәуелсіздік тұсында да

жетекшілік миссиясына адалдық танытты. Қоғамдық жағдаяттарды, өмір-тұрмыстың бұралан-шырғалаңдарын, тарих пен таным тоғысын, адам еңбегі мен уақыт тынысын, жастық пен сүйіспеншілік сырларын, қысқасы халқымыздың арғы-бергі кезеңдерін алуан тақырыптармен, ұлттық идея, ел тәуелсіздігі, тарихы мен тағылымы, т.с.с. келісті де көркем көрініс берді. Бұл тұста, әсіресе: «1991-2001-жылдардағы әдебиет он жылдықтың үлкен бір ерекшелігі – Кеңес кезіндегі әдебиетпен, әсіресе, оның соңғы жылдарында қосылған «ақтандақтармен» сабақтастығы. Қазақ әдебиетін тұтас кітап есебінде көзге елестетсек, сталиндік нәубет кезінде оның көп тарауларының қандай қайғылы күйге ұшырағаны, қаншама қымбат беттері парша-паршасы шығып, жыртылып жоқ етіле жаздағаны баршаға белгілі жәйт. Әдебиетіміздің ақтандағы аталған осы беттер қайта қалпына келтіріле бастады. Кеңес Одағы ыдыраудан сәл бұрын, 1988 жылдың сәуір айында Шәкәрім Құдайбердиев, желтоқсан аяғында Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытовтар асыл қазына-мүлкін көтеріп, халқына қайта оралды. Басқа да ондаған ақын, жазушылар кітаптары шаң жұтып жатқан «жабық қор» қоймаларының құлпы алынды. «Қамбар батырдан» өзгелері тұтас дерлік оқылуға, жариялауға тыйым салынған ақын-жыраулар, фольклор шығармалары халық игілігіне қайта қызмет ете бастады» **(Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: Қаз Ақпарат.-11 бет).**

Алайда, сөз өнеріндегі қозғалыс өзіндік бағыт-арнасымен ілгерілей берді. Бұл тұста, сөз жоқ: «Сөз өнерінің зор саласы – проза, жетекші жанры – роман бабында екені ерекше қуантады. Әбдіжамил Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» роман-дилогиясы, Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовым» роман-эссесі, Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша», Мұхтар Мағауиннің «Мен», Қалихан Ысқақовтың «Ақсу-жер жаннаты», Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Әкім Таразидың «Жаза», Төлен Әбдіковтың «Парасат майданы», Софы Сматайдың «Жарылғап батыр», Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз», Қалмұқан Исабаевтың «Шоң би», Бақожа Мұқайдың «Өмірзая», Оразбек Сәрсенбайдың «Шеңбер», Кәдірбек Сегізбайдың «Беласқан», Бексұлтан Нұржекеұлының «Әйел жолы жіңішке», Тұрсынхан Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы», Жанат Ахмедидің «Шырғалаң», Хасен Әдібаевтың «Отырар ойраны», Ұзақбай Доспамбетидің «Қызыл жолбарыс», Асқар Алтайдың «Алтай новелласы», Әлібек Асқардың «Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді», Смағұл Елубайдың «Мінажат», Тынымбай Нұрмағамбетовтың «Айқай» атты шығармалары, т.б. қазақ прозасының он жылдығы аса шабытты, мол табысты еңбек кезеңіне айналып кеткенін көрсетеді» **(Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: Қаз Ақпарат.-13 бет).**

Бұл кезеңде қазақ прозасы, әсіресе «...эпикалық жанрдың орташа түрі» повесть /**Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Семей-Новосибирск, 2006.-281 бет/** тақырыптық тұрғыдан, ізденіс араналары мен көркемдік жағынан, адам еңбегін, өмір құбылыстарын бейнелеу сәттерінен биік белеске көтерілді. Бастысы, әрине: «Тәуелсіздіктің он жылы ішінде туған повестердің баяны – халық өмірінің кешегі күндерінен. Өткен шақпен есеп айырысады. Бүгінгі нарық заманы тақырыбынан жазылғаны саусақпен санарлық. Бірақ аз жазылса да, саз жазылып жатқанын баса айтуымыз керек. Бір хикаят нарықты сынай отырып жақтайды, адам тірлігіне жаңа тыныс бергенін алға тартады. Екіншісі, нарық пен демократияның ел өміріне әкелген кесірлі жақтарына шүйіледі.

Қай тақырыпқа қалам сілтесе де, бүгінгі повесть атаулы таптық тұрғыға тұтылудан, не жазса да, ресми нұсқау-нормативтерге дөп тимей кете ме деп, алаңдаудан әмісе азат. Кеңестік

санаға өзін қарсы қоятын сана қалыптасты. Ендігі шығармалар ізденіске бай. Дүниені жаңаша сезіну, еркін ойлап, ойлағаныңды ашық жазу – бұрын қалам тартылмаған проблемаларға, аттап баспайтын материалға жол ашты, образды өмір философиясын жасауға, руханият, инсаният өлкесіне терең де батыл бойлауға мүмкіндік берді» **(Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: Қаз Ақпарат.- 161 бет).**

Акедемик Ғ.Есім еңбектерінің басында ұлттық ақынымызға арналған- «Хакім Абай» т ұр. Адамдық пен ақындық - Ақыл мен парасат биігіне көтерілген. Ақынның поэтикалық қуаты - ұлттық мұраттан нәр алады. Көркемдік дәрежесі мен рухани сипаттары - елдік мұрат-мүддеге негізделген. Кітап авторы Абай әлеміне еркін енеді. Өмір-өнер-өлең сынды ұштаған ұғымдар сырына назар аударады. Көркемдік - рухани құндылықтардың мән- маңызын ашады. Қазақ елінің өзіндік ерекшеліктерін Абай мұрасымен сабақтас көрсетеді. Адамзаттық құндылықтар, әлемдік құбылыстар, мәдени-рухани игіліктер - Абай мұрасы арқылы танып, талданады. Өйткені:

«Автор-қаламгер Абай барған тақырыптар жайлы зерделеп, Абай суреттеген, Абай бейнелеген өмір көріністерінің бір де бірін қалт жібермейді. Сонау ХІХ ғасырдағы қазақ тұрмысы мен қазақ қоғамының рухани, әлеуметтік-саяси астарлары Абай поэзиясы, Абай ғажалиялары арқылы жаңаша пайымдалады, Ғарифолла Есім бірнеше іргелі ғылымның басы қосылған жол айырғынан ақынның жан-дүниесінің шындығына, сол тұстағы қоғам болмысының барлық қайшылығының ішкі сырына әдебиетші, философ көзбен үңіледі. Осының барлығын Ғ.Есім құнарлы ғылыми деректермен аастастыра, тарихи уақиғаларға табан тірей отырып, көркемдік бітім болмысы тұтас жинақтаулар жасайды»// Әбдезұлы Қ. Даналық антологиясы.-«Егемен Қазақстан»,2007, 4 мамыр//. Ғ.Есім еңбектеріне байыппен назар аударсақ, ұлттық мұратпен тәуелсіздік, елдік санамен рухани құндылықтар, адам ең Ғ.Есім еңбектеріне байыппен назар аударсақ, ұлттық мұратпен тәуелсіздік, елдік санамен рухани құндылықтар, адам еңбегі мен мәңгілігі туралы толғамдар терең танылады: «Қазақ елінің мәңгілігі әрбір қақтың емін-еркін өмір сүруінің - кеңістігі. Ол ұрпақтар қамы. Ел болу сонау түркі заманынан үзілмей келе жатқан келе жатқан арманы. Ел болу болашаққа, келер ұрпаққа ашылар жол. Ол жолды қадірлеп, таза ұстау бүгінгі тірілердің ұрпақтар алдындағы парызы, ата-бабалар алдындағы - қарыз. Ел болу идеясы парыз бен қарыздың түйіскен жері» // «Егемен Қазақстан»,2005, 28 маусым // . Ғ.Есім еңбектеріндегі басты арқау-қазақ халқы, оның бостандығы мен тәуелсіздігі. Автор бұл тақырыптарды тарих тағылымдарымен, қоғамдық-әлеуметтік ахуал мен елдік мұрат, дүниетаным тұрғысынан саралайды: «Тәуелсіздіктің басты ұғымы - мемлекет. Себебі, тәуелсіздік дегеніміздің өзі этностың ұлттық мемлекет құру туралы қиялынан, арманынан, мақсатынан,мұрат биігінен туындайтын дүниетаным. Осылай болғандықтан тәуелсіздіктің нақтылы саяси жетістігі, биігі-ұлттық мемлекет. Саяси билікке қолы жетпеген халықта тәуелсіздік туралы тек арман, қиял, утопия ғана болмақ. Тәуелсіздікке жеткен халық, ұлт өз мемлекеттігінің іргетасын құрудан бастап, өзін жаңа сана биігіне көтере бастамақ. Мемлекеттікке ие халықтың тәуелсіздік туралы философиясы, мемлекет философиясымен табиғи түрде бірігіп кетуі түсінікті әрі қалыпты жағдай. Біз қазір осы саяси жағдайда өмір сүріп жатырмыз» // Қазақ ренессансы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.- 3-4 бет//.

Ал, бостандық, еркіндік мәні – тарих пен таным, саясат пен парасат арқылы сабақтастық та өріс алады: «Бостандық саясаттан биік ұғым. Бостандықты тек саясатпен түсіндірсек, оның болмысын бұрмалауға, теріс ұғындыруға мүмкіндіктер ашып аламыз. Мұндай әрекеттер болған, оның атауы – идеология, яғни жалған сана. Бостандықтың шын болмысын ізгілік пен парасат арқылы түсіндірген абзал. Ізгілік адамзаттың мәңгілі асыл қасиеті. Ізгілік жаратушының, жартылыстың, табиғаттың өзегі... Бостандық деген әркімнің бет-бетімен босып кетуі емес, әрбір азаматтың өз еліне деген тәуелділік санасы болса керек. Халқын құрметтеген

адам ғана бостандық идеясын қабылдап, оны өзінің өмір салтына айналдыра алады. Бостандық деген туған елімен, жұртымен қандай жағдайда бірге болу» // Сонда, 22, 24 беттер//.

Демек, Ғ.Есім еңбектеріндегі тәуелсіздіктің тарихы мен тағылымдары елдік сана мен еркіндік мұраттары, адам өмірі мен еңбегіне қатысты көзқарастар, кемел келшектің жарқын да жасампаздық сипаттары дәлел-дерегімен, талдау-саралауларымен мәнді, терең көрініс береді. Ұстаз – ғалым арғы-бергі кезеңдерде барлау-саралаулар жасау арқылы ұлт мұраты мен руханият хақында келелі ойлар қозғайды. Елдік пен еркіндікті – халықтың арман-аңсарлаымен байланыстырады. Ұлт пен ұрпақ қамын тәлім-тәрбие ісін де осы бағытта тарата талдап, әлеуметтік-рухани сипаттарын айқындайды.

Академик Ғ. Есім «Сана болмысы» (көптомдық), «Хакім Абай», «Даналыққа құштарлық», «Фалсафа тарихы», «Қазақ философиясының тарихы», т.б. еңбектері арқылы адамдық сапасы, ұстаз-ғалымдығы кеңінен көрінген еді. Адамзаттық құндылықтарға, жаратылыс пен жаратушы табиғатына, өмір-дүние сырына, дүниетаным иірімдіріне жан-жүрек құбылысымен, ақыл-парасат таразысымен ден қойған-ды. Көзқарас пен қолтаңбасы да айқын байқалған еді. Ғ. Есім еңбектерінде Қазақ елі деген ұғым асқақ естіледі. Адамзаттық проблемалар, адамдық құндылықтар, руханият мәңгілігі публицистикалық серпінмен, философиялық серпінмен, философиялық толғам-толғаныстарымен беріледі. Ғ.Есім шығармашылығында бостандық бағасы, елдік сана, ұлттық құндылықтар, руханият мәселелері басты мұрат, алтын арқау ретінде көрінеді. Ең негізгісі, әрине Ғ.Есім еңбектерінде халқымыздың арғы-бергі тарихы, мәдени-рухани көкжиектері, білім-ғылымның көрнекті тұлғалары, елдік мұраттың келелі де, түйінді тұстары әлеуметтік-философиялық тұрғыдан талданады. Әр алуан салыстыру мен байыпты бағалаулар жасалады. Айқын көзқарас пен қолтаңба өзіндік бағыт пен талдау мәнері, ой айту мүмкіндіктері мол. **Ғ.Есім «Жар жағасы»** атты новеллалар мен эсселер еңбегі арқылы қаламгер, эстет, сыншы ретінде көрінді. Адам ата-Хауа анадан бастап арғы-бергі тарихтан сыр тартты. Халық даналығына, ұлттық құндылықтарға, қазақ өркениетіне, тәуелсіздік табиғаты мен тағылымына перзенттік парызбен де, фәлсафалық көзқараспен де мән-маңыз берді. Ұлт мұраты мен руханият мәселелері адам өмірі мен еңбегі, игілікті де ізгілікті істер басты құндылық, қымбат қазына ретінде танылды. Өмір уақиғалары мен шындықтары, уақыт тынысымен негізгі назарда болды. Қоғамдық құбылыстар өмір-уақыт шындықтары, адам еңбегі мен имандылық иірімдері басты арқау етілді.

Кітаптың алғашқы бетінде автор атынан баяндалатын мән-маңызы мол аңдатпа берілген: «Адамдар қай заманда, қай елде болмасын тағдырларын арқалап, бұл жарық дүниенің Үміт Базарында жар жағалап күндерін кешуде» //3 бет//. Автор аңдатпа арқылы Адам-Тағдыр-Жар жағасы деген қағидалы көзқарастар төңірегінде кемел әңгіме өрбітіп келелі ойлар қозғайды. Жақсы адам, ізгі жандар жөнінде кәделі де сауапты істерді алға тартады. Жақсылық пен жауапкершілік, игілік пен ізгілік – адам сапасы өмір шындығы негізінде көрініс береді. Аңыздағы Қорқыт пен бейнеті мол Сизиф әрекеттері жар жағасының мысал-деректері ретінде алынады.

«Жар жағасы» - аталмыш кітаптың басты арқауы, көркемдік мұраты. Кітаптағы новеллаларға тән белгілер – шағын, көркем, ойлы болып келеді. Өмір оқиғалары мен шындығы, ел тарихының түйінді тұстары, қилы кезең көріністері, танымал тұлғалардың тағдыр-талайлары, тұрмыс-тіршілікке қатысты тосын сюжет пен қисынды әрекеттер көркемдік шешіммен, интеллектуалдық сипаттағы басым мәнді болып табылады. Тарих тағылымдары, өмір-тұрмыс суреттері, адам еңбегіне қатысты көзқарастар эволюциясы дерек көздеріне негізделуімен, нақтылы көрініс пен қызғылықты оқиғалардың көркем де келісті, сергек те серпінді суреттелінуімен есте қалады. Ең негізгісі, сөз жоқ кітапқа енген туындылар қысқа көлемді, қызықты оқиғалы, нұсқалы ойлар мен түйінді тұжырымдарға толы болуымен мәнді болып келеді. **«Новеллалар»** бөліміне енген – «Таңсұлу» туындысының табиғаты бөлек, өмір оқиғалары мен шындықтары сенімді, көркемдік-рухани олжасы мол.

«Таңсұлу» - өмір – тарих сырларын, арғы-бергі кезең көріністерін, жекелеген кейіпкерлердің тағдыр-талайын уақыт шындықтарына сай суреттеуімен мәнді де тағылымды.

«Таңсұлу» туындысында тарих таңбасы, уақыт бедері, өмір шындықтары бар. Қазақ – қалмақ қатынасы – Таңсұлу төңірегінде кең өріс алады.

Таңсұлудың жастық шағы, бойжеткен сәті сенімді суреттеледі. Ақыл-ажарынан, жан-жүрегінен ізгілік нұры, парасаттылық сипаттары сезіледі. Ол, әсіресе Жойқынмен жүздескенде, Бектің қол астында болғанда, диуана кейпіне енгенде кеңінен көрінеді. Таңсұлу табиғаты мен тағдыры, ұлт пен ұрпақ хақындағы әрекет-қимылдарды, елдік мұрат пен мүдде жолындағы жанкешті еңбектері сенімді де серпінді суреттеледі. Ел-жерге адалдығы, өмірге құштарлығы, әйел-ана ретіндегі жан-жүрек толғаныстары шыншылдығымен мәнді. Қаламгер айтқандай: «Таңсұлудың» авторы – Таңсұлудың өзі. «Таңсұлудың» мазмұны – тағдыр».

«Таңсұлу» туындысында – өмір-уақыт-тағдыр сынды ұғымдар кең көлемде ашылады. Қоғам – адам – тарих тағылымдары көркемдік мұраттар биігінен қозғалады. Өмір оқиғалары мен шындықтары қарапайым да көркем келісім құрап, адам табиғаты мен тағылымына әлеуметтік мән беріледі. Адам көркемдік шешіммен табиғи үйлесім құраған. Сөз жоқ, Таңсұлу өмірі мен тағдыры, диуана – кемпір кейпіне енген ауыр да аянышты сәттері ел-жерге, отбасына деген сағыныштары әйел-ананың парыз-қарызын еске түсіреді. Осы жолда алуан кедергі-қайшылықтарға кезігеді. Жат жерде де өмірін өткізеді. Соған қарамастан елге, отбасына оралуды мұрат етеді. Солай болады да. Бірақ, өзін өзгеше өмір, тағдыр талқысы басқа арнаға бұрады. Арнамыс, жүрек өмірі үстемдік етеді. Тағдыр таразысы басым түседі. Өмірін өліммен алмастырады. Бұл – аңыз бен ақиқатқа толы, шындық шырағы мен сипаттары мол сұлу өмір еді.

«Таңсұлу» тағылымы осы. **«Адам ата және Хауа ана хикаялары»** - жаратылыс, жаратқан, Тәңір төңірегінде сөз болады. Адам ата – Хауа ананың пайда болу тарихы баяндалады.

Ақыл – сана – сезімнің берілу жайы әңгімеленеді. Адам ата мен жаратқан арасында – ұлт мұраты, ұрпақ қамы, өмір-дүние құпиясы хақында сұзбат өріс алады. Жұмақ-тозақ мәні, ер-әйел қызметі хақында сыр қозғалады. Абыл – Қабыл туралы да сөз болады. Автор Адам ата мен Хауа анаға қатысты әңгіме-хикаялар табиғатына енеді. Арғы-бергі тарихынан сыр қозғайды. Жаратылыс сырына мән береді. Адамдық істі ардақтайды. Өмірі мен еңбегіне кең өріс ашады. Адам өмірімен мәңгі, еңбегімен мәнде, өрнекті өнегесімен тағылымды екені жан-жақты танылады. Біздіңше, Адам ата мен Хауа анаға қатысты аңыз бен ақиқаттардан адамдық іспен адамгершілік мұраттар, адалдық пен әділеттілік, игілік пен ізгілікті сипаттар терең танылады. Ислам мәні, адамзаттық наным – сенімі, мемлекет пен дін, имандылық үрдістері мен кәделі – сауапты істер төңірегінде келелі ойлар өріс алады. «Дінің тұрсын – дін аман» қағидасы жарқын сипаттарға ие болады.

Адам – қымбат қазына, еңбек әміршісі, ақыл-ой эталоны деген қорытындыға келеді. Кітапта Жаратқан – жарылқаушы жайлы дәйек-деректер мол. Олар көбінде Адам Ата – Хауа Ана төңірегінде көрініс береді. Жаратқан мен Адам Ата арасындағы сұхбатта арғы-бергі тарихта, өмір-дүние сыры да, жаратылыс жайлы толғам-толғаныстар да көптеп кездеседі. Адам атбигаты мен жартылысы, жүрек пен нұр әлемі де кең орын алады. Адам Ата мен Хауа ананың пайда болуы, өмір сыйлаудағы орын-үлестері тарих тағылымдары негізінде жүйелі сөз етіледі.

«Платонның түсі» - ойлы, мәнді. Өмір-дүние сыры, уақыт шындықтары қозғалады. Адам әлемі мен мұратына кең орын беріледі. Аристотель әлемі, 7 данышпан ілімі, Анахарсис шындығы ашылады. Платон мен Симмий арасындағы сұхбат сенімді. Адам есімі, түс туралы сөз болады. Білім – ғылым, ақыл – парасат туралы ойлар қозғалады. Платон түсінде аққуды көреді. Аққуға айналыпты. Өмірі, өнері алдыға шығады.

Симмий: - Аққуды философия, ойлар деп жориды. Бұл – Платон философиясы болатын. Ақыл – ой табиғаты мен кешені – Платон төңірегінде өріс алады. Платон түсі – өз ойы, философиясы. Өмір мұраты.

«Көсем көкжалдың мәңгілікке сапары» - Адам - қоғам, Дала – табиғат туралы. Атамекен мен Атамұра жөнінде.

Қасқыр мен иттің арғы – бергі сипаттары саналады. Өзара қақтығысы, әрекеттері беріледі. Сыр – сипаттары ашылады.

Тәңір ісі, тағдыр жазуы қатар көрсетіледі. Тағдыр барлық істің басы, болмысы ретінде көрінеді. Өмір мұраты, мәні айқындалады.

«**Баба – жұрат**» - тарих тағылымынан сыр қозғайды. Арғы-бергі кезеңдерге назар аударылады. Батыр, билердің өмірі мен ұлағаттары еске алынады. Аға ұрпақ өкілдеріне тағзым етіледі.

Әке мен бала арасындағы әңгіме – сұхбат – өмір – уақыт – ұрпақтар сабақтастығы төңірегінде өріс алады. Тарих тағылымдары, кеше – бүгін байланысы, адам өмірі мен еңбегі кең көлемде қозғалады. Тарих пен тағдыр, таным төңірегінде келелі ойлар да, тағылымды сырлар да бар. Автор айтқандай: «Ғасырлар дегеніміз, ұрпақтардың өмірлері мен өлімдерінен құралады екен ғой! Қрпақтар өмір үшін туады, өмір үшін өледі» деген жолдарда тарих сабағы, уақыт таңбасы, өмір тәжірибелері бар // Сонда, 34 бет //.

«**Архат**» - Шыңғысханның жасы ұлғайған сәтін суреттейді. Өткен өмірін еске алады. Шыңғыс үнді шалын еске түсіреді. Өмір – өлім туралы сөз болады. Ақыл мен қара күш сынға түседі. «Өмір шеңбері қайдан басталды, сонда аяқталуы керек». Туған жер мәні сөз болады. – «Архат» - құдай, шал өзін құдаймын, -» дейді.

«**Дала заңы**» - қария мен жас ұрпақ арасындағы әңгімеге құрылған. Адамдық пен әділдік, жақсы-жаман, ақыл-жүрек, әдептілік пен әдепсіздік, т.б. ел өмірімен, арғы-бергі тарихпен байланысты өріс алады.

«**Қаралар**», «**Қызылдар**», «**Халық жаулары**» сынды әңгімелерде ХХ ғасырдың І жартысындағы қоғамдық ахуал, өкімет пен әлеумет, ақ-қызылдар күресі, қуғын – сүргін сыры суреттеледі. Өмір – уақыт, кезең шындықтары ашылады.

«**Торғай**», «**Суық жел**», «**Мұсылман қыз**», «**Ұстаз**», «**Кешке дейін де ғұмыр бар**» т.т. шағын көлемді болғанымен өмір, тұрмыс, тағдырға қатысты көзқарастар басым. Біздіңше, тарихтан- үлкен шежіре, өмірден асқан тәжірибе жоқ. Аталған новеллалар тарих ізін, өмір сырын, адам болмысын боямасыз, қарапайым жеткізеді.

Кітапқа енген новеллалар ұлт тарихы мен тағылымын кеңінен қозғайды. Елдік мұрат, тәуелсіздік табиғаты, адам өмірі мен еңбегі арғы-бергі тарихпен, қоғамдық – кезеңдік мәселелермен сабақтастықта сөз етіледі. Қайсыбір мәселе, тақырыптар әлеуметтік – қоғамдық қырларымен, философиялық парасат- пайымымен назар аудартады. Өр алуан адамдар өмірі, қилы кезең көріністері, тосын әрекет, қызықты сюжет желісінен арғы-бергі тарих таңбасы, уақыт тыныстары шағын да шымыр, шынайы да сенімді сипат алады.

Кітапқа енген эсселер топтамасынан тарих пен таным арналары, мәдени-рухани құндылықтар, танымал тұлғалардың басты белгі-ерекшеліктері кең орын алады.

«**Иоллығтегін**» - ежелгі әдебиет материалынан мол сырларды алға тартады. Өткен тарих тағылымдарынан келесі ойлар қозғайды. «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары, ондағы өмір уақиғалары, шындықтары тарих, таным таразысы тұрғысынан зерделенеді. Иоллығтегін дүниетанымы, қанағаттық сана, ұлттық құндылықтар кеңінен сараланады. Түркі қағанаты мен мәдени-рухани қайнарларға қатысты көзқарас білдіріледі. Ежелгі жәдігерлерді қолдау мен қорғауға қатысты ой-пікір, ұсыныстар да қалың көпшілікке жүйелі жеткізіледі. Біздіңше, автор ізденістері мен көзқарастарында ілкі тарихқа, арғы арналарға құрмет пен құштарлық басым. Тарихтан тағылым алу арқылы арғы-бергі кезеңдерге көзқарас білдіреді. Мәдени-рухани құндылықтарға мән береді. Ежелгі жәдігерліктер табиғаты ашылады. Елдік мұрат-мүдде айқындалады. Тарих таңбасы, уақыт бедерлері таныла түседі.

Тастағы дастандардағы атамұра мен тұрмыс-тірлік тыныстары, елдік-ерлік сипаттары, батырлық болмыс, қаһармандық қимыл-әрекеттер кеше-бүгін байланыстары арқылы беріледі. «Иоллығтегін» эссесінде тарих тағылымдары да, мәдени-рухани мұраттар да, өмір-тұрмыс сырлары да мол. Елдік мұрат хақында да айқын көзқарас, тәлімдік тұстар көп:

«Жазба мәдениет іргетасы – алфавит. Ал төл алфавиті болу деген сөз, сол халықтың болмысты (дүниені) эстетикалық және математикалық тұрғыда игерудің, тануының жоғарғы нәтижесі деп білеміз. Математикалық санасы жетілмеген халық алфавит құрастыруға дәрменсіз. Болмысты есептеу жүйесі арқылы меңгере бастағанда таңбалар деген түсінік туады. Өріп таң

басы ол ойлаудың нақтылығының түрі. Әлімсақтан, адам – адам болғалы ойлаудың екі-ақ түрі болған, олар образды ойлау және математикалық ойлау» (160 бет).

«Қағанаттық (империялық) сана дегенімізде оны әманда тіл мәселесіне байланысты қарастыруымыз керек. Қағанаттық идеологияның ортақ тілі болуы заңды. Ортақ тіл империялық (қағанаттық) өмір сүрудің бір тәсілі. Мұндай тіл түрік қағанатында, әрине түркі тілі болған.

Түркі тілі қағанаттық мемлекеттік тілі ретінде екі ғасыр өмір кешкен. Осыншама уақыт ішінде түркі тілі, қағанатқа топтасқан халықтардың әдетіне, салт-дәстүріне, дүниетанымына әбден сіңісті болып кеткен» (163 бет). Демек, өткен тарих – қымбат қазына. Адам мұраты мен еңбегінің, өмірі мен тәжірибесінің жемісті нәтижесі. Ұлт руханиятының қайнары мен құндылықтарын құрайды.

«Қорқыт» (VII-IX) – Қорқыт дүниетанымы, «Қорқыт ата кітабы» туралы ойлар мен толғаныстардан тұрады. Қорқыттың өмірі мен өнегесіне, кезеңі мен көзқарас, ұстанымдарына мән – маңыз беріледі. Қорқыт хақындағы аңыз әңгімелерге, дерек көздеріне назар аударылады. Түркі дүниетанымындағы – Тәңір, Тағдыр, Бай, Бек, Кісі, Құт т.т. сыр – сипаттары ашылады (168 бет). Қорқыттың ақыл-парасаты, даналығы мен даралығы, кемеңгерлігі мен кереметтігі турасындағы таным-талдаулардан тереңдік пен дәлдік, нақтылық танылады. Қорқыт дүниетанымы мен ұстанымы – ғұмыр һәм өмір сүру философиясымен қатар көрсетіледі. Ол – адам табиғаты, болмысы мен тағдыры тәңірегінде көрініс береді. Автор түйін-тұжырымын былай білдірген: «... дана Қорқыт ажалдан қашқан жан емес, ол ажалдың құпиясын, сырын түсінуге тырысқан – хакім. Оның алдында шешуі жоқ екі проблема тұрған: бірі ғұмыр, екіншісі осы ғұмырда өмір сүру. Яғни, ол өмір философиясы және өмір сүру философиясының мәселелерін сол өз заманында – VIII ғасырда күн тәртібіне қойған» (173 бет). **«Қожа Ахмет Иассауи»** туралы эсседе Алла ақиқаты, жаратушы мен жарылқаушы жайлы кеңінен сөз етіледі. Адам мұраты, өмір-өлім хақында да дерек көздері мол. Адамзаттық құндылықтар, адам еңбегі мен еркі, өмір өнегелері туралы толғам, көзқарастар кездеседі: «Адам өзін жаратқан Алласын сүйеге ерікті. Осы ерікті пайдаланып іске асырғандарды біз тақуалар дейміз. Тақуалар өз жүрегімен Алланы танып, оған ғашық болғандар. Тақуалық – нағыз дүниетаным. Олар – мистиктер. Бірақ олар бұл жолға идеологиялық тәсілмен жеткен қолдан жасаған ойшылдар емес, өздері ерікті түрде абсолюттік ақиқатты сезінушілер. Олар сөзсіз ерекше қасиеттерге ие жандар. Бұл адам құпиясы. ...Адамның еркі – қазына. Оны меңгеру, іске асырып пайдалану әркімнің қолынан келмейтін іс екенін Иассауи тақуалығының мәнін осылайша түсінуіміз керек. Иассауи өмірі – ғибратты өмір. Ол дүние қызығынан безініп тақуалық жолына түсуі өзгелер үшін қам жегендігі, солар үшін өзін өнеге еткендігі... Иассауи әрекетінде құрбандық жоқ, қалай адам өзін еркін меңгеру керек деген өнегелік бар» (180-181 бет). Өмір мұраты, адам сапасы мен үлгі-өнегелік қырлары, қымбат қасиеттері де осында жатыр. Адам еңбегімен, құндылық қырларымен қымбат. Қ.А.Иассауи дүниетанымы, тағлымы осыған келіп саяды.

Қазақ қаламгерлері (Ж.Аймауытұлы, І. Жансүгіров), алыс-жақын елдердің ақын-жазушыларының (Бальзак, Л. Толстой, Фолькнер, Хемингуэй, Камю, Ш. Айтматов т.б.) ерекшеліктері, тақырыптары, басты бағыт – бағдарлары кең көлемде сөз етіледі. Адамдық сапасы мен қаламгерлік келбеттері, жекелеген туындылар табиғаты, өзіндік ерекшеліктері көрсетіледі. Айқын байқалар жайт: қаламгер қайсібір тақырыптың да әлеуметтік астарларын ашады. Көркемдік-рухани қырларына мән береді. Танымдық-тағылымдық сипаттарына көңіл бөледі. Таныс тақырыпқа әлеуметтік-философиялық талдаулар жасайды. Көркемдік-дүниетанымдық қырларына, адами-имандылық мәселелеріне жіті үңіледі. Бастысы, әрине белгілі қаламгерлердің танымал туындыларының, ондағы адам мұраты мен өмір шындықтары, қилы кезең көріністері мен еңбек сипаттары терең таным, іргелі ізденіс, байыпты талдау, саралаулар арқылы нанымды сөз болады. Автор ақын – жазушылар шығармашылығын өздігінше танып-таразылаумен бірге, ондағы басты арналарға, туынды табиғатына, өмір шындықтары мен көркемдік танымға, дерек көздері мен ондағы дәлдікке, шеберлік пен шешендік сипаттарына көңіл бөледі. Жазушы еңбегі мен шығармашылықтың қыр-сырына, иірімдеріне енеді. Көзқарас пен қолтаңбаның мән-маңызына ден қояды. Маңыздысы, әрине автор қайсібір қаламгерлер ха

қындағы ой-сөз жүйелерін нақты, нанымды жеткізеді. Талдау, салыстырулары салмақты да ұтымды. Тақырыптың әлеуметтік мәніне, көркемдік шындықтың философиялық астарларына назар аударады. Шындық пен шеберлікке айрықша мән береді.

Автор әр алуан қаламгерлер ерекшеліктерін түрліше ашады. Айталық, Ж.Аймауытұлының артықшылығы – тіл мүмкіндіктерінен танылса (201-202 бет), І.Жансүгіровтің таным деңгейі – Абай мұрасын тану, зерделеу тұстарынан көрінеді (205-207 бет). Ал, Ш.Аймауытов туындылары – «қош бол, Гүлсары», «Тау мен дала хикаялары», «теңіз жағалаған тарғыл төбет», «Ақ кеме», «Боранды бекет», «Жан пид», «Тавро Кассандра» т.т. талдап-саралаулармен бірге, ондағы тақырып табиғаты, фольклор мен фантастика сабақтастығы, қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтар, адам дүниетанымы мен адамгершілік мұраттар, ақыл-парасат пен дінділ төңірегіндегі көзқарастар көкжиегіне қатысты баяндалады. Кейде қысқа қайырымдар, қайсібір тұстарда терең талдау, байыпты саралаулар арқылы адамзаттық құндылықтар, көркемдік-рухани мұраттар туралы келелі ойлар қозғалады. Жазушы еңбегін тану мен бағалау, басты тақырыпты, негізгі мәселені тап басып көрсету, көркемдік мұраттарға еркін ену – Ғ. Есім көзқарасы мен қолтаңбасына тән басты белгі, негізгі өлшемдерінің бірі.

Әсіресе, философиялық проза жанрындағы өзіндік өрнек пен ізденіс арналарынан, көркемдік мұраттарынан көзқарас пен қолтаңба да, еркіндік пен тереңдік те танылады. Бұл бағытта қазақ қаламгерлері мен оқымыстыларының ой-пікірінде шындық сырлары мол.

Жазушы Ә. Кекілбаев: «Өз басым Ғарифолланың әдебиетке келуінде таңғалатын ештеңе жоқ деп есептеймін. Өйткені Ғарифолла – дәрісханалық философ емес, әлеуметтік философ. Әлеуметпен бірге өмір сүретін, әлеумет уайымдайтын проблемаларды бірге уайымдасатын, сондай-ақ уайымынан құпия жасамайтын, керісінше қабырғалы жұртына жайып салатын философ. Философтың негізгі міндеті – әлеуметпен бірге өмір сүру. Ондай философтың әлеуметпен тілдесетін, сқхбат құратын арналары өте санаулы. Сол санаулы арналардың біреуі – әдебиет. Сондықтан Ғарифолланың әдебиеттен қашса құтыла алмайтын жағдайы бар.

Әдебиеттің өзінің заңы да көп, түрі де көп, жанры да көп. Алайда, әдеби тіршілікті де әлеуметтік тіршілік белгілейді. Өлең оқитын кезең болады, роман оқитын кезең болады, ұзақ эпиканың дәурені болады. Театрдың дәурені болады. Жай әлеуметтік өміріміздің өзі – импровизацияның кезеңі. Бүгін басталып жатқан істің ертеңгі жалғасы қалай өрістеп кететіндігін бүгін айта алмаймыз ғой. Себебі ертең оны өзгертіп жібереді. Мұндай дәуренде іргелі беллетристикаға отырып қалу көп жағдайда трактормен газон ойғандай шаруа болады. Сондықтан жанрдың ең қысқа, зергерлік түрлеріне қызмет істеу – уақыттың туындатып отырған шарты. Соны Ғарифолла «Жар жағасы» кітабында жақсы ескерген. Өзінің философиясын пайдаланып, уақыттың сұранысын дөп басып, «үзілгені қазақ қауымының назарын не аудару керек?» деген мәселеге байланысты өзінің ұстанымдары мен түйіндерін әдебиеттің ең қысқа миниатюралық жанрлары, оның ішінде эссеистикаға, новеллистикаға сыйғызып айтуға тырысқан».

Академик Р. Нұрғали: «Философиялық прозаның дәстүрі тым алыста жатыр ғой. Анау арғы замандарға барсаңыз. Инжіл мен Құран да философиялық дүниелер. Платондар, тіпті бергі замандағы Жан Поль Сартрлар, орыстың Бердяевтары... Үлкен деңгейдегі философиялық романдар өз алдына, ал шағын үлгідегі, қысқа үлгідегі философиялық дүниелер қазақ әдебиетінде Абай атамыздан басталды. Шәкәрімнің бірер шығармасында аздап төбе көрсетті. Кешегі социалистік реализм заманында философиялық проза жанр ретінде өрістеген жоқ, өрістеуі мүмкін де емес еді. Өйткені философиялық проза жазу үшін Алла дейтін ұғым, сайтан, ібіліс, жын дейтін сөздер, обал, сауал деген, о дүние, бұ дүние, машһар, пайғамбар деген ұғымдар қоса жүруі керек. Ол түгілі социалистік реализм заманында ақындар «Алматының аспанында бұлт ұаптады» деп те жаза алмайтын еді. Ол кездегі поэзияда бұлт та жоқ, боран да жоқ. Қасым Аманжоловтың өзін дауыл туралы айтқаны үшін әбден қудалаған заман еді ғой. Сондықтан философиялық прозаға Ғарифолланың келуі заңды.

Әрине, оның өзіндік қиындықтары да жетіп артылады. Мәселен, белгілі бір салада үлкен ғылыми еңбек жасаған, биік дәрежеге жеткен адамдар әдебиет пен өнерге келгенде дилетант

болып қалуы оп-оңай. Болмаса, әдебиетке оқыстан келген адам үлкен көркемдік жаңалықтар ашуы мүмкін. Тағы бір мәселе, адамның жасы ұлғайғаннан кейін көркем шығарма, жаңадан әсем дүниелер жасау қиындайды. Бірақ Сервантес «Дон Кихотын» алпыстан кейін жазған. Сондықтан Ғарекеннің қазір әдебиетке ден қойғанын, философиялық прозаға бой ұруын құптаймын. Қазақтың қазіргі жарасын жазатын философиялық проза, қазіргі дертін емдейтін хирург керек».

Журналист, әдебиеттанушы С. Абдархманов: «Шын мәнінде қазақ әдебиетінде философиялық проза жанр ретінде қалыптасқан жоқ. Ғарекеннің жазуымен де қалыптаса қойған жоқ. Философиялық проза жазу енді-енді басталып келе жатыр. Бұл процесс ұзаққа созылады.

Бәзде философиялық проза тұрмақ, интеллектуалдық прозаның өзі толық қалыптасып болған жоқ. Бүгінде орыстарда мәнсіз лингвистикалық прозалар жасалып жатыр. Оның ең негізгі сөлі – орыс тілі қандай комбинацияларға мүмкіндік беретіндігін дәлелдеу. Аталған жазушылардың мақсаты мен міндеті – орыс тілінің құдіретін көрсету. Лингвистикалық прозада қалам тербеп жүргендерге басқа талап қойылмайды, шығармалары өзге өлшемдермен қаралмайды. Осы тұрғыдан алғанда қазақ әдебиетінде әлі игеруді қажет ететін көп сала бар. Соның бір бұрышына Ғарекен түрен салып отыр» («Айқара», 2008, 2-9 сәуір).

Тұтастай алғанда, академик Ғ. Есімнің «Жар жағасы» атты туындысы ұлттық тарих пен өмір тағылымдарын, елдік мұрат пен болмыс сырларын, адам еңбегі мен спалық қырларын, мәдени-рухани құндылықтарды кеінен көрсететін реалистік туынды.

Қазақ романының да өзіндік тарихы, қалыптасуы мен даму жолдары бар. Ақиқатында: «XX ғасырда туып, қалыптасып, дамыған қазақ романы ұлтымыздың сан ғасырлық әлеуметтік, рухани өмірін жан-жақты, терең, көркемдік қуатпен бейнелеп берген аса жемісті жанрлық форма ретінде танылды.

Алғашқы үлгілерін М.Дулатов, С.Көбеев, С.Торайғыров тудырған бұл жанр Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров қаламымен ұштасып, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин талантымен биікке көтерілсе, Ғ.Сланов, Х.Есенжанов, З.Шашкин, І.Есенберлин, Т.Ахтанов, Ә.Нұрпейісов, Б.Соқпақбаев, С.Жүнісов, Р.Токтаров, Қ.Ысқақов, Ә.Тарази, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, Ә.Сарай, Қ.Жұмаділов, Д.Досжанов, С.Сматаев еңбектерімен кең өріске шықты...

...Бір романмен әдебиетімізге олжа салған қаламгерлер (С.Ерубаев, А.Нұрманов, Т.Әлімқұлов), көптеген роман жазған суреткерлер (І.Есенберлин, Р.Токтаров) де бар» (Қазақтың 100 романы. Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2004. – 3-4 беттер).

Әдеби үдерістің бағыт-бағдарына ден қойсақ, тақырып табиғатынан тыс, өмірдің өзіне, шындық жүзіне, адам еңбегі мен тағдырлар талқысына назар аудару басымдыққа ие болуда. Осы орайда, көрнекті қаламгер Ә.Кекілбайұлының: «Кесек эпиканың орнына аз адамдардың, тіпті бір ғана кісінің жан дүниесіндегі алай-дүлей ахуалды ежіктейтін жаңа роман келді. Кең қарымдылықтың орнына терең талдау үстемдік құрды. Шытырман оқиғалардың орнына шырғалаң сезімдер билік алды. Әдебиет белгілі бір дәуірде болып өткен оқиғалардың көркем

шежіресінен соларды бастан кешкен адамның жан дүниесінің кескіндемесіне айналды. Әдебиеттің табиғаты өзгерді. Эстетиканың мұраты өзгерді», - деген сөздерінде мән де, салмақ та бар (**«Нұр Астана», 2010, 11 ақпан**).

Осы кезең туындыларынан// мысалы, Қ.Жұмаділов – «Дарабоз» (1996), «Қылкөпір» (2003), Д.Досжан – «Алыптың азабы» (1997), «Абайдың рухы» (2008), С.Досанов – «XX ғасыр» (1998), «Қылбұрау» (2003), Ұ.Доспанбеті – «Қызыл жолбарыс» (2000), С.Елубай «Ақ боз үй» (2005), Ә.Нұрпейісов – «Соңғы парыз» (1999), Ш.Мұртаза – «Ай мен Айша» (1997), З.Қабдол – «Менің Әуезовым» (1997), Қ.Исабаев – «Серт» (1991), «Шоң би» (1993), О.Сәрсенбаев – «Шеңбер» (1998), С.Сматаев – «Біз құлмыз ба, кімбіз?» (1997), «Жарылғап батыр» (2000), Т.Тілеуханов – «Үш ұрпақ мұңы» (1996), «Базарлы дәурен, балғын шақ» (2003), Р.Тоқтаров – «Абайдың жұмбағы» (1999), Ж.Шаштайұлы – «Біздің заманның Аяз биі» (1997) т.т.) арғы-бергі кезеңнің, тарих тағылымының, өмір-уақыт шындықтарының бедерлі белгілері көптеп кездеседі. Қайсыбір қаламгер де ұлт тарихы мен тағдырына, танымал тұлғалардың тағдыр-талайына жіті көз, сергек көңілмен қарайды. Елдік мұрат, ұрпақ ұлағаты, кеше мен бүгін байланысы, адам өмірі мен еңбегі, келелі келешек хақындағы көзқарастар жүйесі т.с.с. тақырыптық-көркемдік ізденіс тұрғысынан шынайылық сипаттарға ие болады.

Өмір тағылымдарына, өнер мұраты мен тарихына жіті ден қойсақ, қайсыбір шығармашылық иесі – Басты туындысын арман-аңсарларына айналдыратыны айқын аңғарылады. Осы бағытта әр алуан ізденістер жасайды. Қоғамдық дамуға, кезеңдік көріністерге, тарих қойнауларына еркін енеді. Уақыт пен кеңістік сырларына мән береді. Көптеген дерек көздері мен мол материалдар жинайды. Адам әлемінің мың сан иірімдеріне енеді. Жан –жүрегіне үңіледі. Көңіл толқындарына ден қояды. Жүріс-тұрысына, тұрмыс-тіршіліктеріне, кәсіп-дағдысына, мінез қырларына мән береді. Қысқасы, өмір шындығының көркемдік шешімдерге сай өріс алуы негізгі назарда болады. Бір бүтін, тұтас дүние туындату – шығармашылық иелерінің басты мұраты, көңіл қалауы һәм шын сыры.

КСРО Мемлекеттік және Халықаралық М. Шолохов атындағы сыйлықтардың иегері Әбдіжамил Нұрпейісов осы қатардағы көрнекті қаламгерлердің бірегейі болып табылады.

Жазушы Әбдіжамал Нұрпейісов өткен ғасырды – «Соңғы парыз» романымен қорытты. Халық өмірі мен Арал проблемасын, еңбек адамдары мен жекелеген кейіпкерлердің іс-әрекеттерін алуан көрініс, жан –жүрек толғаныстары мен тағдырлар талқысы, қилы көзқарастар эволюциясы арқылы көркем де келісті сөз етеді. Кітап табиғаты мен құрылымы, кезең көріністері мен уақыт сырлары, өмір оқиғалары мен шындықтары, адам еңбегі мен тағдырлар талқысы бейнелі де бедерлі, серпінді де сенімді суреттелуімен ден қойғызады. Кітаптың рухани һәм тағылымдық қырлары, әсіресе адам мұраты мен өмір шындықтарына құрылған сюжеттік желілер, Арал проблемасы төңірегіндегі қилы көзқарастардың шынайылық сипат алуынан қалың көпшілік көркемдік көкжиегіне көтерілді. Шығарма алыс-жақын елдерге тез таралды. Ел тарихының сындарлы сәттерін суреттейтін реалистік туынды ретінде қабылданады.

Екі кітаптан тұратын туынды («Сондай да бір күн болған», «Сондай да бір түн болған») Арал тағдыры мен тағылымын, еңбек адамдары мен олардың өмір - тұрмыстарын, отбасылық һәм жақын - жуықтардың қарым – қатынастарын, уақыт пен кеңістік сипатын, табиғат пен теңіздегі қиын да сындарлы сәттерді әр алуан салыстырулар мен шегіністер, қилы көріністер мен кейіпкерлердің көңіл толқындары, жан-жүрек тербелістері мен толғам –толғаныстары арқылы кең көлемде көрсетеді.

Кітаптың басты мұраты мен көркемдік – рухани құндылықтары хақында айтқанда, алдымен ойға оралатыны – Арал тағдыры ұлттық мұрат пен елдік мүдде тұрғысынан баяндалып, алтын тамыр – ауыл мен оның қарапайым адамдарымен байланыс – бірлікте сөз етіледі. Оның өзі бірер кейіпкерлер төңірегінде топтастырылып (мысалы, Жәдігер, Әзім, Бәкизат т.б.), олардың еңбегі мен көзқарасын, қарым - қатынасы мен сыр – сезімдерін жан – жақ

ты һәм сенімді суреттеу мақсаты айқын. Бұл тұста, сөз жоқ жазушы қоғамдық құбылыстар мен кезеңдік көріністерді, өмір оқиғалары мен шындықтарын уақыт бедерімен сәйкестікте суреттейді. Шағын отбасы мен бірер кейіпкердің өмір –тұрмыс суреттерін, қилы тағдырлар талқысын – Арал мәселесі төңірегінде жинақтап, іс – әрекеттеріндегі табансыз да тиянақсыз сипаттарын, сыр – сезімдерін бейнелі бедерлейді. Олардың өмірі мен еңбегі, жастық кезеңі мен достық сырлары, ауыл мен Арал мәселелеріне қатысты көзқарастары әр алуан көріністер, түрлі шегіністермен табиғи өріс алады. Ұлттық иұрат пен тарих тағылымдары да, ел – жер жайы мен атамекеннің қадір –қасиеттері де, адам мұраты мен еңбек сипаттары да дархан дала мен телегей теңіздің өзіндік ерекшеліктерімен байланыста беріледі. Сол арқылы ауыл мен қала, дала мен теңіз, өмір мен еңбек мұраттары нақтылы көрініс, шынайы шындықтармен нанымды сипат алады. Ауыл мен Арал, адамдар мен тағдырлар, атамекен мен атақонысқа адалдық – жазушы еңбегінің жеңісі, кітап құндылықтарының басты белгілерінің бірі.

Атап өтер және бір жәйт: Арал тағдыры – Жәдігер өмірі мен еңбегінен, әр алуан бағыттағы іс – әрекеттерінен, сең мен сергелдеңге толы жанкешті тірлік – тыныстарынан терең танылады. Аралдың айбыны мен айдынына қызығып, оны жеке мүддесі жолында саудаға да салып, соңынан сол үшін де сергелдеңге түскен Әзімнің айла –әрекеттері өмір шындықтарына негізделумен мәнді. Отбасылық өмірге үстірт қараған, аналық парызын әйелдік желігі басқан – Бәкизаттың Жәдігер мен Әзімге қатысты көзқарас –қимылдарында, сағынышы мен сүйіспеншіліктерінде сенімсіз сипаттар да, сергелдең тұстар да жетіп жатыр. Ең негізгісі, әрине жазушы аталған кейіпкерлерді жерлестік тұрғыдан жекелеп те, жүйелеп те сөз етеді. Жастық пен достықтарын да ауыл – қала, өмір –еңбек төңірегінде көрсетеді. Армия қатарында болулары, оқу орнына барулары да сенімді өріс алады. Отбасылық әрекеттерін, елдік мұрат пен еңбекке көзқарастарын, сүйіспеншілік жолындағы табандылықтары мен тұрақсыздық қырларын да жан – жақты ашады. Осы орайда, кітаптың құндылық қырларын асқақтата түскен белгі – бедерлердің бастысы: Жәдігер – Бәкизат, Әзім – Бәкизат бейнелерінің өмір оқиғалары мен шындығының бел ортасында жүретін қызықты күндері мен қилы тағдырлары да ортақ, үндес болуы ауыл мен астана, Арал төңірегіндегі көзқарас – ұстанымдары да әртүрлі сипат алғанымен, түптің – түбінде соның жоғы мен мұңын, соры мен шерін де бірге кеседі. Өмір тағдырлары да Арал төңірегінде тоғысады. Соңғы сапарлары да бір бағытта, бір мезетте аяқталады. Ең негізгісі, аталған кейіпкерлердің адам өмірі мен еңбегіне, өмір – уақытқа, өскен өмір мен қоршаған ортаға, Аралға қатысты көзқарас мұраттарынан жер мен көктей алшақтық та, жан – жүректі қозғар қатерлі де қимас сәттер көптеп кездеседі. Мұның бәрінен, әрине романдағы басты тақырып – Арал мәселесі, ондағы адамдардың тағдыр – талайы, сең мен сергелдеңге қатысты көзқарастар, ірдің бұралаң жолдары шындық оқиғалар мен нақтылы жайттар арқылы жүйелі жеткізіледі. Авторлық ұстаным, тақырып табиғаты мен көркемдік мұраттар, шеберлік сабақтары мен тілдік мүмкіндіктер де ұнамды сипаттарымен көңілге қонымды ұялайды. Осы тұста еске алар жайттардың қатарына – жазушы еңбегін, тақырыпқа адалдығы мен табандылығын, ел – жерге құрметі мен сүйіспеншіліктерін жатқызар едік. Кітаптың қайсыбір тұстарынан ақ ауыл мен оның адамдарының еңбек пен кәсіптеріне берілгендігін, атамекенге адалдықтарын айқын аңғарар едік. Бұл айтылғандар, сөз жоқ кітап тағылымын, көркемдік – рухани құндылықтарын арттыра түседі.

Кітап хақындағы көзқарасын жазушы Әбіш Кекілбаев былай білдіреді:

«Алғашқы сөйлемдерін оқығанда-ақ Нұрпейісовтың көзқанық әлеміне қайта оралғандай боласың. Таныс табиғат. Таныс орта. Таныс мінездер. Үлкен суреткерлердің қай – қайсы да солай. Тәңір жаратқан ортақ әлемнің үстіне әрқайсысы өзі жаратқан жеке дара өз әлемдерін

орнатып алады. Нұрпейісов те солай. Арал төңірегiнен тағы кесек суреткер туып ол да Арал туралы жазса, бәрібір Нұрпейісовтың Аралстанын оқырман көз алдынан қалтарысқа әкете алмас еді. Нұрпейісовтың Аралы кесек мінездер мен кесекті тартыстардың қорығы сияқты. Ондағы сирек кескін – келбеттің өзін ешкім қайта сомдай алмайтындай. Аруларының өзі ақ панның ақтүтек боранындай долы.

Момындарының өзі әлі атыла қоймаған жанартаудай дүлей. Арзымсыз қып суреттейтін алаяқтарының өзі басқаның ақсүйектеріне бермейтіндей сырбаздыққа, сарабалдаққа ие. Басқалар жазса, өңшең бір шабақтар жүзгендей айдын Нұрпейісов жазғанда ең кемі шортандар ғана ойнақ сала алатын тұңғыққа айналып қоя береді. Сарқылып қалды деп отырған шалшығының өзінен мұхиттың сұсын танысың. Туған табиғатқа деген осынша махаббат айнала тіршілікке деген терең көзқарастардан ғана туындай алса керек. Шабақтың ойыны бір басқа, шортанның ойыны бір басқа болатыны сияқты, Нұрпейісов суреттейтін тағдырлар да тым өркештеніп шыға келеді» (Кітап: «Соңғы парыз», 459-460 беттер).

Кітап кейіпкерлерінің мақсат – мұраттары, өмір – тағдырлары соңғы сөзден айқын аңғарылады: «Жалпылай алсақ, үш дара тұлға деп үш адамымыздың жеке – жеке бастан кешіріп жүргендері де, бәрі бірігіп, бір – бірімен табысып, бірде кетісіп, бірге бастан кешіріп жүргендері де – бір тағдыр.

Өздерін өздері алдаусыратқан далбаса тағдыр. Адал жүріп, адал тұрып, абырой табам; адал жүріп, адал тұрып, Аралды аман алып қалам. Бұл – Жәдігердің болмысы. Некелі жарынан бастап, көз таныстарының бәрі еңбек ері деп кекететін еңбек адамының болмысы. Адал жүріп, адал тұрып дегеніме жетем деп жүргенде айдыны сарқылады, ағайын – аумағы жел қуған қаңбақтай жан - жаққа бытырап кетеді, еңбегі еш болады, нақұрыс бала сүйіп, опасыз жар құшады, ошағы ортаға түсіп, бейуақта беталды лаққан сеңнің үстінде бейнетпен жан тапсырады. Адал жүріп, адал тұрып, арам өледі. Оза шауып, бәйге алып, сұлуды құшам; Оза шауып, бәйге алып, атақ алам. Оза шауып, бәйге алып, абырой асырам; Оза шауып, бәйге алып, туған жерімді гүлдетем. Оза шауып, бәйге алып, ауылымның атын шығарам. Оза шауып, бәйге алып, туған халқымның атын шығарам. Оза шауып, бәйге алам деп, досын алдап кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп сүйген қызын құрбандыққа шалады. Оза шауып, бәйге алам деп, ағайын – тумадан алшақ кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп өзі туған өлкені, өзі шомылған Аралды саудаға салады. Оза шапқызып, бәйге алғызып дәндеткен алдамшы құштарлық ақыр аяғында оның өзін орға жығады. Үйінен бездіреді. Күйінен бездіреді. өлең төсегінен бездіреді.

Қызметінен қуып шығады. Беті ауған жаққа лағуға пейіл қылады. Сүйтіп жүріп, баяғы еліне келеді. Баяғы ағайынға қауышады. Тастап кеткен қызына оралады. Жел айдаған қаңбақтай алабұртып жүріп, өзі құрбандыққа шалған Аралдың төсінен бір – ақ шыққанын білмей қалады. Өзі сатып кеткен досының кебін қалай бірге кигенін білмей де қалады. Ақыры тағы да қасындағы серіктерін тастап, бетімен лаққан сеңнен бейберекет қашып шығады. Теңіздегі сеңнен құтылғанмен өмірдегі сеңнен құтыла алар емес. Ертеңі – неғайбыл. Таусылмаған сергелдең. Тауыстырмаған далбаса. Бұл қатарынан озып, жүлде алып, үздік туған Әзімнің тағдыры. Ал екеуінің ортасындағы Бәкизаттың да бағын байлап жүрген сол баяғы далбаса үміт. Кешкені сергелдең өмір» (Сонда, 461-462 беттер).

Алғашқы кітаптың («Сондай да бір күн болған») бастапқы бөлігі ашық теңізге бет түзеген – Ұзын қара кісінің соңындағы ізіне қараған сәтінен басталады. Әлгі адам сілбу ізден сыр тартып, әр алуан ойларға беріледі. Өз өмірі мен отбасының, еңбек пен тірліктің қайсыбір тұстарын да еске алады. Ұзын қараның табиғаты мен тағдырында, еңбек мұраттары мен өмірлік ұстанымдарында өзіндік ерекшеліктері бар. Оқу орнын бітірген соң, жас маман ретінде елге

келді. Бакизатпен он үш жыл отасты. Бала сүйді. Қыз өсірді. Ел алдында еңбек етті. Өсті, есейді. Жұрттың аузына ілінді. Жаны жадыраған, көңілі өскен тұстары да аз емес-ті. «Қошмет те, қолпаш та көбейіп, табаны жерге тимей бара жатты». Майдангер балықшы әкесі өмірден өткен. «Ошақ бұтын түзетіп отырған қарт анасынан басқа қол ұшын беретін ешкімі жоқ». Әкесінің немере інісі – Сары Шая да бар-ды. Оның өзі көбінде елді дүр сілкіндіріп, өзісінен өзі опық жеп жүреді. Бірақ өзі айтқандай, Жәдігерге – әке орнына әке, аға орнына – аға. Жалғыз жанашыры. Осының бәрін әлгі із еске салды. Өйткені: «ізі – өзінен, өзі – ісінен аумайды». Ашық теңізге бастаған да – із. Ақ қар, көк мұзда соңында сүйретіліп түскен сілбу ізде сол. Ендігі бір сәт ізге көлеңке қосылды. Ол да бөтен емес-ті. Өзінің ізі мен көлеңкесі еді. Одан қашу мен құтылу қиын. Ал, бұған енді – «Берекесіз тірлік пен тәңірі берген ит мінез» және жабысты. Он үш жыл отасқан Бәкизаттың Астанаға баруы, Әзіммен кездесуі, бәрі – бәрі ой-санаға тыншу бермейді. Бәкизат бейнесі үйде де, түзде де көз алдында тұрды. Жастық кезеңі, отбасылық өмірі де жанын тербеді. Әсіресе, Әзімнен қарым – қатынастары көңілге көлеңке түсірді. Алға басқан аяғы кері кетті. Ісі де оңалмады. Үй – ішінен де берекесіздікке орын алды. Әлгі із бен көлеңкенің «ғайыптан пайда болуы» да жәйдан-жәй емес еді. Тегінде, із бен көлеңке – Жәдігердің тағдыр-талайын ғана емес, өмір мен еңбектегі сипаттарын да, отбасындағы дағды-қалыптарын да, Әзім мен Бәкизатқа қатысты көзқарастарын да айқындайтын бірден-бір маңызды факторлардың қатарына жатады.

Жазушы із бедері мен көлеңке сипатына көп көңіл бөлу арқылы адам факторына, оның өмірі мен еңбегіне, жан әлемі мен көңіл толқынына зор маңыз береді. Із бен көлеңке – адам өмірі мен тағдырының жан-жүрекке түскен айнасы, жердегі таңбасы.

Жәдігер Бәкизатты көргенде, Әзімді еске түсіргенде, теңізге шыққанда балықшы ауылдарында (Көл – Қара, Көк – Арал, Ақ – басты, Ақ – Еспе, Сары – Басат, Тас – Түбек т.т.) болғанда, «шофер бала» - Қожбанмен арадағы әңгімелерде, тіпті өзімен-өзі қалған сәттерінде де жан – жүректі қозғаған, көңіл толқынын тербеткен мазасыз шақтардан босай алмайды. Өзі мен көлеңкесіне де осы тұста көзі түседі. Өйткені: «Өзінің өмірде ғана емес, осы үйде де жалғыздығын қатты сезді. Аңғал-саңғал үйде көңілі құрғыр құсаланып, андаусызда бір жерін сәл түртіп қалса да аңырағалы тұрған-ды. Абзалы, аш бол, тоқ бол адам жаны қашанда жетім ғой. Төңірегің толып, кейде осылай қараптан-қарап жалғызсырайтын жетім кезің болады-ау! Әсіресе, сонда қиын» (118 бет). Мұндай көрініс-жайттар Жәдігер өмірінде жиі орын алды. Өзін-өзі ұмытқан, кінәлаған сәттері де болды. Жанға, жүрекке салмақ түсті. Ой – сананы мазалаған қызғанышы көп, сергелдеңі мол сәттер Жәдігердің Бәкизатқа жиі қол көтеруімен де астасып жатады. Бұл көріністердің соңы Бәкизатқа астанаға, Әзімге баруына «жол ашады». Осы тұста қайын енесі – кәрі қақсалдың да әсер – ықпалы сезілмей қалмайды. Теңіздің тартылуы да елге, отбасына кері әсер етеді. Араларындағы екі бала да денсаулық жағынан көңілді алаң етеді. Өйткені: «Екі баланың екуі де ана жатырында індетке шалдығып кемтер боп туады. Әсіресе, он екіге қарап бара жатқан бұның дәл өзіндей денелі, ірі қара баланың тілі әлі дұрыстап шыққан жоқ. Ақыл – есі кем, ал екінші баласы... бәкизаттың аузынан түскендей әппақ, әдемі қыз бала... бұл айналайын да сол қолы іштен үш саусағы кем туды. Бұған кім кінәлі? Құдай ма? Адам ба? Жоқ, әлде ант атқыр мына заман ба?

Ала – бөле бұның жеке басына түсіп отырған нәубет болса екен-ау. Әрілесе тек Арал өңіріне келген қасірет болса бір сәрі ғой. Онда неге көнбеген сорлы бас, құдайдың салғаны осы шығар дер еді де, бұған да шыдам жеткенше төзіп бағар еді. Ал мынау күллі қазақтың, қазақ халқының басына қара күн орнатқан, сұм заманның сұмдық зауалына айналып, етек алып барады. Әсіресе кеше Арал тартылып, ана жақта Семей, мына жақта Байқоңыр, ол да аз

дегендей Маңғыстаудың мидай жазық даласы мен Ақтөбенің қатпар – қатпар кәрі таулары, Орал мен Орданың шағыл құмдарына үсті – үстіне бомба жарып ұлан жер – су, ел – жұрт жаппай полигонға айналғалы бәрі бұл дүниеге қазақ татпаған у мен дерт қалды ма? Әне, жас ана құрсақ көтерсе үзірлі, кеміс бала туып, ұрпақ азып барады» (49-50 беттер).

Жәдігердің Сырдариядан оралған тұстағы – көк өгізді түсінде көруі мазасыз сәттеріне түрткі болады. Арал теңізінің тартылуы, көк өгіздің суды сарқып ішуі – өмір оқиғалары мен көркемдік шындыққа сәйкестікте орын алады. Көк өгіз хақындағы түс – ұлттық мұратқа, халықтық таным – түсінікке сай беріледі. Оның өзі Жәдігердің – жаратылыс, табиғат туралы таным – түсінігіне қозғау салады. Ол аз болғандай – дарияға машинамен түсіп, одан да әуірімдеп аман қалады. Көк өгіз бен дарияға қатысты көріністер де ойын сан – саққа жүгіртеді. Ол ол ма, балықшылар ортасынан оралғанда Бәкизаттың бойында өзгеріс бар: «Айт – тойға баратындай үсті – басын сәндеп киініп апты. Бәрі де анада демалыста болғанда астанадағы ателиеге тіккізген инеден жаңа шыққандай әдемі, сәнді киімдер».

Жәдігер Бәкизатты жолдан бөгейісі келді. Өзімен бірге болғанын қалады. Ары – бері айтып та көрді. Бәкизаттың ішкі ойын да әбден сезеді. Мұнда да енді қалатын, қызығатын жайттар жоқ еді. Ауыл көшіп жатыр. Теңіз тартылды. Жаңбыр жаумағалы да біраз жыл болды. Бұған анасының ел – жер, атақоныс хақындағы айтқаны, Сары Шаяның Әзім, билік турасындағы әңгімелері де негіссіз емес-ті.

Мұның бәрінен, сөз жоқ Жәдігердің Бәкизатқа деген сенімі мен сезімінен өзге күдік – күмәнді көбейтіп, сезікті жайттарға да бастады. Әзіммен байланыс, қатынастарын еске салды. Анасын, ел – жерді ойлады. Атамекеннің қадір – қасиетін, атақоныстың сыр – сипаттарын да назардан тыс қалдырмады. Бәрі бір: Бәкизат – Әзім әрекеттері алдынан шықты. Адымын аштырмады. Жан – жүрекке, ой – санаға тыншу бермеді. Оған да себеп жоқ емес. Жәдігер мен Әзімді көп нәрсе байланыстырады. Ортақ мұрат та, үндес тұстары да бар. Бірге болған, қатар жүрген көздірі де көп.

Жәдігер мен Әзім бір ауылдың балалары еді. «Бұл осы екі жігітпен екеуі түйедей құрдас еді; екеуі бір жылда туды; онжылдықты бірге бітірді; институтқа бірге талаптанды; бірақ екеуі де алғашқы экзаменнен құлап ауылға қайтып келді. Сол жылы екеуі әскерге бірге алынды; мерзімін өтеген соң, әскерден екеуі де бір жылда оралды; сонан... иә, сонан былайғы өмірдің талай шырғалаңын бастан бірге кешкен-ді.

Тек кейін бақыт қуған бала жігіттердің өмір жолы екіге айырылып, институт бітіргесін ол – астанада қалып, бұл – «аралым, менің аралым» деп ауылға тартып отырды. Ол шырқап өсті. Оның өсетініне бұл күманданған емес. Баяғы бала кезде балықшы ауылдың күнге күйген қара сирақтарының ішінде ұзын бойлы ақ сары бала жұрт көзіне бұрын түсетін. Зейінді, алғырлығына сенгесін басқа балалардай сарылып отырмай, сабақты жүрдім – бардым оқитын. Есесіне екі бетінен от шығып тұратын әдемі ақ сары бала көп арасын киіп – жарып ән салатын жерде тартынбай – домбыра тартты. Балықшы ауылда үрдіс болмаған биге де бұйығы балалар бірінің тасасына бірі тығылып баспай қойғанда, ол қара көзі жайнап бірінші боп шыққан-ды», «Институтқа түсерде бұл осы тұрған Алматыға тәуекелі әзер жеткенде, ол Москваға жалғыз тартты. Бұл бірінші сабақтан құлап, анасы берген азғантай ақшасын қала көрген қу мүйіздердің сырасына сауғызып қайтып келсе, ол жарқылдап ауылда жүр. Ана қалтасы да, мына қалтасы да будақ – будақ ақша. Сол жылы ата – аналар оқуға түсе алмай қайтқан балаларға ренжігенде: «өзіңдей Әзімге қарашы. Оқуға түспесе де, ақшаны күреп қайтты», - деп ұрысатын» (122-123 беттер).

Әзімнің елге келуі ауылдағы біраз жайттарға тиек болды. Жәдігердің есіне Әзіммен

бірге өсіп – есеюі, армияда болуы, студенттік күндері мен Бәкізатпен алғаш кездесулері, бәрі – бәрі түсті. Арал проблемасы да екі көзқарас тұрғысынан сараланды. Халықтың демографиялық ахуалы, балық шаруашылығын – мақта, күріш сынды тиімді іспен алмастыру жайы да баяндалды. Осы тұста Жәдігерге Бәкізаттың: - Сенен кетем, - деген өктем үні, соңғы шешімі де естілген еді.

Бәкізаттың: - Сенен кетем! – деген бір ауыз сөзі Жәдігерді таң қалдырмаса да өміріне қозғау салғаны, тағдыр талқысын күшейте түскені анық еді. Араларындағы отбасылық кикілжің, Әзімге қатысты әр алуан әңгімелер де көп жайды қайыра еске түсірді. Енесінің Жәдігерге күдікпен қарап, кекете сөйлеп-ақ Бәкізатты одан әлдеқашан алыстатқан-ды. Ең негізгісі, Бәкізаттың түпкі ойы: ауылдан – қалаға көшу, Әзіммен қосылу еді. Әзіммен келісімі, онымен бірге жолға шығуында себеп, сыр бар болатын. Өмір мен табиғат заңы – Жәдігермен бірге Бәкізат пен Әзімді де сынға алды. Олардың мұз үстіндегі арпалысы, өмір үшін күрестері – адамдық сапасын да, сенім мен сезімге қатысты көзқарастарын, табандылықтарын да айқын аңғартты. Бәкізаттың: - Сенен кетем! Деген екі сөзі Жәдігермен болған он үш жылдық отбасылық өмірді, араларындағы балаларды еске түсірумен бірге, одан туындаған тағдыр талқысын да, сең мен сезімнің сергелденді тұстарын да, мәңгілік махаббаттың мәні мен маңызын жа жан-жақты көрсетті.

Жәдігердің ел – жұрт, сел мен теңіз туралы мың сан ойларын – Әзім мен Бәкізаттың бірге кететіні де бұзған-ды. Оны Сары Шая да, ел – жұрт та есіне салды. Ел, ер намысын да алға тартты. Сонда да теңізге жалғыз тартты. Анасын, балаларын есіне алды. Адам өмірінің мәні туралы ойға берілді. Жаратылыс пен табиғат үндестігіне, өмір мен өлімге, күнгей мен көлеңке хақында да түпкі сырды жайып салды. Өмірдің қуанышы мен қайғысын, дүниенің жалғандығын, у мен дертке толы тұстарын да өкінішпен еске түсірді. Адам мұраты мен өмір мәні, уақыт өлшемі де негізгі назарда болды.

Осы сәт Жәдігермен қоштасқалы – Әзім мен Бәкізат та келген-ді. Бәкізат баланы тапсырмақшы болған кешқұрым тұста қара дауыл мұзды қақ айырған-ды. Ақ түтек боран күшейген. Жәдігер болса, «алағай – бұлағай кезеңде» өз-өзін іздеп әлек болады. Өмір сыны, тағдыр талқысы – оларға оңай тимейді. Өмір – тағдырын теңізбен байланыстырған Жәдігер өзі мен көлеңкесі арқылы «сыр – сұхбат» құрса, Әзім мен Бәкізат мұз үстіндегі сындарлы сәттерде сенім – сезімді аяқасты етеді. Өз өмірлерін, жан сақтау іректерін алдыға шығарады. Артық – кем тұстарын ойлауға да мұршалары келмейді. Тегінде, Жәдігер басындағы, жан әлеміндегі өзгеріс – толқулар, Бәкізаттың баланы, Әзімді алға тартып, одан алыстай түсуі – Арал проблемасымен бірге ендігі жерде тағдырлар талқысын күшейте түседі. Көзқарастар қақтығысынан өзге жан – жүрекке түскен салмақ тым ауыр еді. Жәдігердің жанын жегідей жеген, жүрекке салмақ салып, көңілін алаң еткен – Бәкізат пен Әзімнің ашық күнде қол ұстасып, «жаңа өмірге аттануы» еді. Елге, жақын – жуыққа, отбасылық өмірге қара дақ салған, теріс сипат берген бұл көрініс – табиғат қарсылығы мен теңіздегі арпалысқа, өмір мен тағдырдың бетпе – бет ұшырасуына алып келді. Біздіңше, ауыл мен теңіз, мұз үстіндегі арпалыс – Жәдігердің жан әлемін айқара ашса, Әзім мен Бәкізаттың араларындағы жалған сенім мен ұшқары сезімді, баянсыз байланыс – бірліктерін аяқасты етеді. Адамдық іс – әрекеттің, әділеттіліктің үстемдігі де қиын кезең, қилы сәттерде биік бел – белестерден көрінеді.

Қоғамның басты байлығы, қозғалушы күші – Адам екеніне көз және жетеді. Ақиқатында, Адамнан ардақты, асыл не бар?

Келесі кітап – «Сондай да бір түн болған» деп аталады. Осындағы алғашқы тарауда ақ түтек боран, қара дауыл, аспан асты – жер үсті азынаған жел мен өкірген теңіз, жарық пен кө

леңке, өмір мен өлім арпалысы көркемдік шындықтар тұрғысынан баяндалады. Өмір оқиғалары, адам еңбегі мен басты мұраттары да сенімді сипат алады. Автор табиғаттың асау да долы «мінезін» адам өмірі мен еңбегіндегі өзгерістермен қатар, салыстырмалы сипатта суреттейді. Әсіресе, Аралдың тартылуын, теңіздегі қозғалыс пен сең үстіндегі сергелдең сәттерді – Жәдігер өмірімен, Өзім мен Бәкизат байланыстары арқылы нанымды ашады (257 бет).

Өзім мен Бәкизат боран мен дауылдан аман қалудың неше алуан айла – амалын жасап бағады. Өз өмірлерін де ауық – ауық естеріне алады. Жәдігер де осы тұстан көрінген еді. Оларды, ортақ жайттарды еске түсіріп, қылжаққа айналдырады. Өзімнің «ұлы жоспарын» қайыра есіне салады. Ақ мақталы егінді алқап, тың көтеру жайы, сапалы жетістіктер жөніндегі «асыл армандарын» да әзіл – әжуа етеді. Сын – мін ретінде атап көрсетеді.

Қатал табиғаттың сындарлы сәтіне қарамастан Бәкизат өткен өмірін есіне алып та үлгереді. Астана, Өзіммен кездесу, демалыс сәті бәрі – бәрі ойға оралады. «Әйел затын ғашығын сүйгені үшін жазғыруға бола ма?» - деп те сыр – сезімге ерік береді. «Құдыққа құлан құласа, құрбақа құлағында ойнағандай», Жәдігердің жігерсіз де табансыздығына Өзімді қарсы қояды. Өзіммен болған алаңсыз, әсерлі сәттерін, ақ қайыңды алқаптағы, тау етегіндегі қызық та қимас кезеңдерді жиі есіне алады. Өзімнің Арал ойпатынан тың игеріп, мақта егеміз. Ақ мақтаны – Ақ алтын деп бекер атамаған деген дәйексіз де негізсіз фәлсафаны көзсіз сенеді. Оған деген сенімін күшейтіп, сезімін алдыға шығарады. Адамды, өмірді сезіммен өлшейді. Оның мәнін, салмағын сезіне бермейді.

Ал, Өзімнің елге бұл жолғы келуі тым жұмбақ-ты. Бүгін келіп, ертең кетем дегенді де сөз арасында айтып үлгереді. Оның келуі мен кетуі, яки «жер қозғалса қозғалмайтын – мырғам, маңғаз жігітке ұқсамады» (277 бет). Өзімнің елдегі еркіндігі, асты – үсті сөйлеуі, ішімдікке шектен тыс берілуі – өміріндегі өзгерісті, яки ісінің кері кетуін көрсетеді. Көңіл асқақтығын өмір мен табиғаттың тосқауылы жоққа шығарады. Өмір мен сендегі сергелдеңнен қатты опық жейді. Өмірдің – ұстаз, тәжірибе мектебі екеніне көзі жетеді.

Өзімге қосылу – Бәкизаттың әуелгі арманы болса да «бауырынан шыққан кемтар баланы көзі қиып қалдырғанын», ауыл әйелдерінің әңгіме – өсекке қарқ болғандарын бір сәт есіне алып үлгерді. Алайда, ар – ұятты аяққа таптап, Өзімнің соңына ереді. Ауыл – елдің қарсылығы, балалардың көз жасы оларды, әсіресе Бәкизатты ұзаққа апармайды. Мұз үстіндегі арпалыс, өмір – дүниеге ұмтылыс пен күштарлық тағдыр талқысы ретінде алдан шығады. Жәдігерге де жаны ашыды. Өзімге де қол созып, бәйек болады. Өмір жолының бұралаң, табиғат заңының қатал да сындарлы болатынына да көзі жетті. Көңілі сенді. Артық – кем тұстары, жаза басқан сәттері, әсіресе отбасының өмірі, «әйелдік әрекеттері» бәрі – баршасы көз алдынан өтті. Адал өмір сүрудің мәні мен маңызына да алғаш көз жеткізді. Отбасылық өмір, әйел-еркектің сенімі мен сезімі төңірегінде мың сан ойларға беріледі. Өмір, отбасының берік байланысы мен қымбат та қасиетті діңгек екенін толық түсінеді. Артық-кем тұстарын есіне алады. Әйелдің – ардақты да, аяулы есім екеніне мықтап табан тірейді.

Романда Өзім бейнесіне де кең орын беріледі. Өзім әлемінде де еркіндік бар, «терендік» те жетеді. Биіктеген, аласарған тұстары да мол. Ол, әсіресе қаладағы өмірі мен қызметінен, адамдық іс-әрекеттерінен терең танылады. Кейінгі кезеңде Өзім өмірінің көлеңкелі тұстары қоюланып, қалыңдай түскен. Сөзі мен ісінде алшақтық байқала бастады. Арыз – шағым шектен тыс көбейген-ді. Үлкен үйге де сол себепті шақырылған-ды. Оңынан ұрған жел де, өрлей жүзген қайық та бауырын тасқа соққан сәт еді бұл. Өзім өмірінің кері кеткен тұсы болатын. Жаза басқан, неден қателескенін ойлады. Артық ақыл адамға әрдайым көмектеспейтінін, ақыл мен айла серікке жарамайтынын, сезік пен секемге ден қоюдың қажеттілігін еске алды (332 бет).

Бұдан басқа: «...жақсылықтың жлы жіңішке; кейде кісіге мың дос аздық еткенде, бір дұшпанның көптік ететіні кәперінен шығып кетті; осы қазақ басқа қонған бақытты құсқа бекер теңемеген; үргедек құсты қаһарлы қол жиып, қару асынып жетпей – ақ қолына шыбық ұстаған сотқар біреу «тәйт» десе де жетіп жатыр; кеше бір мықты ықыласы түскенде бере салған бақыт, сол мықты қаһарын тіккен күні қайтып алатын түбі бос шикі бірдеңе еді ғой; сен жазған соны да ұмыттың; жоқ, ұмытқан жоқ-ты, тек мына шіреніп отырған қырттардың алтын басындағы қор ғып, екі аяғының сарсылтып тұрғызып қойған қорлығы ызаңа тиді: бәрінен бұрын жаныңа сол батты; бірақ амал қанша, күштіге күл шаша ма; қолыңнан келсе, сен де бұйдедей бүржиген немерелерді отырған жерінен тұрғызбай үстіне үйдің төбесіне құлата салар едің; ондай құдірет болмағасын, тым құрыса, бұлардың алдында бас игісі келмеді де, қырсығы ұстап кекірейіп алғаны рас; кіріптар боп тұрып менменсіген қиқарлық кімге ұнасын» (341 бет).

Әзімнің бойында адамдық істен гөрі әділетсіз әрекеттер басым болды. Өктемдік пен озбырлық қатар өріс алды. Сөзі мен ісінде байланыс болмады. Ескі көзқарас, қасаң қағидадан ұзап шыға алмады.

Ол бюрода да жоғары жақты мадақ сезімге бөлеп, әсіресе Мәскеуге мақта керек, - деп табандап тұрып алды. Теңіз табанынан су қашқанын, Арал аспаны мен өңірі әппақ ақ шаңдақ пен тұзға тұншыққанын, адам мен оның ұрпағына бұрын – соңды көрмеген алапат індет келгенін ашық айтты. Алайда, ұжымның екі көзқараста болуы, су картасының зиянды тұстары мен іс-әрекеттерінде алшақтық байқалды. Өктемдік пен менмендік таразыға түсті. Өмір мен еңбектегі үйлесімсіздік айқын аңғарылады.

Осы көрініс, сәттер Әзімнің ақ түтек боранға тап келгенде, теңіз үсті мен жел өтінде тұрғанда да есіне түсті. Адам мұраты, өмір мәні мен тұрмыс сәні турасында да ойға берілді. Құрылысшы ағасын үлгі етті. Жастар жайлы, ұл - қыз туралы таным - түсінігіне де мән берді. Ағасының көп ақылдарының бірін есіне алды: « - Өз әйелің сұлу болғаннан гөрі өзгелердің әйелі сұлу болғаны дұрыс» (370 бет).

Әзімнің мұз үстіндегі халі де тым аянышты, мүшкіл еді. Әлсіреп, қалжырағанының үстіне өзінің неге кәналі екенін есіне алып та үлгерді. «Партиядан шығарды. Жұмыстан босатты. Астананы тастады. Астанадағы үй – күйін тастап, екі қолын төбесіне қойып беті ауған жаққа тентіреп кеткенде, алдынан тағы да қаһарын төгіп қарын, боанын, қара дауылын қаптатып несі бар» (374-375 беттер). Әзім өмір сынын, тағдыр талқысын осылай еске түсіреді. Қолмен жасаған қиянаты алдынан шығады. Өмірге өзгеше қарайды. өмір өз қолында екеніне де көз жеткізеді. Бәрінен де адам мен оның еңбегі биік те еңселі екенін мықтап түсінеді.

Әзім мен Бәкизат бір-біріне мұң шаққан сәттері дежиілей түседі. Кездескен, сырласқан сәттеріне де еркін енеді. Жәдігердің қайта оралып, оларды далаға шақыруы, Әзімнің бораған қар мен үскірік желге тап келуі – олардың арасындағы бұрыннан бар кереғар жайттарды еріксіз еске түсірген-ді (378-380 беттер). Өмір жолы бұралаң болғанымен, одан қашып құтылу қиынның қиыны. Әзім мен Бәкизат әрекеті осыған келіп саяды. Олардың теңіз үстіндегі, сендегі сергелдең сәттері – адамдық іс-әрекеттерінің таразыға түскен, өмір-тағдырдың талқысына тап келгенін айқын байқатты.

Жәдігер мен Бәкизаттың ақ түтек боранда, мұз үстінде жағалауға асығуы (385-390 беттер), қасқырға тап келіп, өткен күндерді қайыра еске алулары (414-416 беттер), көмекке келген ұшқыштар (428-433 беттер), Барса-Келместің арғы – бергі кезеңдері (430-433 беттер), бәрі – баршасы қысқа қайырымдар, шегіністер арқылы беріледі. Әсіресе, Арал мен Адамдардың тағдыр-талайлары, Жәдігер – Әзім – Бәкизаттың өмірмен еңбектегі, тұрмыстағы іс-әрекет,

сыр-сипаттары терең танылады.

Қос кітаптың соңғы бөлігі, ондағы өмір шындықтарының көркемдік шешімі – Адам тағдыры мен Арал мәселесіне келіп саяды. Кітаптағы ауыл – қала көріністері, қарапайым еңбек адамдарының тұрмыс-тіршіліктері, отбасылық өмір мен жақын-жуықтардың қарым-қатынастары, бәрі-баршасы таныс көрініс бола тұра басты тақырыпты жан-жақты байытып, көркемдік мұраттар тұрғысынан да, рухани құндылықтар жағынан да биіктете түседі. Ал, Арал тағдыры – әлемдік мәселе болса, оның төңірегінде өмір сүріп, еңбек етіп жатқан адамдар, әсіресе Жәдігер сынды кейіпкердің ел-жер, туған өңір төңірегіндегі қимыл – әрекеттері кім-кімді де бейтарап қалдырмайды. Ауылдағы отбасылар саны азайып, жан-жаққа көшіп жатқан тұста Жәдігер атамекен, атақоныс деп табандап тұрып алады. Атакәсіпке, ел-жерге адалдық танытады. Осы жолда кедергіге де тап болады. Кемшіліктерге де жол береді. Ақиқатында, Жәдігердің жан-дүниесіне тереңдеп енер болсақ, атамекенді – алтын бесік санап, атакәсіпті – өмір арқауы етеді. Адамдық істі ардақтап, оған адалдық танытады. Жазушының өзіне жүгінсек: «...адам қандай жағдайда да адамгершілікті сақтап, адам боп қалу ләзім емес пе?» (Шындықтың аты – шындық. – «Жас Алаш», 2006, 19 тамыз).

Жәдігердің өмір-тағдырының тұрлаулы, сергелдеңге толы сәттері шектен тыс көп болғанымен, елдік мұрат-мүддеге адалдығы мен табандылығы оның бейнесін де, еңбегін де жарқырата көрсетеді. Өмірдің басты өлшемі – адам мен оның еңбегінің асқақтығында болса, ол – Жәдігер бейнесі арқылы биік белеске көтерілген.

Қалың көпшілік есінде осы қалды. Романның көркемдік мұраты, рухани нәрі де осында.

Қос кітаптың құрылымдық жүйесі, ондағы өмір оқиғаларының шындық жайттарға негізделіп, ортақ мұраттар төңірегінде өріс алуы – тақырып табиғатын, тағдырлар тағылымын терең танытады. Дөңгеленген дүниеге, жалпақ жұртқа Арал аймағын, телегей теңіз болып танылған кең өлкенің сусыз – нусыз күйге енуі, оның орнына ақ матадан мол өнім алуды көздеген өктем де озбыр топтың алуан айла-амалға толы қилы әрекеттері, сең мен оның үстіндегі сергелдеңге түскен тағдырлар талқысы, дала – табиғаттың алапатты – аласапыранды, сұрғылт та сындарлы сәттері сөз жоқ туынды табиғатын бейнелеп-бедерлеумен бірге, көркемдік-рухани қырларын да арттыра түседі. Дала-табиғат суреттері, атамекен мен атақоныстың қадір-қасиеттері, ауыл адамдарының өскен өлке, туған жер төңірегіндегі толғам-толғаныстары т.т. өзіндік өзгешеліктерімен, қарапайым көріністерімен есте қалады. Адам мұраты, өмірі мен еңбегі асқақтай түседі. Өмір шындығы алдыңғы кезекке шығады. Өйткені: «... қашан да көркем шындықтың негізінде өмірлік шындық жатады».

(Нұрғали Р. Телағыс. – Алматы. Жазушы, 1986. – 39бет)

Жазушы еңбегі мен шығармашылығынан байқалар басты белгілердің бірі – қаһарман әлемінен көрініс береді. Кітаптың қайсібір тұстарынан көрінген кейіпкерлерді ұмыту мүмкін емес. Адамдық келбеті, еңбек мұраттары, жүріс-тұрысы, қимыл қозғалыстары, бәрі – баршасы есте қалады. Ой-санадан берік орын алады (мысалы, Жәдігер, Әзім, Бәкизат). Эпизодтық көріністерден көрінетіндердің өзін ұмыту қиын (Сары Шаян, Кәрі қақсал, Көткеншек Көшен, Сары Иван, «шофер бала» - Қожбан т.б.).

Бұл тұста ойға оралар басты жайттардың бірі – қаламгер негізгі тақырып пен өзекті мәселелерді елеп-екшеп, көркемдік қабылдау мен қорытулардан соң – ақ кейіпкерлер жүйесіне мықтап ден қояды. Қайсібір кейіпкерді де бүге-шүгесіне дейін танып-таразылап, жүріс-тұрысын, кәсіп-дағдысын, ой – сөз жүйелерін оқиға, қимыл әрекеттер төңірегіне жинақтайды. Өлгіндегі кейіпкерлердің әрбірі де өзіндік өзгешеліктерімен, әсіресе ел – жер, өмір – тұрмыс, еңбек жақындағы көзқарас мұраттарымен даралана түседі. Бұл ретте, жазушы туынды табиғ

атына қатысты әуелгі мақсат-мұраттарын, көркемдік-рухани һәм философиялық-эстетикалық нысанасын – кейіпкерлер жүйесі арқылы бейнелі де бедерлі, жүйелі жеткізуді алға қойғаны анық. М.Әуезовше айтсақ: «Жұрт айтпаған ойды айту – анда-санда бір ұшырасатын бақыт, ол ырыс... Ойдың көпшілігі жұрт айтқан ой болуы мүмкін, бірақ соны басқаша түрде айта білудің өзі қасиет» (Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. 20 том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 452 бет.)

Кітаптың қайсібір бөлігінен де ауыл мен қала көріністері қос ағыстай арна алады. Алыс ауыл өңірі – Жәдігер төңірегінде кең өріс алса, қалаға қатысты көріністер – Өзім айналасында айқын байқалады. Шығарма ауыл – қала хақында емес, әрине. Алайда, өмір оқиғалары мен шындықтары – Ауыл мен Қала байланыстары арқылы беріледі. ондағы адамдар, әсіресе Жәдігер – Бәкизат – Өзім төңірегіндегі қатынас пен қақтығыстар – Арал төңірегінде танып-таразыласа, Өзім Аралдың екінші тынысын – мақталы алқапқа, алтынды аймаққа айналдыру арқылы көрсетеді. Екі ада, екі көзқарас – Арал тағылымы мен тағдырын сан-саққа жүгіртеді. Жәдігер – атамекен мен атакәсіпке мықтап табан тіресе, Өзім ақ матаны аңсап, «кемел келешекті» көздейді. Кітапта бұл жайттар алуан әрекет, қилы көзқарас, түрлі тартыстар арқылы беріледі. Ұлт мұраты, ел тағдыры, ата-мекен орны кеңінен көрініс береді. Ең бастысы, әрине ұлттан асқақ, адамнан қымбат, елден ешкім үлкен емес, - деген асыл мұрат айқын аңғарылады.

Шындық жүзіне қарасак, Жәдігер ұстанымы – адам мен ондағы еңбек адамдарының күнделікті өмір шындықтарына негізделсе, Өзім көзқарасы – күдік-күмәнімен де, ғылыми негізсіздігімен де көңілге қона бермейді. Сол үшін де еңбек ұжымынан қарсылық-кедергілерге кезігеді. Өмір – тағдырдың да талқысына тап болады. Әсіресе, қатал табиғат сыны, теңіз үстіндегі жанталас әрекеттер Өзімнің адами әлемін «айқара ашты». Адам факторы, өмір мәні, еңбек мұраты турасындағы үстірт те тиянақсыз, негізсіз көзқарастанымының тас-талқаны шықты. Қоғам-кезең, өмір-уақыт туралы «асыл ойлары» да қысқа, баянсыз болды.

«Қоғам оңалмай, адам оңалмайтыны» (А. Камю) осы реттен еске түседі.

Романның бастапқы бөлігінен соңғы сәттеріне дейінгі желісі мен жүйесінен, арқауы мен арнасынан бәр сәтте босамайтын басты тұлғалар – Жәдігер – Бәкизат – Өзімнің өзіндік өзгешеліктері бар. Бірінсіз-бірі анық та, қанық та көрінбейді. Туынды табиғаты, идеясы мен мазмұны – үштік тұлғалар төңірегінде өріс алады. Атамекен, Арал, Махаббат – Жәдігер – Бәкизат – Өзімнің арман-аңсарларын да, еңбек мұраты мен сенім-сезімдерінің де басты арқауы. «Қан мен Тердегі» сюжеттік желі – Еламан – Ақбала – Тәңірберген төңірегінде дамыса, «Соңғы парыздағы» - Жәдігер – Бәкизат – Өзім арасындағы қарым-қатынас, бақыт пен баянсыздық, сенім мен сезім иірімдері ауыл мен қала, дала – табиғат төңірегіндегі мұз бен теңіздің толқынында өтеді. Тегінде: «Суреткер образбен ойлайды. Былайша айтқанда, нағыз жазушының философиясы оның шығармасында тікелей баяндалмайды, түрлі образдар арқылы ашылады. Маңдайы ашық, мерейі үстем һас шебер суреттердің жай көп жазушыдан артықшылығын танытар да осы тұс. Сәтті образ – сәтті шығарманың ең бірінші белгісі».

(Шаймерденұлы Е. Әбдіжәміл әлемі. – «Нұр-Астана», 2006, 25 қазан).

Ақиқатын айту керек, жазушы шығармашылығында тақырыпқа адалдығы, қайсібір мәселені де кең көлемде қозғайтыны, үлкен-кіші кейіпкерлерінің өзі орын-орындарында тұрғандықтан, табиғилығымен есте қалатыны, айнала-әлемді, алуан көрініс-суреттерді өмір шындығы мен оқиға өріміне сәйкес қолданатыны, ел-жерге қатысты атау-ұғымдарды бүгешегесіне дейін танып-түстейтіні айқын аңғарылар еді. Бұл, әсіресе аталмыш романдағы –

Арал мәселесін, оның арғы-бергі тарихы мен тағдыр-талайын, атамекен мен адамдар еңбегін, ел-жердің қадір-қасиетін көрсететін тұстарда терең танылады. Теңіз бен табиғат, адамдар мен тағдырлар талқысы, көзқарастар эволюциясы, бәрі-баршасы – Арал теңізі төңірегінде табиғи өріс алады. Өмір шындықтары, уақыт пен кеңістік ара қатынастары да нанымды ашылады. Ең негізгісі, әрине адам өмірі мен еңбегі, мақсат-мұраттары елдік мәселелерімен, уақыт шындықтарымен сабақтастықта суреттеледі.

Бірінші, екінші кітаптар көлем жағынан өзара теңдес болғанымен, оқиғалар дамуы мен шындығынан, кейіпкерлер жүйесі мен іс-әрекеттерінен шапшаң да шымыр тұстарының барын байқауға болады. Алғашқы кітапта балықшылар өмірі, ел-жер жайы, Жәдігер – Бәкизат төңірегіндегі отбасылық әрекеттер кеңінен көрінсе, келесі кітапта теңіз бен табиғаттағы құбылыстар, сең мен сергелдеңге түскен тағдырлар талқысы, адам мұраты мен өмір мәні жан-жақты ашылады. Адам факторы алдыңғы кезекке шығады. Өмір өлшемі, уақыт тынысы терең танылады. Өмір құбылыстары мен кезеңдік көріністерімен бірге адам мен табиғат арасындағы байланыс-үндестікке үлкен мән беріледі. Сол арқылы адам әлеміне үңілу, жан-жүрек сырларына, көңіл толқындарына ден қою мақсат етіледі. Айнала-әлем, өмір оқиғалары мен шындықтары – адам мұратына негізделеді. Адам өмірі мен еңбегі – бар асылдан да биік, қастерлі саналады. Әлемнің әміршісі, қоғамның байлығы ретінде де зор маңызға ие болады.

Алғашқы кітаптың соңындағы: - Баланы тапсырамын, - деген Бәкизаттың, немесе:

- Біз кетіп барамыз... Өз басым сезімнің жетегіне еріп, қызғаныш деген пәлеге құл болуға қарсымын... Бар болғаны сенен өзімнің бергенімді қайтіп алдым, - деген Әзімнің әмірлі, өктем үнінен Жәдігерді кінәлау мен мұқату жіті көрінеді (252 бет).

Ал, екінші кітаптың соңында Бәкизат «кіп-кішкентай сұр торғайға» сыр ашады (443-445 беттер).

- Шырылда! – деп үн қатып, келешек күндерге үміт артады. Құс - ғұмыр – жаңа өмір мен уақыттың бедерлі белгісіндей есте қалады.

Өмір оқиғалары мен шындықтары тағдырлар талқысымен тиянақ тапқанымен, Құс – ғұмыр жаңа күн, өзгеше уақыттың барын байқатады. Жаңа шындығының жаңаша бағыт алып, көркемдік шешімнің соны сипаттарға ие болуы – ұнамды құбылыстар қатарына жатады.

Роман табиғатынан:

- Адам мұраты
- өмір мәні
- еңбек сапасы сынды қай кезең, уақытта да мән-маңызын жоймаған

мәңгілік сауалдар жиі ұшырасады. Жәдігердің жанын жабырқатқан, көңілін сан саққа алып ұшқан шетсіз-шексіз мазасыз ойлардың бірі һәм бірегейі – адам мұраты мен өмір мәніне келіп саяды: «...сонда адам өмірінің мәні неде? Егер жарық дүниеге шыр етіп келген әр пенде өз тірлігінің ақыры бір жауған қар, бір бораған топырақпен көміліп қалатын із сияқты келесі күн көңіл алдар бірдеңе болса... Ана сорлы жатырында ақ жұмыртқа, сары уызды тоғыз ай, тоғыз күн шайұап, толғақ азабын шегіп, тек ата-анаға ғана емес, ағайын-тума, ауыл-аймақ жарық дүниеге тағы бір адам келді деп ел-жұрт боп қуануда қажет бар ма еді?..

Тірлікте татар дәм соңыра таусылғанда ше? Кеше туғаныңа қуанған халық ертең өлгеніңе аңырап, қара жамылып жатса... сонда жарық күннің арты қараңғы түн болса, бүгін туған кісі ертең өлу үшін дүниеге келсе, бүгінгі қуаныш ертең қара жамылар қайғының басы болса, осы адам келесі күнгі алдамшы, жалғанға неге өлігін салады? Бүгін қолы жеткен болмашы бірдеңеге мәз боп аспанға атқан адам ертең әлдебір шаруасы ойлаған жерден шықпаса, құдды суы тартылған көлдей пәс бола қалатыны не?» (247-248 беттер).

Адамзаттық жаратылыстан бермен қарай айтылып-жазылған – өмір – өлім мәселесі аталмыш романның өн бойынан танылып тұрады. Автор оны – Жәдігер төңірегіндегі өмір – тұрмыс түйткілдіктеріне қатысты жиі қозғайды. Өмір-дүниенің жалғандығын, уақыттың өткіншілігін алуан мысал-деректермен байланысты сөз етеді. Далалық фәлсафа алға тартылады. Өмір тәжірибесі мен шындықтары өзек етіледі.

Біздіңше, қос кітаптан тұратын романның басты тағылымы мен көркемдік-рухани олжасы – Арал проблемасын кең көлемде қозғап-көтерумен қатар, Адам факторын өмір-уақыт шындықтарымен, тұрмыс-тіршіліктің иірім-сырларымен сабақтастықта суреттеуімен де мәнді. Әсіресе, ол жайттарды қоғамдық құбылыстармен, ел-жер тағдырымен табиғи байланыстырып, мәдени-рухани һәм психологиялық-философиялық аспектіде танып-таразылауы ұнамды да ұтымды. Көркемдік қабылдау мен қорытуы, өмір оқиғалары мен шындықтарына негізделуі тұрғысынан да аса маңызды болып табылады. Ең негізгісі, әрине адам мұраты, өмірі мен еңбегі – басты нысана, асыл арна ретінде алдыңғы қатарға шығады. Қоғамда, өмірде: - Адам басты тұлға! – деген асыл мұрат терең танылады.

Тұтастай алғанда, жазушы Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы адамзаттық мәселе – Арал тақырыбы мен тағылымын, балықшылар өмірі мен олардың тағдыр-талайларын, жекелеген кейіпкерлердің (Жәдігер, Әзім, Бәкизат, т.б.) көзқарас-мұраттары мен қимыл-әрекеттерін, адами һәм отбасылық тірлік-тыныстарын нанымды оқиға мен қилы тартыстар, әсерлі де әсем көріністер арқылы бейнелі бедерлеп, оны көркемдік мұрат пен шынайы шындықтар тұрғысынан сенімді суреттейді.

«Соңғы парыз» - Арал теңізіндегі сең мен сергелдеңге түскен тағдырлар талқысын кең көлемде көрсететін тағылымды туынды.

Жазушы Ә. Нұрпейісовтің өмірі мен шығармашылығы, әсіресе «Курляндия», «Қан мен тер», «Соңғы парыз» туралы әдеби үдерісте әр кез-ақ айтылып келді. Кейінгі кезеңде жазушының өзі айтқан – «байтақ әңгіме» қалың көптің, әдеби жұртшылықтың назарын аударған-ды. Ұлт жанашыры, әдебиетші-ғалым М. Жолдасбеков Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің телестудиясында жазушы Ә. Нұрпейісовпен болған – «байтақ әңгімені» қалың көпке ұсынды («Мені тұлғалар өсірді». – «Егемен Қазақстан», 2010, 14-20 қаңтар).

Жазушы еңбегі мен шығармашылық хақындағы кездесу-сұхбатта Ә. Нұрпейісов өмірі мен кезеңін, қаламгерлік тәжірибесін, ұстаздары мен тұстастары туралы көзқарас-ұстанымдарын, жекелеген тақырыптар төңірегіндегі ой-пікірлерін кең көлемде сөз етеді.

«Байтақ әңгіменің» бастапқы тұстарында, соңғы бөліктерінде проф. М. Жолдасбеков жазушы еңбегі мен шығармашылығы, қаламгерлік келбеті мен өзіндік өзгешеліктері туралы ой-пікірлерін де ортаға салады. Оқып көрелік:

«Жазушы қаламынан ұзақ жылдарғы терең толғаныс, табанды ізденістен «Соңғы парыз» дүниеге келді. Кешегі кер замандағы Еламан, Тәңірберген, Ақбала кешкен сергелдең енді келіп, мына теңіз ортайып, көңіл көншіген шақта Жәдігер, Әзім, Бәкизат болып қайта тірілді...

Бір адамның немесе екі адамның жан әлеміндегі алай-дүлей түкпірлеу арқылы әлеуметтің, қоғамның әлеуетін тінткілеу – «Соңғы парыздан» басталды десек асыра айтқанымыз емес.

Қалаңыз, қаламаңыз, эпикалық кең құлаш қусырылып кішірейе-кішірейе бір кісінің кеудесіне сыйған сыр сандығына айналды; қалаңыз, қаламаңыз – шер мен мұңды ежіктейтін ішкі монолог етек алды. Оқырманмен сырласу сипатындағы ой ағыны – поток сознания үстемдік құрды. Оқиғаны сезім шиыры ығыстыра бастады. Кешегі сырт келбет, жүріс-тұрыс кескіндемесі енді адамның ішкі әлем айнасына айналып барады. Мұны бір сөзбен: жан

драмасы дейді. Жан күйзелісі алғы межеге атойлап шықты.

Нұрпейісов шығармасы жан драмасының өзгеше, бөтенше биік құбылысы, пәсте жүз түрленген кісі сезімінің шырғалаңы түрінде көрініс табады. Мистикалық бояу, болмыстың магиялық суреті – жазушының әлі күнге өрелі ізденіс үстінде екенінің кәміл куәсі...

Қайта қарап үстінен сан мәрте түзеген бір де бір кітабы жоқ. Бұл кісіге редактор болу – қияметтің азабы. Аудармашы болу – тамұққа түскенмен бірдей. Әдебиетіміздің адам жанына үңілуші спектр сәулесі, сезім шырғалаңы, натураға жақын мінез аясы – осы ағамыздың табандылықпен қосқан үлесі. Ой ағынын прозаға, қара сөзге алғаш енгізушінің бірі. Қара сөздің кемел сынықшысы...

көркем сөзбен қазымырлана жұмыс істеуді барынша жетілдіріп, сөзбен сурет салудың шыңына шықты. Алғашқы сөйлемнен-ақ өзгеше әлемге енгендей боласың. Нұрпейісов суреттеген адам тым кесек, тым ірі. Олардың қан қызуы, құштарлығы алапат. Кетіссе – ата жауындай алысады, икемдесе – жүрегінің төріне шығады. Мынау әлсіз еді деп жерге қарамай, анау астам еді деп тауға санамай, жан әлемін түгел кезіп, қалтарысын ерекше сүзіп, жарқ ыратып ашып береді. Сөз саптауы, сөйлем құрауы – бүгінгі біз білетін синтаксиске сыя бермейді, өзінше оқшау ойлар, бөтенше бітім, ырғақ, желі, үрдіспен түседі қағазға. Бейне тулаған телегейдің екпіндеп, ентелеп жететін толқыны. Авторының аты-жөні белгісіз жүз қағаздың ішінен Нұрпейісов қолжазбасын жазбай танып, жүз сөйлемнен жазушы сөз саптауын айнақ атесіз табасыз. Сиқыры бар сөйлемдер сол!..

Нұрпейісовтің Әзімі – жаңа заманның жаңа қағазы, құштарлықтың құлы. Жұрт алдына түсіп, жұрттан артықша болам деп жүріп досын алдайды, сүйген қызын опат қылады, ағайын-туысынан безеді, өзі шомылған Аралды саудаға салып, пайда көзіне айналдырады. Ақырында сергелдеңге түсіп, неғайбілге сіңеді, бар болып жүріп жоқтың тіршілігін кешеді. Көркем сөздің күдіреті деп осыны айтамыз!..

Қазақ әдебиеті бүгінгі биігіне бірден жете қалған жоқ. Таласты, даулы, итжығыс кезеңдері көп болды. Социалистік реализмнің мектебінен өтті... тапшылдықты, ұраншылдықты бастан кешірді... ұлтшылдықпен де алысты... пафостық... магиялық реализм үлгісіне бой ұрды... шығыстық байтақ романтикалық символдарға да молынан жүгінді... қайтсе де дәуір талабынан, қоғам тілегінен табан аудармады. Ылғи батыс пен шығыстың ғажайып өрнекті үлгілеріне салыса бой түзеді. Әдебиеттің мазмұндық, түрлік сапасын баспалдақтап биіктетуге келгенде – бәзбір інілерінен гөрі баяғы ағалардың тындырғаны молдай көрінеді көзіме. Сол тындырымпаздың бел ортасынан мен үнемі Нұрпейісов тұлғасын көремін...» (**«Мені тұлғалар өсірді»**. – **«Егемен Қазақстан»**, 2010, 23 қаңтар).

Біздіңше, көрнекті қаламгер Ә.Нұрпейісовтің «Мені тұлғалар өсірді» атты сұхбат-әңгімесі – жазушы еңбегі мен шығармашылық үдеріс, жанр мен жауапкершілік, көркемдік-эстетикалық арналар, шеберлік пен шешендік сипаттарынан өзге аға буын ақын-жазушылар мен жас ұрпақ байланысы, дәстүр мен сабақтастық сырлары, өмір мен өнердегі өнеге-үрдістер туралы ойлар мен толғаныстардың тағылымды үлгісі, көркем шежіресі.

Қазақ романдарынан да кезең-замана шындығы, адам еңбегі мен тағдыры, арғы-бергі тарихтың талайлы-сындарлы сәттері кең орын алды.

Бакқожа Мұқайдың «Өмірзая» романында (Алматы, «Парасат» журналы, 2004. - 480 бет) кеңестік кезең, бейбіт өмір көріністері баяндалғанымен, ақыл-парасаттың өрісі тарылып, ақиқатқа апаратын жол кесіліп, шындық жүзіне тура қарайтын жандар азайған тұстағы қоғамның кері әсері, өмірдің бұралаң жолы, тағдырлы тұлғалар іс-әрекеттері арқау етіледі.

Романның бастапқы тұсындағы авторлық аңдатпада: «Бұл еңбегімді қазақ елінің тәуелсіздігі жолындағы құрбан болған ерлердің аруағына арнадым» деп жазылған. Алайда, роман оқиғасы арғы арналардағы қилы-қилы кезең көріністерін емес, керісінше кеңестік дәуір тұсындағы жан әлемі бай, рухы биік те берік замандастарымыздың азаттық пен еркіндікті аңсау идеясын арқау етеді. Ұлт тарихының көлеңкелі тұстарын, әсіресе, Кенесары хан туралы еңбек жазған – профессор Алдияр Ақпанұлының жолын жалғастырған Аяған Қуатовтың Сыздық төре хақындағы зерттеуі ресми орындардың қарсылығына ұшырайды. Ұлтшылдық сипат алады. Идеялық қателік деп табылады. Қуғын-сүргін басталып, оның соңы – профессор сал ауруына ұшырап, төсекке таңылады. Аяған өмірі де тағдырлы, қиямет-қайымы мол болады. Өзі ертелі-кеш мың сан кедергі, тосқауылдарға тап болса, оның отбасына да кері әсері тиеді. Әйелі Әсем отбасылық ауыртпалықтан мезгілсіз өмірден өтсе, балалары жетімдік зардабын тартады. Қуат шал Кеңес мекемелерінен шындық іздейді. Шенеуніктер шылбыр ұстатпайды. Ақиқат ауылы алыста екені уақыт тынысынан танылады.

Роман табиғаты мен тағылымынан –тәуелсіздіктің маңыз-мәні айқын аңғарылады. Басты мұрат –тәуелсіздікке табан тіреу, ол –қымбат қазына, сирек құбылыс. Роман мұраты, шындық шырағы, көркемдік тұғыр осыған келіп саяды.

Қысқасы, романның тұтас табиғаты мен көркемдік әлемінен адам мұраты мен еңбегі, адамдық-әділеттілік сынды қымбат қасиеттері, шынайылық пен шеберлік сипаттары терең танылады. Жазушы еңбегі мен шығармашылық мұрасы хақында қаламгер Ж.Дәуренбеков төмендегіше толғаныстарға беріледі: «Оның еңбекшілдігі, табандылығы, тереңдігі, адамгершілігі, сөзіне беріктігі, салмақтылығы, әділетсіздікке төзбейтін қасиеттері көз алдыма келеді. Оған қоса өзіне тән бірсөзділігін, айтқанынан қайтпайтындығын айт.

Тағы бір оған тәндік: біріншіден, өз тақырыбын таңдай да, талғай білетін. Екіншіден, діттеген идеясын шығару үшін әбден пісіріп барып қолға алып, аяғына дейін тапжылмай отырып тындырады. Үшіншіден, әр сөзіне ұқыппен қарап, тілдің құнарын табуға ұмтылады, жарқылдақ сөздерге қаламын шаршатпайды. Төртіншіден, өзінің мінезіндей ойлары да, сөйлемдері де орнықты боп келді. Бесіншіден, адам бейнесі ол үшін құпия жұмбақ құбылыс. Соның кілтін табуға творчестволық барлық күшін салады. Осының бәрі оған шеберлік болып дарыған.

Оның әдеби шығармаларының ойы, идеясы терең, әдеби талғам кеңістігі парасатты. Өмірде де, шығармаларында да жағымпаздыққа, көрсеқызарлыққа, екіжүзділік пен зиялылыққа төзбейді...

Қаламгер қашан да уақытпен үзеңгілес жүрсе де қоғамның проблемаларымен ауырады. Оның өзгерістері мен құбылыстарын, жаңарулары мен жаңалықтарын жүрегімен сезеді, жанымен қабылдайды. Түнімен ұйықтамай, күнімен толғатып жүру таланттың басына жазылған тағдыр. Қаламгер одан қашып құтыла алмайды, қайта қайнап жатқан қазанына түседі. Баққожа да болып жатқанның бәріне бей-жай қарамады. Қаламына тиек етті, көсем сөзін, жүрек сөзін журналына («Парасатқа») үзбей жария етті. Жайдақ жаза салмады, ойын суытып барып, өзегін тауып, толғап жазды.

Әдебиет - тынымсыздықтың үлгісі. Бейқам жанның қолымен әдебиеттің ошағы жанбайды, орағы өтпейді. Ал Баққожа тірлігі тынымсыздыққа, ізденіске толы болды. Көпірген қызыл сөзден көркем ой- кестелі сөз, қуатты, қасиетті, қадірлі. Баққожа соны терең сезініп, тұғыр ете білді. Шығармалары, сөзі – соның айғағы.

Ол сырласқанда – сырбаз, ойласқанда – табанды, пікірлескенде – пайымды. Мұндай қасиет қаламынан да көрініп тұрады. Баққожаның кез келген шығармасын аш, сен одан оның осы қасиеттерін көресің. Бәлкім, бұл да қаламгер құпиясының бір қыры, бір сыры болар. Ол шығармаларының бүгінгі өмірге осындай көзқарасымен, мінезімен қарап тұрғандай болады» (Тау тұрпатты тұлға. – «Қазақ әдебиеті», 2010, 29 қаңтар).

Жазушы Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» (Алматы: Әл-Фараби, 1999. -752 бет) бес кітаптан тұратын роман-хамса. «Абай жолы» роман-эпопеясынан кейінгі жарты ғасырда жазылған көлемді туындыда –Абай әлемі, өмірі мен шығармашылық мұрасы арқау етіледі.

Роман-хамсаның прологында (Ілтифат-хат) жазушы: «Абай туралы жазылған бұл роман-хамсаға, негізінен ақын жасап өткен алпыс жылға жуық ғұмыр бойына сиятын басты-басты оқиғалар, интеллект тынысы арқау болды. Оның әр бөлімі –«Толғақ», «Жұлдыз құрбандық», «Қызғаныш», «Хақиқат мекені», «Нұрсипат» деп аталып, олардың жеке-жеке кітап хақында дербес қабылдануы көзделді» деп жазады.

Роман-хамсаның әр кітабы жеке әлем, дербес хикая. Қоғамдық ахуал, өмір-уақыт ағымы, адамдар байланысы мен тағдыры әрбір кітапқа негіз етіліп, оның өзі –Абай әлемі, өмірі мен ортасы төңірегінде кең өріс алады. Туынды табиғатынан –Абайдың адами-азаматтық әлемі, ақындық өнері мен өнегесі кеңінен көрініс береді. Қазақ тарихы мен тағылымы, ұлт тұлғалары мен тағдыры, ақын-әнші, би-шешендер өнегесі, Кенесарының кемеңгерлігі мен қолбасшылық қасиеттері, Абайдың даналығы мен даралығы, Құнанбайдың күрделі характері, Қодар мен Қамария тағдырлары, Абай-Зуратай линиясы, Абай және орыс оқымыстылары, Абай-Шоқан арналары, Әз-Тәукенің «Жеті жарғысы» мен Шоқанның сот реформасы арқылы қазақ даласын басқарудың тұтас жүйесі т.с.с. өзіндік өзгешеліктермен, көркемдік ізденіс-қорытындыларымен, баяндау-суреттеу ерекшеліктерімен ден қойқызады.

Басты байқалар жайт: роман-хамсаның әр кітабы жаңа тақырып, жеке мәселелер, өзгеше көріністерді арқау етеді. Өмір тәжірибесі, мол материалдар жиынтығы, кезең көріністерінен дәуір дидары, адам еңбегі, көзқарас-әрекеттер танылады. Абай әлемі, өсу-есею ерекшеліктері де келісті өрнектермен жүйелі жеткізіледі. Кезең-уақыт тынысы, адамдар қарым-қатынасы, өмірдің бел-белестері дәуір дидарымен астасып, табиғи өріс алады. Қысқасы: «Рамазан романы тәуелсіздік дәуірінің ұлттық мәдени мұрамызды қайта қарап, жоғын жоқтап, барын түгендеп жинақтау, жүйелеп тәртіпке келтіру талабының өзінше бір жемісі. Роман-хамса Абайдың бұған дейін ақтаңдаққа саналған ортасын, «интеллект тынысын» кеңейтті, адамгершілік биік парасатының жаңа беттерін ашты. Ол бүгінгі Қазақстанның тіршілік-тынысына қызмет ететін бағалы туынды» (Қазақ әдебиетінің тарихы. –Алматы: ҚазАқпарат, 2006.-69 бет). Немесе: «Абайдың жұмбағынан» соң «Абай жолы» аласа тартқан жоқ. Ал, Рамазан Тоқтаров өзге ыңғайдағы, бұрын белгілі себептермен тоқталуға болмай келген қазақтың зияткерлік тарихындағы елеулі эпизодтарды тұтас этнофилософиялық тұрғыда көгендеп, Абайды, оның айналасын тану ниетін панорамалық оқиғалар ауқымымен, өзіне тән ой синтаксисіне лайық өреде

бейнелейді. Шығарма аса көлемділігіне қарамастан, қызық оқылады» (Б.Майтанов. **Тірі ойлардың тынысы. –«Егемен Қазақстан», 2005, 1 қараша).**

Р.Токтаровтың келесі романы –«Бітеу жара» (Алматы: Білім, 2001. -416 бет) автордың бастан кешкен ауыр хал – асқазанға жасалған операцияның мән-жайын баяндау арқылы қоғам мен адам, өмір мен уақыт, өнер мен өнеге хақында сыр толғайды. Уақыт тынысына мән беріледі.

Романның мазмұны мен құрылымы, баяндалу формасы жағынан өмір оқиғасы мен көріністерін, таныс-бейтаныс адамдар тағдырын, тұрмыс-тіршілік түйіткілдерін жіті тануға мүмкіндік мол. Ауыр дерт пен аурухана әңгімелері, өмір-тұрмыстың алуан сырлары, әдебиет пен өнер адамдарының ерекшелік қырлары т.т. бірде естелік, келесі кезекте сұхбат, жүздесулер негізінде өріс алады. Бұдан басқа, әсіресе Абай әлемі, сосын М.Әуезов, Ж.Аймауытұлы, С.Сейфуллин, М.Әлімбаев, М.Иманжанов, С.Сарғасқаев, Ә.Нұршайықов, Ә.Тарази, Қ.Ысқақ, М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов, А.Сүлейменов, және алыс-жақын шетел қаламгерлері хақында келелі ойлар мен үзік сырларға орын беріледі. Ауыл-елдегі достардың қызық-қимас сәттері, «Бес тапал» сырлары (олар -Ә.Тарази, Қ.Ысқақ, С.Мұратбеков, Қ.Жұмаділов, Р.Токтаров), отбасылық өмірдің өзіндік өзгешеліктері уақыт бедері мен өлшеміне сай суреттеледі.

Алғашқы тұста –адам өмірі мен ауыр халі хақында басталған туынды кейінгі кезекте қоғамдық ахуал, адамдар қарым-қатынасы, мәдени-рухани әлем елдік мұрат, ұлттық құндылықтар төңірегінде кемел де өрелі ойлар қозғайды. Жазушы интеллекті, өмір-тұрмыс тағылымы, адам әлемі мен мүмкіндіктері, денсаулық пен оны күтіп-сақтаудың қымбат қазыналар қатарына жататыны дәйек-деректер, нақтылы әрекеттер арқылы көркем келісім тауып, оның өзі халықтық, әлеуметтік өреде сөз етілуі –романның рухани байлығы, қалың көпке ұсынған сүбелі үлесі.

Бұдан басқа, атап айтқанда жазушы Ә.Таразидің «Жаза» романында (1998) Ауған соғысы, оның зардап-әсері сөз етіледі. Або (Қараспанов) мен оның айналасындағылар, жүйелі, өзгеше суреттеледі. Соғыс тақырыбы –адамзат трагедиясы ретінде кеңінен қозғалады. Қоғам, өмір сырларын ашу арқылы адам әлеміне ден қойылады. Адам еңбегін, іс-әрекеттерін көрсету негізінде қоғамдық құбылыстар сыры ашылады. Өмір мәні көрсетіледі.

Ал, О.Сәрсенбаевтың «Шеңбер» романында (1998) кеше-бүгін мәселесі әр алуан, түрлі топтағы адамдардың таным-түсініктері, әдет-дағды, көзқарастары арқылы беріледі. Қоғам мен өмір, адам әлемі мен іс-әрекеттері әлеуметтік-психологиялық бағытта өріс алып, оның өзі роман кейіпкерлері –Т.Арыстанов, Ш.Дүйсенбаев, М.Құсниденов, А.Жаһилов, т.б. рухани дүниесі, әр қилы тартыстары негізінде көрінеді. Арғы-бергі кезеңдер, аға буын өкілдерінің өмірі мен еңбегі, көзқарас мұраттары, талас-тартыстары, т.с.с. замана шындықтарына сай суреттеледі. Әсіресе, Токтарбай мен Мүбәрак бейнелері өмір ағымымен, тағдыр-таластарымен назар аудартады. Бір қоғам, бір уақытта өмір сүрген олардың өмірге, еңбекке көзқарастары әртүрлі. Олардың арасында абырой-мадақ та, бақталастық-құбылмалық та кездеседі. Әдеп-дағды, мінез тайыздығы, тоғышарлық сипаттары да молынан ұшырасады. Демек, романда кезең-уақыт шындықтарымен бірге адамгершілік иірімдері, мәдени-рухани һәм психологиялық арналар да жеткілікті дәрежеде орын алуымен назар аудартады.

Жазушы К.Ахметбектің «Қасірет» романы (1991) қазақ өмірін, арғы-бергі кезеңдерден қалыптасқан ұлттық менталитет, дәстүрлер өнегесі мен жалғастығын қозғайды. Автор ауыл-елдегі аға буын мен келесі толқынның байланысын, бірлік-береке негізі –татулық пен туыстықты, жақын-жуық, дос-жар адамдар арасындағы сыйластық сырларын өмір-уақыт шындықтары арқылы көрсетеді. Керісінше, қоғамдағы жемқорлық, өмірдегі алаяқтық, отбасындағы тұрақсыздық мәселесін, жеңіл жүрісті шайпау әйел мен жүйкесі жұқарған, рухани азғындыққа ұшыраған еркектерді, ит-құс асыраған өзге ұлт өкілдерін, тарихы мен дәстүріне, тіл-дініне үстірт қараған жас ұрпақты қазіргі кезеңнің шындықтарына негіздеп, ол көбінесе роман кейіпкері Ертағының көзімен, саралауларымен беріледі. Қоғамдық құбылыстар, өмір шындығы мен өнегесі жаңа уақыттың талап-тілектерімен үндестік табады.

Роман табиғаты мен тағылымы туралы ақын-қаламгер Қ.Құрманғали былай деп жазады: «Шығармада далада өсіп, қалаға қоныс аударған оқыған қазақтардың ұлттың болмыс-бітімінен айырыла бастағаны, олардың мәдениет туралы түсініктерінің таяздығы да ашына айғақталған. Жазушының бұл орайдағы пайым-парасаты Ертағының елден көшіріп әкеліп, қолдарына алған қарт шешесін қала тұмысына лайықтап киіндіруге, яғни келіншегі екеуі кимешегін тастатып, шашақты орамал салғызуы, қамзолын кигізбей плащ әперуі, шапанын шештіріп, пальтоға ауыстыруы сияқты әрекеттерінің жөн-жосықсыз екендігін түсініп, осыған байланысты көшелі ойларын ортаға салуы арқылы көрініс тапқан. Кейіпкердің «Осы біздікі не қылған шала бүлініс... Жұрт не істеп, не қойса, не ішіп, не кесе, соған көзсіз еліктей беру... кәдімгі тоғышарлық түсініктің өзі емес пе? Жасы келген кісінің... өз өмірі, өз танымы, өз тарихы бар, тіпті өз талғамы бар деп неге санаспаса...» Сөйтіп, келін мен бала өздерінің үстірт пайым, шала түсінігін елдің атына аударып, сонымен ақталмаққа тырысқан теріс түсініктерінен айнады. Міне, осылайша жазушы оқырманға ой салып, қазақы қалпымызды сарымайдай сақтау қажеттігін, сол арқылы ұлттық болмыс-бітімімізді ұстанған, халықтық қасиеттерімізді жоғалтпаған еңселі ел қатарында болатынымызды еске салып отыр...

Ал романда айрықша айшықталып, барша шындығы жарқырата жазылған отыз екінші жылғы қолдан жасалған ашаршылық пен отыз жетінші жылдың елді қан қақсатып кеткен нәубеті, одан ес жинауға дәрмен келтірмей басталған қырғын соғыс сияқты халқымыздың басына түскен қасіретті оқиғалар небір адам тағдырлары арқылы өзгеше кестемен өрнектелген. Төл тарихымызда шет жағасы ғана айтылып келген осынау зұлмат заман шындықтары көркем әдебиетте де көп жазыла қойған жоқ еді. Мына роман сол олқылықтың орнын толтырып тұр.

Бұл небір нәуметті бастарынан кешіріп, қанша тауқымет тартса да адамгершілік қасиеттерінен айнамаған, адалдық жолынан адаспаған, қазақы қалыптарын сақтаған Ошақбай, Жолымбет, Қарашаш, Қалдықыз, Ертағы, Қайым сынды орталық кейіпкерлердің образдары, іс-әрекеттері, болмыс-бітімдері арқылы халқымыздың талайына жазылған қасіретті тағдырын, сол келмеске кеткен кездердің енді қайталанбауын ойлап, соның ащы сабағынан тәлім алуды көксеген жазушының арман-аңсары, ізгі ниеті, ақ тілегі, кейінгі ұрпаққа – ұлтына аманаттаған өмірлік өсиеті деп қабылдауға лайық туынды».

(Қадірі бөлек Кәрағаң. - «Егемен Қазақстан», 2010, 9 ақпан).

Жазушы К.Исабаевтың «Серт» (1991), «Шоң би» (1993) романдарындағы қазақ-жоңғар, қазақ-ресей арасындағы бодандық-шапқыншылық кезең, Абылай саясаты мен Әбілхайыр хан ұстанымы, Кенесары хан бағыты, ұлттық қозғалыстардың қыр-сыры, Шоң бидің батырлығы мен өрелі іс-әрекеттері, адамдар қарым-қатынасы, замана шындықтары мол қарым, бай материал, шабыт шалқары аясында сенімді суреттеледі. Қаламгер еңбегі, ізденіс арналары, құжат-материалдарды беру үлгілері көркемдікпен игеріледі. Деректік сипат, нақтылық мұрат етіледі.

Сол секілді К.Сегізбаевтың «Беласқан» романында (2001) қазақ тарихының қилы кезеңдері, Алтай, Тарбағатай өңіріндегі өмір-тұрмыс суреттері, елдік мұрат пен ұлттық салт-дәстүрлер, этнографиялық көріністер көркем келісім құрайды. Батыс пен Шығыстың ерекшелігі мен қатыгездігі, қазақ тарихы мен тағылымы, бейбітсүйгіштігі мен патриотизмі т.с.с. елдік шежіре, өмір тәжірибелері негізінде беріледі. Жазушы еңбегінен ел-жерге сүйіспеншілік, ұлт мұратына адалдық, дінге құрмет айқын аңғарылады.

Ал, Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» роман-дилогиясы (1994,1996) қазақ-жоңғар соғысы, басты тұлға – Қабанбай батырдың ел қорғау жолындағы ерен ерліктері, Абылай ханның сенімді серігі болуы, қазақ батырлары –Бөгенбай, Жәнібек, Жасыбай, Малайсары, Баян, Саңырық, Тайлақ т.б. жігерлі жорықтары мен қажырлы қайраттары, Үш бидің –Төле, Қазыбек, Әйтекенің шешендігі мен шешімді көзқарастары ұтымды-ұнамды қырларымен есте қалады. Ең негізгісі, Абылай ханның қайраткерлік-қолбасшылық қырлары жарқын да жасампаздық сипаттарымен танылса, қазақ батырлары –ел-жерге, отанға берілгендігімен ерекшеленеді. Эпикалық туындыда атамекеннің қадір-қасиеті, отан қорғаудың маңызы, ішкі-сыртқы жаулармен күрес шежіресі, тарихқа адалдық, тағдырға тағзым терең танылады. Өмір шындығы мен тарих тағылымы көркемдік талаптар тұрғысынан сөз етіледі.

Бұдан басқа –Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны» (2001), Ұ.Доспамбетидің «Қызыл жолбарыс» (2000), «Абылайдың ақ туы», «Жылу-сыз от», С.Сматаевтың «Жарылғап батыр» (2000) романдарында ел өмірінің қилы кезеңдері, тағдырлы тұлғалардың ерлік-күрестері, «ақ табан шұбырынды» тұсындағы ұлт батырларының жанкешті әрекеттері арқау болады. Айталық, «Отырар ойранында» –Шыңғыс хан шапқыншылығы, Отырар трагедиясы, Кербұғы жыраудың ел-жер жөніндегі арман-аңсарлары, Отырар әміршісі Қайыр хан орны, Айша ананың қаралы келбеті т.т. қилы кезең көріністерін алға тартады.

Ал, «Қызық жолбарыс» –жоңғар шапқыншылығын, қилы-зардапты тұстарын Жетісу өңірімен байланыстырады. Ел әңгімелері, дәйек-деректер көптеп кездеседі. Роман кейіпкерлері қатарында –Ескелді, Балпық билер, Қабан жырау кездеседі. Жолбарыс хан мен Болат хан да жоңғарлар шапқыншылығы тұсында көрініс береді. Қазақ-қалмақ батырлары, жекпе-жегі де орын алады.

«Жарылғап батыр» атты өлеңмен жазылған романдағы негізгі тұлға – Жарылғап – тарихта болған, Абылай ханның сардарларының бірі. Жоңғарларға күрес, Алтай-Тарбағатайды азат ету, қазақ батырларының ерліктері тарихи дерек, өмір шындықтары негізінде өріс алады. Қазақ даласының көріністері, халықтық-фольклорлық таным мен тарих тағылымдары, Жарылғап батырдың өжет те өрлік әрекеттері, ел-жерді қорғау, азаттық-теңдікке құштарлықтары алуан салыстыру, қилы көрініс-қақтығыстар арқылы серпінді сипат алады. Батыр мінген тұлпар да межелі жерге еркін жетіп, жеңісті жақындата түседі. Өлең-роман тақырып табиғатын әр қырынан ашып, Жарылғап батырдың биік тұлғасын ел-жерді қорғау, халыққа қамқор сынды сипаттарымен кең көлемде жырлап, жүйелі жеткізеді.

Жалпы, тәуелсіздік кезеңіндегі роман жанрының көтерген жүгі мен жауапкершілік мұраттарынан – ел-жерге, адам өмірі мен еңбегіне құрмет пен сүйіспеншілік терең танылады. Қазақ романының тақырып табиғаты әр алуан мәнге ие болып, халық өмірін, тарихы мен тағылымын түрлі қырынан көрсетуге қадамдар жасады. Әсіресе, ел өмірінің қилы кезеңдері, жекелеген адамдардың тағдыр-талайы, уақыт-бедері мен тұрмыс-тіршілік тынысы т.с.с. әр алуан ізденіс, түрлі көзқарас, мың сан әрекет, қимылдар арқылы көрсетіледі. Жазушы еңбегі мен шығармашылық мұраттардың қыр-сырына ден қойсақ, қайсібір қаламгер де ізденіс арналарына маңыз береді. Тақырып табиғатына еркін енеді. Адам әлемі мен оның тағдыр-талайына, жан-жүрек тынысына терең үңіледі. Өмір оқиғаларына, қилы кезең сырларына, адам әлемінің мың сан иірімдеріне ден қою негізінде тарих тағылымына назар аударады. Оны алуан арналы ізденіс, көркемдік мұраттар тұрғысынан игеру мен жеткізуге, шындық тұрғысынан баяндауға мән беріледі.

3. Драматургия

Театр өнерінің алтын арқауы – әдебиет болса, драматургия оның жанрлық жүйесін құрайды. Әрекет-қимылды, қалтарысты-тартысты тұстарын барынша бедерлі, бейнелі көрсетеді. Адам бейнесін, ішкі-сыртқы әсерді өмір-тұрмыстың көріністерімен де, тартыс-шиеленіс арқылы да көркем, жүйелі жеткізеді. Қоғамдық құбылыстар, өмірдегі қилы көріністер, адам өмірі мен тұрмысындағы жетістік-өзгерістер әдебиеттің барша жанрында, соның ішінде драматургия арқылы да ұнамды сипаттарымен кең орын алады.

«Драма жоқ жерде театр өнерінің ғұмыры ұзаққа бармасы – аксиома. Драматургия театр өміріндегі ең басты және шешуші құрал. Яғни, театр негізі - әдебиет. Драматургия - әдебиет жанры. Драматургияның әдебиеттің өзге салаларынан гөрі, аз-кем айырмашылығы оның

адамдар жан-дүниесіндегі асқақ сезім мен отты құштарлықты психологиялық тұрғыда кісінің жан күйзелісімен ұштастырып, өмір мәселелерін барынша шынайы суреттеуінде. Осы ретте, драмалық шығарманың екі бағыты айқындалады. Біріншісі – көркем әдебиет қалпындағы нұсқа асы болса, екіншісі – оның сахналық материал тұрғысындағы көрінісі. Бұл екеуін бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Өйткені, драма сахна үшін де, көркем шығарма аса қажетті рухани құндылық. Әрине, тәуелсіздігімізге дейінгі де төл драматургиямыз жайында аз сөз болмаған. Аталған жанр жөнінде Қ.Мұхамеджановтың екі томдық «Пьесалар», «Өнер жайлы ойлар», С.Ордалиевтің «Қазақ драматургиясының очерктері», Ә.Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы», Р.Нұрғалиевтың «Күретамыр» секілді, т.б. көптеген авторлардың саликалы еңбектерінде сол кезгі заман лебімен дүниеге келген шығармалар біршама байыпты сарапталады. Яғни, мұндай еңбектердің дүниеге келуі руханият қауымы ой-қиялының өсіп-жетілуіне, театрлар репертуарының кеңейе түсуіне үлкен үлес қосты. Кезінде, келелі ой, келісті пікір айтқан әлгі авторлардың өнегелі үрдісін қуаттай отырып, бұл сапар, бүгінгі тәуелсіз қазақ драматургиясы жөнінде сөз қозғаудың да реті келген сын айлы» **(Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: Қаз Ақпарат.- 328 бет).**

Осы орайда, сөз жоқ Ш.Мұртазаның «Бесеудің хаты», «Сталинге хат», «Қызыл жебе», Ә.Таразидің «Ақын. Періште. махаббат», Қ.Ысқақовтың «Қыл көпірі», С.Жүнісұлының «Кемеңгерлер мен көлеңкелер», «Қылмыскерлер», Ә.Кекілбаевтің «Абылай хан», М.Байсеркеновтың «Абылайдың соңғы күндері», Д.Исабектің «Актриса», «Төр», Б.Мұқайдың «Өмірзая» «Сергелдең болған серілер», Т.Нұрмағамбетовтың «Бес бойдаққа бір той», Н.Әбуталиевтің «Өттің, дүние», С.Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қаздар», А.Бекбосыновтың «Соңғы сезім», Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне», И.Сапарбайдың «Сыған серенадасы», С.Сматаев пен Т.Теменовтың «Көгілдір такси», И.Оразбаевтың «Шыңғыс хан», «Естайдың қорлығы», Ә.Ақпанбетұлының «Дүние-думан», Д.Амантайдың «Сәлеметсіз бе, қоңыр мұң» т.т. қоғам мен адам, дәуір мен уақыт шындықтары, өмір-тұрмыс сырлары, адамгершілік-инабат иірімдері, жақсы-жаман қасиеттер, талант-тағдыр талқысы, қуаныш-күйінішті сәт-сезім сипаттары кең көлемде көрініс береді.

Қазақ әдебиетінің жетекші жанрларына олжа салған көрнекті қаламгер Ш.Мұртаза театр өнеріне – «Бесеудің хаты», «Сталинге хат», «Домалақ ана», «Ноктаға басы сыймаған», «Жалғыз үйлік зілзала» сынды пьесаларымен үлес қосты. Қоғамдағы жағдаяттар, тарих пен танымдағы тартыстар, өмір-тұрмыс сырлары аталған драмалық туыдылардың басты нысанын құрайды.

«Бесеудің хаты», «Сталинге хат» - тақырыбы мен уақыт-кезең таныс бола тұра тарихи тұлғаларды сомдау мен өмір шындығына сай суреттеу ісінде жазушы еңбегі мен шығармашылық ізденіс, көзқарас, қолтаңба бедерін байқамау мүмкін емес. Сталин – Рысқұлов бейнелері, тартысты әрекет пен өмірлік шындықтар ұтымды диалогтар мен сахналық мүмкіндіктер, халық тарихы мен тағдырының сындарлы тұстары, алапат аштықтың зардап-зобалаң күрделі көріністерін кеңінен көрсетеді. Оқиғаның өріс-арнасы – Сталин кабинетінде, Рысқұлов үйінде, елде өтетінін ескерсек, халық өмірі мен тағдырына қатысты көкейкесті мәселелердің көтерілгенін назарда ұстасақ, сахналық қойылымның қалың көпшілікке, ұлт мұраты мен ұрпақ қамына қатысты жайттардың маңыз-мәні арта түседі.

Бұл – кезең көрінісі, уақыт шындықтары еді.

«Бесеудің хаты» 1932 жылғы ұжымдастыру науқанын әшкерелеуге арналған. Айқынырақ айтсақ, Ғ.Мүсіріпов, Қуанышев, Алтынбеков, Дәулетғалиевтердің крайкомға жазған хаттары арқау етілген. Ел өмірі, тұрмыс-тіршілік, тағдыр талқысы – Хат мазмұнын құрап, «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» сынды белден басып, басқыншылық әрекеттер етек алған келеңсіз көріністер мін-сын ретінде жан-жақты ашылады.

«Жалғыз үйлік зілзала» - қоғамда орын алған, адамдар қарым-қатынасында көрініс берген келеңсіздік етек алған – билік пен халық, бизнес пен нарық, баспана мен жұмыссыздық, жағымпаздық пен жалақорлық, демографиялық ахуал, тастанды бала мен көкек аналар,

бейберекет партиялар, тұрақсыз-тиянақсыз жандар т.с.с. сахна өнерінің заңдылықтарына сәйкес өріс алып, оның өзі жанталас-қақтығыстарға, айтыс-тартысқа құрылады. Елдік мұрат-мүдде аяққа тапталады. Халықтың жанайқайы билікке жетер емес. Төмендегілердің, әсіресе қарапайым адамдардың өмір-тұрмысы, еңбек мұраттары өз деңгейінде көрініс бермейді. Елеп-ескермеуден, назардан тыс қалады. Осы және басқа да жайттар театр өнерінің мүмкіндіктеріне, әрекет-тартысқа құрылып, қалың көпке ой салады.

С.Жүнісовтың «Қылмыскер» пьесасына кешегі өнер адамдарының қазіргі кезеңде көр қазушыларға оп-оңай айналып кетуін, зират маңынан жер сатып, содан пайда табу жөнін тапқандардың сырты бүтін, іші – түтін кейіптерін әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан, өмір шындығы аясында ашады. Драма шарттығына сай өріс алған диалогтан да ел-жер, ұлт пен ұрпақ қамы, қоғамдағы келеңсіз көріністер айқын аңғарылады. Жат жердегі уайым-қайғы, отанның-оттан да ыстық қасиеті мен құдіреті, азаттықты аңсау идеясы – драма табиғаты мен тағылымын айқындайды. Пьеса мазмұны мен ондағы өмір шындықтары, тұрмыс-тіршілік түйтіктері, ар-намыстың аяқ асты етілуі – қоғамдық құбылыстармен, уақыттың салмақ-сырларымен байланысты өріс алады. Қоғамдағы ауырпалықтар, адамның азғындауы мен оған қарсы әрекеттің әлсіздігі, теріс жолға түсудің себеп-сырлары – драма табиғатын ашады. Қоғамдағы келеңсіз көріністер, адамдар қарым-қатынасындағы салқындық сырлары, жауапсыздық пен жұмыссыздық, билік пен бизнестегі бейберекетсіздік, еңбекке көзқарастың төмендеуі, өмір-тұрмыстағы сәйкессіздіктер т.т. уақыт тынысы мен шындықтарын қаз-қалпында көрсетеді. Ұлт мұраты, ұрпақ қамы, адамдар өмірі мен тағдырының талап деңгейінде болмауы, қоғамдық ортаның, сыртқы күштердің әсер-ықпалы қызықты оқиға, тартымды сюжет, сәтті деталь, шексіз қиял, шеберлік пен шешендік негізінде кең өріс алады. Ақиқат пен адалдық іске қолдау көрсетіледі. Адам еңбегі мен өмірлік мұраттары алдағы шығады. Уақыт шындығы мен өнер шынайылығы-драма табиғатының күретамысры болып табылады. Мол өмір тәжірибесі танылады.

Тарихи-өмірбаяндық пьесалар қатарын – Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» және М.Бейсеркеновтың «Абылайдың ақырғы күндері» туындылары толықтары түсті. Драмалар табиғатынан танымал тұлға – Абылайдың өмірі мен кезеңі, қайраткерлік-мемлекетшілдік қасиеттері кеңінен көрініс береді. Тарихи тұлға екі пьесада өзінше өріс алады. Бірін-бірі байыту бар, қайталау, жасандылық жоқ. Айталық, Ә.Кекілбаевтің «Абылай ханында» - қазақ хандығының тарихы мен жоңғар қыспақтарынан жол табу, уақыт пен тарих алдындағы жауапкершілік жүгін терең сезіну сипаттары жарқын көрініс тапса, М.Байсеркенов Абылай ханның бір тәулік ішінде ұлт пен ұрпақ, ар-абырой алдындағы қарыз-парыз ісін әлеуметтік психологиялық тұрғыдан, талап деңгейінде шешеді. Тарих пен тағдыр, парасат пен саясат, мұраттас-қарсыластардың қимыл-әрекеттері бәрі-баршасы сындарлы сәттерде ұтқыр ой, ұнамды шешімімен оң сипат алады. Екі туындыдан да тарих тағылымы, әсіресе Абылай хан кезеңі мен қызметі, халық азаттығы мен тәуелсіздік жолындағы әрекет-қимылдары, ел бірлігі мен берекесін арттыру ісіндегі бағыт-ұстанымдары, ең негізгісі Абылайдың хандық саясаты, ұлттық мұрат жолындағы ақын-парасаты, уақыт-тарих алдындағы ерен еңбегі мен сахна өнерінің барша қасиет, белгілері негізінде қалың көпшілікке көркем де келісті, шебер де шынайы жеткізіледі.

Сол секілді Ш.Құсайыновтың «Томирис» пьесасында Азияны билеген парсы патшасы Кирдің сақ даласына көз тігуі, оған патшайым Томирис қарсылығы драма заңдылықтарына сәйкес суреттеледі. Алғашқы тұста қаһарлы Кир Томирисі әйелдікке алсам, сақ даласы көз алдымда түрленеді, атақ-абыройым асқақтайды деген үміт-сенімге мықтап табан тірейді. Осы ой-көзқарасын жүзеге асыру үшін араға кісі де салады. Томирис Кир патшаға сол сәтте-ақ қарсылық білдіреді. Ел-жерге, кең далаға да үстемдік ете алмайтынын, алсам-жеңсем деген ойларының жүзеге аспайтынын ашық айтады. Ұлт мұраты, халық тарихы мен тағдыры – бар асылдан да қымбат, жоғары екендігін бүкпесіз баяндайды.

Парсы патшалығына қарсы айқас басталып та кетеді. Томирисінің ұлы Спаргапис осы қақтығыс-шайқаста мер болады. Ашынған ана-Томирис атқа қонады. Сақ әскерлері соңынан

ереді. Осы ұрыста сақтар парсы әскерлерін тізе бүктіріп, қайта бас көтертпей, тас-талқан етеді.

Ел-жерге адалдық, ұлт пен ұрпаққа берілгендік, патриоттық рух пен сүйіспеншілік салтанатын асқақтата түседі. Ал, Томирис бейнесі, қайраткерлігі мен қолбасылық қасиеттері ұстанған бағытынан, ерлік-күрес шежірелерінен жарқырай көрінеді. Елге берілгендік, тарихқа адалдық, өмір мен жеңіске құштарлық – Томирис бейнесі мен көзқарасын айқын аңғартады. Пьеса мұраты мен шындығы осыған келіп саяды.

Д.Исабековтың «Актриса», «Тор», Б.Мұқайдың «Өмірзая», «Сергелдең болған серілер», С.Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар, «Ең әдемі келіншек» пьесаларында қоғамдық жағдаяттар, өмір-тұрмыс көріністері, тарих пен тағдыр талқысы, өнер адамдарының қайшылықты күрделі сәттері, арман-аңсарлары арқау етілсе, «Шолпанның күнәсі», «Ғашықтық дерті» атты Ә.Таразидің драмалық реквиemi мен Р.Қараеваның пьесасында көрнекті қаламгерлер М.Жұмабаев пен Ж.Аймауытұлының қалың көпшілікке танымал туындыларының мазмұн-желісі негіз етіледі. Өмір шындығы, уақыт бедері, тағдыр талқысы, әлеуметтік-отбасылық мәселе, кейіпкерлер жүйесі, әрекет-қимылдары арқылы қызықты көрініс, ұнамды сипаттарға ие болады. Адамдар тағдыры, әйел-ана орны мен еңбегі, азаттығы мен бостандығы, жастық пен сүйіспеншілік сырлары – Шолпан мен Күнікейдің бейнелері арқылы беріледі. Қоғамдағы азаттық жолындағы әрекеттері- қарсылықты-тартысты бола тұра өмір шындығына, уақыт тынысына сәйкес көрініс береді. Шолпанның бала сүю жөніндегі таным-түсінігі мен әрекеттері, Күнікейдің кедей отбасынан шықса да келер күнге үміт артуы, жастық-достық, сүйіспеншілік жолындағы кіршіксіз көңілі, болашақ жар таңдаудағы жүрек таразысына ден қою, осы бағытта кедергі-тосқауылдарға, тағдыр -талқысына тап болуы – замана шындықтарына негізделеді. Кезең көріністері, адамдар қарым-қатынасы, азғындық пен озбырлық, дара қылық пен парықсыздық салдарының кері әсері, ықпалы жан-жақты ашылады. Сыр-сипаттары көрсетіледі.

М.Мақаевтың «Қош, махаббат», И.Сапарбаевтың «Сыған серенадасы», Ә.Ақпанбетұлының «Дүние-думан» туындыларында – өмір-тұрмыс сырлары, талант пен тағдыр талқысы, қоғамдық құбылыстардың көлеңкелі-тартысты тұстары кең орын алады.

«Қош, махаббат» - жастық кезеңнің қызық, қимас сәттерін, махаббат ұғымының аяулы, мәнді тұстарын, сағыныш-сүйіспеншіліктен тұратын сыр-сезімнің маңызды қымбат қырларын жеңіл жүріс, салмақсыз әрекет, үстірт түсінік жайлап алғаны ақындық қуат, шабытты шақтың салтанатты сәттерімен берілсе, «Сыған серенадасы» - Шәмші әндеріне құрылып, ән-кештерінің әсерінен қуаныш-шаттық сезімі, бақытты сәттер көріністері, басым бола тұра жастық пен достықтың кей тұстары, мұң-машақаты байқалады. Шәмшінің ән әлемі, өнердегі өмірі – бақыт құшағында, достықтың саясында мәңгілік махаббат салтанатымен бірге екендігі танылып тұрады. Маңыздысы, аталған пьесаларда адам әлемі мен өмір өнегесі, достық пен жастықтың сырлы сипаттары, сүйіспеншіліктің терең иірімдері мен ізгілікті қырлары әр алуан көрініс, қызығшылықты оқиға, тартымды әрекеттер арқылы жылы әсер қалдырады. Көңілді көрініс, мейірім шуағы, салтанатты да сәулелі сәттер – пьесалар мазмұнын ғана емес, мәдени-рухани байлығын да арттырып тұр.

Осы реттен келгенде, жазушы С.Жүнісовтің ұлттық драматургияның табысты тұстары ретінде төмендегі туындыларды мадақ сезіммен еске алуында айрықша мән бар: «Олар: «Біз періште емеспіздің» авторы Қалтай Мұхамеджанов, «Сталинге хат» пен «Бесеудің хатының» авторы Шерхан Мұртазаев, «Қош бол, Бөрібасардың» авторы Оразбек Бодықов, «Жан алқымданың» авторы Алтыншаш Жағанова, «Анасын күткен қыздың» авторы Дулат Исабеков, «Қадіріңді білмеппіз ғой, арысымның» авторы Әкім Тарази, «Тоят түні» мен «Дүние кезектің» авторы Баққожа Мұқаев, «Алыптың басының» авторы Тынымбай Нұрмағамбетов, «Төрт тақта - жайнамаздың» авторы Асқар Сүлейменов, «Зар заманның» авторы Софы Сматаев, «Біздің кластың қыздарының» авторы Есенжол Домбаев, «Жел жуанның» авторы Бикен Римова, «Махаббат аралының» авторы Әділбек Тауасаров, «Үзілген бесік жырының» авторы Ермек Аманшаев, «Ай бүбінің» авторы Бактияр Әбілдаев.

Міне, бұл шығармалар біздің драматургия жанрымыздағы, режиссурамен табыса да,

таласа да жүріп, тапқан табыстарымыз. Тақырыптық жағынан да бүгінгі таңда болып жатқан өзгеріс атаулы мен неше түрлі жаңа құбылыстарға сай, әрқайсысы өзінше мәселе көтере білген айдарлы шығармаларымыз (**Жүнісов С. Қазақ драматургиясы. – «Әдебиет айдыны», 2005, 22 қыркүйек**).

Ақиқатында, тәуелсіздік кезеңінде сахналанған, театр өнерінің тарихына еркін енген драмалық туындылар:

- Тарихи тақырыптарды, танымал тұлғалардың өмірі мен кезеңін, қызметі мен қайраткерлігін өмір-уақыт тынысына сан бедерлі, жүйелі жеткізді.
- Халық өмірі мен кезеңі, арғы-бергі дәуірлердегі ауырпалыққа, қайшылыққа толы тарихи сәттер қилы көрініс, ақиқат жайттар негізінде көркем, бейнелі беріледі.
- Қарапайым адамдар өмірі, тұрмыс-тіршілік түйіткілдері, жастық-достық сырлары, тәлім-тәрбие иірімдері арғы-бергі кезеңдердің тағылымды тұстарымен, бүгінгі күннің шынайы-шындықтарымен байланысты байыпты баяндалады.
- Ең негізгісі, әрине драмалық қойылым мен қолтаңбалардан халық тарихы мен тағылымы, дүбірлі дәуір мен қилы кезең көріністері, танымал тұлғалардың азаттық пен тәуелсіздік жолындағы жанкешті әрекет-қимылдары, ұлттық мұрат пен отбасылық тыныс-тіршілік, өмір мен еңбектегі ақиқат пен әділеттілік, қоғамдағы кереғар-келеңсіздіктер, билік пен бизнес, халық пен нарық, баспана мен жұмыссыздық, әйел тағдыры мен бостандығы, махаббат пен сүйіспеншіліктің сырлы сипаттары. т.с.с. өмір шындығы, көркемдік талаптар, уақыт тынысына сай жүйе құрайды. Қазіргі кезеңнің басты-талабы - адам өмірі мен еңбегіне, өмір шындығы мен көркемдік шешімге, реалистік көріністерге сай сараланып, байыпты баяндау, терең талдаулар арқылы жүйелі жеткізіледі.

4.Әдебиеттану мен сын

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі арналы да іргелі салалардың бірі – әдебиеттану мен сын болып табылады.

Ақиқатында, әдебиеттану көркем әдебиеттің арғы-бергі кезеңдерін, қалыптасуы мен даму жолдарын, өзіндік ерекшеліктерін қарастыратын болсақ, сын – сөз өнерінің сыр-сипаттарын, артық-кем тұстарын, жаңалық-жетістіктерін анық та әділ көрсетеді.

Әдебиеттану мен сын – сөз өнерінің тарихы мен теориясын, оларға тән белгі-ерекшеліктерді, әдеби туындының болмысы мен бітімін, мазмұн мен құрылымын, өмір оқиғалары мен уақыт шындықтарын, кейіпкер жүйесі пен көркемдік таным арналарын, ой-сөз жүйесі мен тіл-стиль сипаттарын кең көлемде қарастырады. Қысқасы, әдебиеттану ғылымы (олар үш саладан тұрады – әдебиеттің тарихы, теориясы мен сыны) сөз өнерінің әуелгі бастау арналарынан бермен қарайғы кезеңдердегі көркем әдебиеттің қалыптасуы мен даму бағыт-бағдарын, өсу-есею жайларын, жазушы еңбегі мен шығармашылықты, ізденіс іздері мен дүниетаным иірімдерін, көркемдік-эстетикалық мұрат пен әдеби үрдістердің сыр-сипаттарын кең көлемде қарастырады. Табиғаты мен тағылымына ден қояды.

Ұлттық әдебиеттану мен сын сан алуан асу, бел-белестерден өтті. Ақиқатқа табан тіресек, қоғамдағы, өмір-тұрмыстағы өзгерістер – адамға, оның ақыл парасатына, еңбегіне, т.с.с. бағытталуы, қызмет етуі тиіс. Осы орайда, демократия, тәуелсіздік тағылымдары қоғамға, күнделікті тұрмысқа жарық-нұрын молынан түсіріп тұрғанын айту абзал. Ой – сөз жүйесін руханият әлемі төңірегінде өрбітер болсақ, тәуелсіздік тұсында көңіл өсіріп, жан жадыратар жайттардың мол болғанын алдымен еске алар едік. Бұл ретте, тіл ұшына оралар маңызды мәселе, іргелі тақырыптардың кейбірі төмендегідей:

- Кеңестік жүйе мен маркстік-лениндік әдіснама тамырына мықтап балта шабылды;
- Парасат пен саясаттың ара-жігі айқындалып, ұлттық тарихқа көзқарас өзгерді;
- Алыс-жақын елдердегі қандастарымыздың бір бөлігі туған топыраққа табан тіреді;
- Арғы-бергі тарихымызға қатысты дерек көздері алуан арна, түрлі ізденістер негізінде толыса түсуде;
- Тұғырлы тұлғалардың есім, еңбектерін қалпына келтіру ісі дұрыс жолға қойылды;
- Әдеби-мәдени мұраларды жинап-жариялау, зерттеу жұмыстары жүйелі өріс алып келеді;
- Қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге, азаматтық тарихқа, өмір-тұрмысқа, руханият ісіне-ұлттық, тәуелсіздік, тұтастық тұрғысынан қарап, бағалауға батыл бет бұрылды;
- Голощекин геноциді мен сталиндік репрессия ақиқаты айтылып, саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу дәстүрге енді;
- Елдікке, егемендікке еңбек еткен- Арыстар өмірі мен қызметін, шығармашылық ғырбаяндарын зерттеу ісі жүйелі ізге түсті;
- Ақыл-парасатқа азаттық берілді;
- Ұлттық тарихқа – әділеттілік өлшем етілді;
- Білім-ғылым жүйесі әлемдік талаптарға ден қойды;
- Руханият әлеміне кең өріс ашылды...

Тәуелсіздік тұсында ұлт руханиятын:

- Абылай хан бейнесінің тарихта, өмір мен өнерде кең орын алуы;
- Танымал тұлғалардың есім, еңбектерінің оң бағалануы;

- Үш бидің тұғырға қонуы;
- Алаш арыстарының шығармашылық мұраларының ақталуы;
- Ұлттық тілдің – Ата Заң арқылы айрықша мәртебеге ие болуы;
- Қабанбай, Кенесары бейнесінің көтерілуі;
- Құлдықтан хандыққа көтерілген – Бейбарыс сұлтанға Атырауда ескерткіш орнатылуы;
- Күлтегін ескерткішінің көшірмесі – Астанаға келуі;
- «Отырар кітапханасының» қайта жаңғыруы;
- М.Шоқайдың сөз, көзқарасы, дауысының жетуі, т.т. асқақтата түсті.

Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиеттану ғылымы ұлт мұраты мен тарихын, оның танымал тұлғаларының өмірі мен кезеңін, шығармашылық мұраларын кеңінен қарастырды. Әдебиеттану ісі, әсіресе кеңестік жүйе тұсында қалың көптің назарынан тыс қалып келген әдеби-мәдени мұраларды, ел үшін ерен еңбек еткен тарихи тұлғаларды, халық жадынан шығып, ұмытыла бастаған көне кезеңдердің жәдігерлері т.т. жинап-жариялау мен бастыруда да байыпты бағыт ұстап, талап пен талғамды таразы етті. Мұның бәрінен байқалар жайт: халық мұрасы, ұлт тарихы мен тағдыры, елге есімі мен еңбегі кеңінен таралған тұлғалар табиғаты мен мұраты барынша айқын, өз орындарында бедерлі әрі кең көлемде көрсету көзделгені терең танылады. Бұл ретте, әрине халық тарихы мен мұрасы, оны зерттеу мен зерделеу ісі, жаңаша танып – бағалау басым бағыт алды. Бұл бағытта алуан ізденістер жасалып, игілікті-ізгілікті істер атқарылды.

Демократия тағылымының рухани олжасы өте мол. Осы орайда, М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» («1991»), Әбілғазының «Түрік шежіресі» (1991), Бабырдың «Бабырнама» (1993), «Билер сөзі» (1992), «Батырлық дастандар» (1995), Ж.Бейсенбайұлының «Қазақ шежіресі» (1994), Х.Досмұхаммедұлының «Аламан» (1991), Л.Гумилевтің «Көне түріктер» (1994), «Ел қазынасы – ескі сөз» (1994), «Қазақ тарихынан» (1997), Үш пайғамбар (Төле, Қазыбек, Әйтеке) – 1992; Е.Бекмахановтың «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарда» (1995), Қ.Тауасарұлының «Түп-тұқияннан өзіме шейін» (1993), Ө.Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» (1996), «Тұрлыхан ақын» (1997), «Ежелгі үйсін елі» (2005), «Елтұтқа» (2001), «Азаттықтың өшпес рухы» (2008), «Елібай» (2009), А. Сейдімбектің «Қазақтың күй өнері» (2002), «Қазақтың ауызша тарихы» (2008), т.т. кітаптардың жарық көруі, қайсібір еңбектердің екінші өмірін жалғастыруы – қалың көп үшін де, ізденуші-зерттеушілер үшін де рухани-тағылымдық сыр-сипаттары көп-ақ. Бұл кітаптардың басты байлығы – ұлтымыздың арғы-бергі тарихын, тұғырлы тұлғалардың тағдыр-талайын, халық әдебиетінің маңыз-мәнін жан-жақты көрсетуінде дер едік. Ал, рухани құндылығы – ізденіс арналарынан, дерек-дәйегінен, әдеби-ғылыми сипаты мен кезең-уақыттың шындықтарын айқын, нанымды жеткізуінен танылады. Біздіңше, ұлт тарихы мен оның тұғырлы тұлғалары туралы баяндайтын бұл еңбектер – кезең-уақыттың шындықтарын, адам өмірі мен еңбегін аялау мен бағалау ісінде ерекше мәнді, салмақты болып табылады.

Қазақ әдебиеттану ғылымын Алаш ардақтылары – Т.Жүргеновтің, М.Тынышпаевтың; І.Омаровтың «Арыс» қоры дайындаған – «Таңдамалы» еңбектері толықтыра түсті. «Таңдамалы» тағылымдары есім-еңбегі қалың көпке таныс тұлғалардың өмірі мен қызметін, шығармашылық ғұмырбаяндарын құжаттық-деректік материалдармен байытып, жүйелі баяндауымен бағалы. Тарихи-ғылыми мәні мол.

Ұлттық мақтанышымыз, руханият әлемінің биік белесі – «Қорқыт ата» кітабының – 1300, «Алпамыс батыр» жырының – 1000 жылдықтары халықтық мерей-мейрам, әрі күллі түркіге ортақ асыл мұра, тарихи жәдігер ретінде кеңінен аталып өтті. Сондай-ақ, ұлттық-рухани көкжиегіміздің жарық жұлдыздары: М.Дулатидің – 500, Абай мен Жамбылдың – 150, М.Әуезовтің, Қ.Сәтпаевтің, С.Мұқановтың, Ғ.Мүсіреповтің, Ғ.Мұстафиннің, Ә.Марғұланнның, Ә.Қастеевтің – 100 жылдық мерейтойлары ЮНЕСКО деңгейінде еліміздің көптеген аймақтарында, жоғары оқу орындарында ғылыми жиын, кеш-кездесу сипатында үлкен жауапкершілікпен өтті. Аталған тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы қайта қаралып, соны

дерек көздерімен толықтырылып, жаңа көзқарастар тұрғысынан бағаланды. Мерейтой тұстарында халықаралық, республикалық ғылыми-теориялық конференциялар өтіп, қазақ, орыс тілдерінде жеке кітаптар жарық көрді.

Сондай-ақ З.Ахметовтың «Абайдың ақындық әлемі» (1995), Р.Бердібаевтің «Әуезов шын ы» (1997), Д.Досжановтың «Алаптың азабы», Қ.Мұхаммедхановтың «Абайдың ақын шәкірттері», З.Қабдоловтың «Көзқарас» (1996), «Менің Әуезовім» (1997), Б.Құндақбаевтің «М.Әуезов және театр» (1997), Қ.Мырзахметовтың «Абайтану тарихы», Р.Нұрғалидың «М.Әуезов және алаш» (1997), Т.Жұртбайдың «Дулыға» (1994), «Талқы» (1997), «Күйесің жүрек...сүйесің» (2001, Ж.Ысмағұловтың «Абай: ақындық тағылымы» (1994 мен «Абай энциклопедиясы» (1995), «Абай елі» (кітап-альбом), «М.Әуезов және әлем әдебиеті» (конференция материалдары 1997-2001), «С.Мұқанов – классик» (2000), «С.Мұқанов және қазақ әдебиеті» (2000) – конференция материалдары, «Жамбыл әлемі» (альбом), «Қазақ арыстары» (плакат-портрет), «Түркістан» (Халықаралық энциклопедия - 2000), «Түркістан» (кітап-альбом), «Қазақтың 100 романы» (2004), «Алаш» қозғалысы» (2008), «Әлем қазақтарының рухани сұхбаты» (2008), «Қазақ әдебиеттануының қалыптасу тарихы» (2008), «Өлең өлкесі» (2009), т.т. аталым, басылымдар жарық көріп, қалың көпшілікке, әдеби-ғылыми қауымға рухани нәр берді. Анық аңғарылар жайт: аталған кітаптар даталық күндер тұсында ғана қолға алынып, ойға түспеген –ді. Керісінше, ұлттық мұрат пен тарихи құндылықтарға, адам мен оның еңбегіне – құрмет, әдеби мұра мен оны зерттеу ісіне қамқорлық, танымал тұлғалардың ізденіс – жемісіне, тақырыпқа-адалдық сипаттары кеңінен көрінер еді. Аталған еңбектердің ізденістен туғандығы, әдеби-ғылыми, тарихи-танымдық сипаттарының басым екендігін де осы реттен еске алар едік. Мәдени-рухани нәрі де аса мәнді.

«Ақтандақтарды жою» ісі тәуелсіздік жылдарында, әдебиеттануда ерекше көрініс берді. Бұл ретте, алдымен өткен тарих тағылымдары терең таразыланды. Кезең-құбылыстарға, уақыт сырларына зор маңыз берілді. Алаш тарихы мен тағдыры, оның біртуар тұлғалары, өмірі мен кезеңі қайта қаралып, жаңа уақыт талаптары тұрғысынан терең зерделенді. Халықтың өткен тарихы мен белесті кезеңдердің артық-кем тұстары қайта қаралды. Көне кезеңдердің бүгінгі күнге дейінгі тарих пен өмірдің бұралаң жолдары, Алаш қайраткерлері мен қаламгерлерінің өмірі мен қызметі, шығармашылық мұралары бүгінгі күн талаптары тұрғысынан жаңаша бағаланып, кең көлемді зерттеулер жүргізілді. Маңыздысы: Алаш тарихы, оның танымал тұлғалары мен туындылары толыққанды қалпында халқына қайта оралды. Оларды бүгінгі күн талаптары тұрғысынан қайта қарап, бағалауға да мол мүмкіндіктер туды. Біздіңше, бұл бағыттағы ізденістер мен зерттеу жүйесі жаңа сипат, соны үлгіде кең өріс алғаны нұр.

Өмір мұраты – Адамға қызмет ету, еңбегін құрметтеу емес пе?

Осы орайда, алдымен айтарымыз, Алаш арыстары (Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов т.б.) ақталып (1988-89 ж.ж.), олардың бір томдық, көп томдық шығармалары қалың көптің қолына тиді. Осы кезең әдебиетінің «ақтандық беттері» ашылып, зерттеу жүйесіне – ғылыми айналымға түсті (мысалы, С.Қирабаев «Жүсіпбек Аймауытов» (1993), Ш.Елеуқнов «Мағжан» (1995), Ш.Сәтпаева «Шәкәрім Құдайбердиев» (1994), М.Әбсеметов «Міржақып» (1996), Р.Тұрысбек «Жүсіпбек» (1997), «Ж.Аймауытұлы және 20 жылдардағы қазақ прозасы» (1998), «Ар айнасы» (2000), Д.Қамзабекұлы «С.Сәдуақасов» (1996. т.т.). Олардың еңбек-мұраларын жан-жақты зерттеп, терең тануға байланысты ғылыми-теориялық конференциялар болды. «Өлі разы болмай, тірі - байымас» деген өмір тәжірибесінен алынған қағидалы ойлар негізінде олардың туған, қызмет еткен жерлерінде мәңгілік есте қалдыруға қатысты іс-жұмыстар, әдеби-мәдени шаралар жүзеге асырылды.

Қазіргі кезеңде Алаш ардақтарының еңбек-мұралары, ұлт руханиятына үлкен үлес қосқан қазақ зиялыларының шығармашылық ғұмырбаяндары әдеби-ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастырылып, зерттеу мен зерделеудің алтын арқауына айналып келеді (қараңыз: Ж.Әбілев «Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері» (2001), Қ.Ергөбек «С.Мұқановтың творчестволық лабораториясы» (1995), А.Егеубаев «Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көзкемдік жүйесі» (1999), Т.Есембеков «Художественно-эстетическое значение драматизма в

казахской прозе» (1998), А.Исмакова «Поэтика казахской художественной прозы начало 20 века» (1998), С.Жәмбеков «Б.Күлеевтің ақындық мұрасы» (1997), Қ.Жүсіпов «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» (1997), Қ.Мәдібай «Зар заман ағымы және Шортанбай мұрасы» (1995), Б.Әбдіғазиев «Абай дәстүрі және Ш.Құдайбердиев» (1990), Ө.Әбдіманов «А.Байтұрсыновтың әдеби-публицистикалық қызметі» (1992), М.Әбсеметов «М.Дулатов творчествосы және 20 жылдардағы әдеби-тарихи процесс» (1998), З.Сейтжанов «Тарихи эпос», «Қытай қазақтарының әдебиетінің туып, даму жолдары» (2000), Т.Сыдықов «Қазақ тарихи романы» (1997), Р.Әбдіқұлова «Б.Әлменұлының әдеби мұрасы» (2001), Б.Ердембеков «Ө.Тәңірбергеновтің өмірі мен шығармашылығы» (1999), А.Тілеуханова «Шәкәрім шығармашылығындағы шеберлік пен таным бірлігі» (1995), Э.Пертаева «Д.Бабатайұлының ақындығы» (2001) т.б.).

Тәуелсіздік талаптары руханият дүниесіне де із-бедерін айқын түсіре бастады. Қарастырылып отырған кезең аралығында – М.Базарбаевтың «Көрікті ойдан – көркем сөз» (1994), «Казахская поэзия:художественное искания» (1995), «Замана тудырған әдебиет» (1997), Р.Бердібаевтің «Эпос мұраты» (1997), «Жұлдыздар жарығы» (2000), Т.Бейісқұловтың «Бейімбетті атқан кім?» (2000), Б.Қожабекұлының «М.Х.Дулати» (2000), Ш.Елеукеновтың «Мағжан» (1995), «Кітаптану негіздері», (1997), «Әдебиет және ұлт рухы» (1997), М.Мамажановтың «Асыл мұра» (1993), А.Машановтың «Әл-Фараби және Абай» (1994), М.Мағауиннің «Ғасырлар бедері» (1991), «Қазақ тарихының әліппесі» (1994), Т.Қожакеевтің «Көк сеңгірлер» (1992), «Қым-қуыт іздер» (1999), А.Қасымжановтың «Ұлы даланың зиялылары»/1996/, А.Қыраубаеваның «Ежелгі әдебиет» (1996,1999), «Шығыстық классика-дастандар» (1997), Ө.Күмісбаевтың «Абай және Шығыс», «Пролемы арабо-персидских и казахских литературных связей» (1996), А.Мархабаевтың «Қазақ фантастикалық әдебиеті» «1998!», Ж.Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991), «Әулие ата» (1998), Т.Жұртбайдың «Бейуақ» (1990), Қ.Алпысбаевтың «Мұқағали өрнегі» (2001), З.Бисенғалидың «XX ғ.б. қазақ романы» (1997), Б.Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Б.Кәрібаеваның «Қара өлең және лирика» (2001), Қ.Құдаймендінің «Ел мен жер тағдыры» (2000), Қ.Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» (1999), «Көркемсөздің құдіреті» (2000), Б.Жетпісбаеваның «Символ в движения литературы» (1999), К.Садықовтың «Теория литературы» (1999). А.Исмакованың «Казахская проза: поэтика, стиль, жанр» (1998), Д.Ысқақұлының «Сын жырлары» (1999), «Сын өнері» (2001), Б.Әбдіғазіұлының «Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері» (2001), С.Әшімханованың «Мир Габита Мусрепова» (1999), Ө.Дербісалиевтің «Қазақ даласының жұлдыздары» (1997), Ғ.Есімнің «Хакім Абай» (1994), «Сана болмысы» (1-7 кітап. 1994-2002), «Ел қазынасы – ескі сөз» (1994), С.Мақыпұровтың «Әдебиеттануға кіріспе» (1991), М.Мырзахметовтың «Әуезов және Абай» (1996), Т.Рахымжанұлының «Қазіргі қазақ романының поэтикасы» (1992), «Романның көркемдік әлемі» (1997), Т.Тебегеновтың «Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүр» (2001), Е.Тұрсыновтың «Единство эстетического опыта и кочевых и некочевых народов» (1993), А.Сейдімбековтың «Күй-шежіре» (1997), Б.Сағындықұлының «Ғаламның ғажайып сырлары» (1997), Н.Омашұлының «Белестер» (1999), «Жол үстінде - журналист» (1999), Қ.Мәдібайдың «Зар заман ағымы» (1997), Р.Тұрысбектің «Сөз сарасы» (1996), «Ар айнасы» (2000), «Ұлт мұраты және руханият»/2008/, «Тари. Таным. Тағылым»/2008/, «Ақиқат айнасы»/2008/, М.Тәжімұратұлының «Шейгерей» (1998), Ж.Тілептің «Тарих және әдебиет» (2001), Б.Сапарлының «Құнанбай қажы» (1995), З.Сейітжановтың «Шыңжаң қазақ әдебиеті» (1999), М.Үмбетаевтың «Пірім менің - Сүйінбай» (1992) Б.Омарұлының «Зар заман поэзиясы» (2000), С.Дәрібайұлының «Сөз асылын саралап», Э.Пертаеваның «Дулаттың ақындығы» (2000), А.Шәріп пен Н.Алтекованың «Қайраткердің қаламгерлігі» (1995), А.Шәріптің «Қазақ поэзиясы және ұлттық идея» (2000) т.с.с. зерттеу еңбектері жарық көріп, жаңа уақыт, соны көзқарастар тұрғысынан таразыланады. Басты байқалар жайт: ұлт мұраты, жекелеген тұлғалардың руханият жүзіндегі орын-үлестері, қазақ сөз өнерінің арғы-бергі тарихы, жанрлық-көркемдік жүйесі, поэтика мәселелері кең кө

лемді зерттеу негізін құрайды. Кітап авторлары, негізінен көне кезең тарихына, руханият жүзіндегі ақтандақтар сырына, жеке тұлғалардың беймәлім қырларына, өмір, өнер заңдылықтарының түпкі мәніне жан-жақты назар аударатынын айқын аңғарар едік. Бұдан басқа, БАҚ жүйесі, мұрағат материалдары, жаңа көзқарас пен уақыт талаптары, танып-талдау мұраттары айқын.

Демократия, тәуелсіздік тағылымдары – Ауыл мен Астана арасынан, билік пен бизнестен, еңбек пен оқу орындарынан т.т. кеңінен көрінеді. Руханият ісінде, әдеби-ғылыми ізденіс-еңбектерден де көрініс тапты.

ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әзірленуімен жарық көрген - «Қазақ фольклористикасының тарихы» (Революцияға дейінгі кезең).- А, «Ғылым», 1988.-432 бет), «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» (1 кітап). -А, «Ғылым», 1997. -512 бет), «20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті» (А, Ғылым, 1997.- 512 бет), «40-50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті» (2-кітап).- А, «Ғылым», 1998.-400 бет), «ХҮ-ХҮІІІ ғ.ғ. қазақ әдебиетінің тарихы» (2000), «Әдебиет және өнер мәселері» (2001), «Фольклор поэтикасы» (2001) атты іргелі де, кәделі еңбектер- Институттың кейінгі кезеңдердегі маңызды ізденіс, жұмыстарын көрсетумен бірге әдеби үрдістің даму бағыттарын, ондағы кезеңдік мәселелерді, әр алуан дерек көздерін, тенденцияларды аналитикалық талдау-шолулармен әрі тарихи-ғылыми тұрғыдан айқындап берді. Атап айтқанда, «Қазақ фольклористикасының тарихы» атты ұжымдық зерттеуде халық әдебиетінің арғы-бергі тарихы – ХҮІІІ, ХІХ, ХХ ғасырлар арқылы арнайы жүйе құрап, бұл саланың жекелеген мәселері, бұрынғы-соңғы аталған ой-пікірлер бір арнаға түседі. Еңбектің маңызды қырлары, яки Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ә.Диваев, М.Ж.Көпеев т.б. өмірі, кезеңі, қызметі мен ел әдебиетін жинау, зертеу ісіндегі орын-үлестері нақтылы ізденіс, іргелі талдаулар арқылы көрсетіледі. Авторлар ұжымы (Р.Бердібаев, Ә.Дербісалин, С.Қасқабасов, З.Сейітжанов, Ш.Ыбыраев т.б.) қазақ фольклорының тарихы мен даму арналарын зерттеу негізінде іргелі ізденіс, терең талдау, келелі толғам-толғаныстарға еркін барған. Жүйелі ізденіске құрылған, әдеби-ғылыми сипаты жоғары бұл еңбек қазақ фольклорының шежіре-жылнамасы міндетін де, жылдар жемісін де айқын аңғартады. Осы іргелі еңбек үшін авторлар ұжымының бір тобына (Р.Бердібай, Ш.Ыбырай, З.Сейітжанов) ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Ал, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған «20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті», «40-50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті» атты зерттеу еңбектер кеңес кезіндегі ұлттық сөз өнерінің даму бел-белестерін, жанрлық жүйесін, әдеби үрдістің бағыттарын жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастырады. Атап айтқанда, Алаштың арыстары – Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы мен белгілі ақын-жазушылар - -Қ.Аманжолов, А.Жұмағалиев, З.Пашкин, Ж.Саин, Ғ.Сланов т.б. өмірі мен шығармашылығы қоғам, өмір, уақыт шындықтарына, яки Азат елдің әдебиетіне тән табиғи сипаттарға сай сөз етіледі. Әдеби-ғылыми мәні айқындалады.

Бұл еңбектердің маңызын арттырып, салмақтардыра түсер жайт: әр кезең шындығы мен түйінді мәселелердің сыр-сипатын ашарлық шолу мақалалар беріледі, жекелеген жанрлар жүйесі бойынша да арнайы сөз етіледі. Әдебиеттер мен есімдер көрсеткіші, әдеби өмір шежіресі тұрақты орын алады. Демек, кеңес кезеңіндегі әдебиеттің даму жолы, ізденіс, іркілістердің белгілі бір жылдар төңірегінде топтастырылып, жүйелі сөз етілуі – Болашақ қазақ әдебиеті тарихын жазудың алғышарттарын қалап, тәжірибе-тағылымдарын, өріс-өресін айқындауда дерек те, көмек те бере алады. Негізінен, бұл кезең (1920-60) қоғамдық-әлеуметтік жағдайымен, мәдени-рухани үрдістерімен назар аудартып, жүйелі зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Парасат пен саясат арақатынасын ашатын тұстар да жетерлік. Соны ізденіс пен жаңа көзқарастар тұрғысынан қайта қарап, бағалайтын жайттар да бар. Бұл бағыт, арнаның келешекте кең өріс алғанын қалар едік.

Профессор Х.Сүйіншәлиевтің көп жылдарғы ұстаздық-ғалымдық қызметтерінің қорытындысы – «Қазақ әдебиетінің тарихы» (А. «Санат», 1997.-928 бет) атты оқулығында ежелгі әдебиеттің материалдарынан бастап ұлттық мақтанышымыз, реалистік жазба әдебиетті

ң басты өкілі Абайдың өмірі мен шығармашылығына дейінгі аралықты қарастырған ұлттық сөз өнерінің он екі ғасырлық тарихы (ҮІІІ-ХІХ) жан-жақты баяндалған.

Оқулық авторы қазақ әдебиеті тарихының ілкі кезеңдерден бермен қарайғы өсу, есею жолдарын қоғамдық-тарихи жағдайлармен, мәдени-әдеби үрдістермен, әр алуан көзқарас, ізденістерді негізгі назарда ұстай отырып байыпты сөз етеді. Нәтижесінде, қазақ әдебиетін бірнеше дәуірге бөлуге болатындығын көрсетеді (ҮІІІ-ХІҮ ғасырлардағы көне түркі халықтарына ортақ әдебиет нұсқаларын қамтитын ежелгі кезең; ХҮ-ХҮІІ ғасырлар арасындағы қазақ би-шешендері мен жырауларының поэзиясы; ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті; ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті). Сол арқылы ұлттық сөз өнерінің даму кезеңдерін, жанрлық, көркемдік ерекшеліктерін айқындап, одан кейінгі тұстарда алыс-жақын елдермен байланысын, әдеби—мәдени әсердің көкейкесті мәселелерін кең көлемде қарастыру жайы нақтылы сөз болады. Алайда, белгілі тақырып, таныс мәтінді тым тәптіштеп, баяндауға ерік беретін тұстар да кездеседі. Бірізділік, шолу сипаттары да кездеседі.

Кітаптың құнды қырлары ретінде айтарымыз: қазақ әдебиетінің тарихы, даму жолдары мен әдеби үрдістерді, ол жайлы бұрынғы-соңды ізденіс-еңбектер, қазақ хандары мен би-шешендері, ақын-жыраулар мұрасы, әр кезеңдегі әкімшіл-әміршіл жүйесінің зобалаң-зардаптары, жалпы қазақ әдебиеттану ғылымының бел-белестеріне кең орын берілген. Қысқасы, оқулық – мазмұны бай, көлемі – қомақты, рухани әсер – ықпалы жоғары.

Академик С.Қирабаевтың кейінгі жылдары жарық көрген «Әдебиетіміздің ақтандық беттер» (А, «Білім», 1995.-288 бет), «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» (А, «Білім», 1998.-224 бет) атты еңбектерінде әдеби мұраны танып-бағалау, ақтандық беттерін толықтыру бағытындағы көзқарас, толғамдар кеңінен орын алған.

Алғашқы еңбекте әдебиет – ұлттық рухани байлығы, қайнар көзі ретінде қарастырылып, оның басты тұлғалары – Абай, Ыбырай, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы т.б. өмірі мен шығармашылығы жаңа уақыт талаптары тұрғысынан таразыланады. Сондай-ақ, Жанак, Шортанбай шығармашылықтары кезең, уақыт шындықтарымен байланысты сөз етілсе, Ғ.Мұстафин, Д.Әбілев, М.Иманжанов т.б. туралы ізденіс, толғамдарда естелік сипаты, адами мұрат-міндеттер, ұлттық сөз өнерін дамыту мен зерттеу ісіне қатысты кәделі көзқарас, маңызды мәселелер мол. Ал, «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» атты оқу құралы (А, «Білім», 1998,224 бет) осы кезеңдегі сөз өнерінің саяси-тарихи сипаттарын, даму жолдарын, артық-кем тұстарын барынша айқын, дәлелді түрде көрсетуді мақсат еткен. Оқу құралын «қысқаша очерк» деп айқындаған автор: «... оған жеке ақын-жазушылар шығармашылығы қарастырылатын монографиялық зертеулер енгізілген жоқ. Тек әдебиет дамуының жағдайлары мен әдеби үрдісті (процесті), ондағы өзгерістерді, жанрлардың өсіп-жетілуін көрсететін шолулар кірді. Мақсат кеңес дәуіріндегі әдебиеттің даму жолын саралап, ондағы байлықты сапалық елекке сала қарау, жаңа көзқараспен таразылау, жаңаша ой топшылау болды» деп жазады (7 бет).

Ақиқатын айтсақ, аталмыш оқу құралында кеңес кезіндегі қазақ әдебиетінің өсу-есею жолдары мен көкейкесті мәселелері, бұған дейінгі жарық көрген ұлттық сөз өнерінің тарихына арналған кітаптар, «алашордашыл» - ақын-жазушылар (Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы т.б.) есім, еңбектері, жалпы қазақ әдебиетінің көп жанрлы, сан арналы өрісі, әлемдік руханияттағы орны кең көлемде көрсетіледі.

Сондай-ақ, кітап мазмұнының құрылым-жүйесінен («Кеңестік қазақ әдебиеті дамуының алғашқы кезеңі», «Отызыншы жылдардағы қазақ әдебиеті», «Соғыс кезіндегі қазақ әдебиеті», «Жаңғыру кезіндегі қазақ әдебиеті», «Кеңестік қазақ әдебиетінің соңғы дәуірі») автордың кеңес кезеңіндегі қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесіне қатысты көзқарасы да айқын аңғарылады. Негізінен, оқу құралы кеңес дәуірінің қоғамдық-саяси сипаттарымен бірге ұлттық-руханияттық мәселелерін жаңа уақыт талаптары тұрғысынан терең де кемел сөз етуімен мәнді.

Негізінен, аталмыш оқулықтар қазақ әдебиетінің тарихын, оның басты өкілдерінің руханият саласындағы орын-үлестерін, ұлттық сөз өнерін зерттеудің түйінді мәселелерін кең

інен қозғауымен маңызды.

Т.Кәкішевтің «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» атты оқу құралы (А, «Санат», 1994.-448 бет) сөз өнерінің әуелгі тарихы мен теориясы секілді құрамдас бөліктерінің бірі – әдебиет сынының қалыптасуы мен тарихи даму жолдарын қарастырады. Оқулық авторының бұған дейін «Октябрь өркені» (1962), «Сын сапары» (1971), «Оңаша отау» (1982) секілді әдебиет сынының есеуі-өсу, шығармашылық әрі ғылыми мәселелерін жүйелі де тиянақты қарастырып келгенін ескерсек, «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» атты оқу құралының жазылып-жарық көруін қалың көптің, әдеби-ғылыми жұртшылықтың күткені анық-ты.

Автор оқу құралының алғашқы тұстарында-ақ, қазақ әдебиеті сынының өзіндік тарихы, әдеби-ғылыми мәселелері барын, жоғары оқу орындарында арнайы бағдарлама негізінде жалпы курста оқытылатынын жүйелі баяндайды.

Оқу құралын екі бөлім, бес тарау арқылы жасайды, баспасөзбен байланысын, жазба әдебиеттегі орнын, жеке жанр ретіндегі ерекшеліктерін т.т. қоғамдық-кезеңдік жағдайлармен, әдеби-руханияттық үрдістермен табиғи сабақтастықта қарастырылады. Нәтижесінде: қазақ әдебиеті сыны мен ғылымының тарихи дамуын үш кезең төңірегіне топтастырады: «Бірінші кезең – қазақ әдебиет сынының туу дәуірі. Қазақ әдебиетінің сынының туу процесі Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең – қазақ әдебиет сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Бұл процесс 1917-1937 жылдардың арасын қамтиды. Үшінші кезең – қазақ әдебиет сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі- 1938-1985 жылдар аралығы» (3 бет).

Негізінен, бұл жүйелеу, көзқарастар қазіргі кезеңде қайта қарауды, толықтыра түсуді қажетсінері хақ. Өйткені, әдеби сын мен оның өзекті мәселелері, сыншы сипаты төңірегінде алуан ой-пікірлер, көзқарастар бар. Зерттеп, зерделейтін тұстар да жетерлік.

Сөз жоқ, оқу құралында қоғамдық жағдай, кезеңдік көрініс-құбылыстар, әдеби мұраны игеру мәселелрі, белгілі-белгісіз тұлғалардың есім-еңбектері, бұрынғы-соңғы қаулы-құжаттар, қысқасы қазақ әдебиеті сынының туу, қалыптасу, даму кезеңдері бірде шолу, енді бірде талдау, тіпті қайсыбір тұстардан көзқарас эволюциясы кеңінен көрініс береді. Көңілдегі қуаныш: қазақ әдебиеті сынының арғы-бергі тарихы, бағыт-арналары қазіргі кезде жүйелі ізге түсіп, кең өріс алып келеді.

Алайда, қазақ әдебиет сынының ғылыми-теориялық категорияларын, әдіс-тәсілдерін, сонымен бірге «Сыншы дарыны – сирек дарын» екенін кең көлемде көрсету қажеттілігі қазіргі кезеңде сезіліп-ақ келеді. Қазақ әдебиеті сынының кәделі істерінің бірі осы.

Т.Кәкішұлының «Сәкен Сейфуллин» (1997), «Мағжан-Сәкен» (1999), «Сәбең әлемі» (2000) сынды еңбектері де ізденістен туған, әрі дерек пен дәйекке, жаңа көзқарастарға негізделуімен мәнді. Жаңа материал, көзқарас эволюциясы соны сипат, серпінді сөз етілуімен бедерлі.

Әдебиет зерттеушісі, профессор Темірбек Қожакеев негізгі еңбектерінде: ұлттық сөз өнері тарихын, қазақ журналистикасының қыр-сырын, Алаш ардақтыларының өмірі мен кезеңін, шығармашылық мұраларын кең көлемде қарастырды. Бұл бағытта жоғарғы мектепке арнап оқу құралдарын жазып, әр алуан бағдарламалар құрастырды.

Ұстаз-ғалым Т.Қожакеев кейінгі кезеңде, әсіресе еліміз тәуелсіздік алған жылдары ұлт мұратын, тарих тағылымын, қазақ зиялыларының тағдыр-талайы туралы игілікті ізденістер жасап, ізгілікті істер атқарды («Жыл құстары», «Көк сеңгірлер» -1992; «Сара сөздің сардарлары»-1995). Бұл ретте, әсіресе, 1937-38 және 1950 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған – Алаш ардақтыларының өмірі мен қызметін, шығармашылық мұраларын кең көлемде қарастырған – «Көк сеңгірлер» зерттеуінің (Алматы: Қазақ университеті, 1992.-272 бет) орны алабөтен дер едік.

Кітап авторы зертеудің мақсат-мұратын былай білдіреді.: «1985 жылдың сәуірі Совет елі өмірінің, қоғамымыздың даму тарихында жаңа беттер ашып, жаңа кезең туғызды. Бүкіл тіршілік, тынысымызға жаңа леп, соны серпіп, бұрын-соңды естіп-білмеген басқаша бағыт-бағдар әкелді. Тіл айналымына «қайта құру», «жариялылық», «жаңару» деген сияқты ұғым,

тіркестер енгізді. Өткен өмір, жүрген жол, асқақ асуларымызды сын көзбен қайта бір қарап шығуды, бұрмаланған тарихи шындық, болмыс, құбылыстарды қалпына келтіру, 30-50 жылдардағы қиянатты саяси айыптау мен заңсыздықтың құрбандары болғандарды ақтауды, өнер өкілдерінің қалдырған қымбат мұраларын халқына қайтаруды, оны ел игілігіне айналдыруды талап етті.

Бұл еңбек қайта құрудың осы талап – нұсқауына үн қату ретінде жазылды. Оны «Көк сеңгірлер деп атадық. Бұлай дегенде, жиырмасыншы жылдардағы қазақ журналистикасының, қазақ публицистикасының ең еңселі өкілдерін, қазақ баспасөзінің аспанында ерекше жарқырай көрінген, асқақ биікке көтерілген, басқалардан шоқтығы тым жоғары тұрған қаламгерлерін балап, теңеп, бейнлеп «Көк сеңгірлер» деп атап отырмыз. Ж.Аймауытұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, О.Жандосов, А.Розыбакиев. Ғ.Тоғжаноы, И.Тоқтыбаев сияқты ірі тұлғалар солай деп атауға тұрады» (5 бет).

Кітапқа енген әрбір зерттеу мақаладан ізденістерді, алуан дерек көздерін, жаңаша көзқарас пен зейінді зерделеу, соны дерек көздерін, жаңаша көзқарас пен зейінді зерделеу, соны саралаулар айқын аңғарылады. Ұстаз-ғалым бұл тұстарда өткен тарих тағылымына, күрделі кезең көріністеріне, өмір-уақыт шындықтарына, жекелеген тұлғалар табиғатына мән-маңыз беріп, дәуір дидарияна байыпты талдау, зерделі зерттеулер жүргізеді. Осы бағыттағы көзқарас, дүниетаным иірімдерін де бүкпесіз, ашық, айқын жеткізеді.

Ұлт тарихында қаралы кезең, қасіретті жылдар, яки 1930 жылдар ойраны, алапат аштық сырлары, 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін сергелдені, оның себеп-салдары – «Сатқындық салтымыз ба еді?» деп аталатын зертеу мақаланың табиғатын да, мазмұнын да құрайды. Автор орталықтан – Ежов, Берия сынды қандықолдардың келмегенін, керісінше, «... жаппай жазалауға, қуғын-сүргінге ұшыратуға өзіміздің кейбір адамдар, баспасөз органдарымыз және туысқан халықтардың жекелеген өкілдері себепші болды» деп (сонда, 8 бет) оған ел әдебиетінен, тарих тағылымынан, тұлғалар табиғатынан алуан мысал – деректер келтіреді. Зертеуші ізденісінен: «Ұлтшыл-фашист бандыларын түп-тамырымен құрту керек», «Семей театры ұлтшыл Бековтың бөлтіріктерінен әбден тазалтылсын», «Қырағылықты күшейтейік», «Комсомолға кіріп кеткен жауды толық жоямыз», «Буржуазиялық ұлтшылдардың ұясын тас-талқанын шығару керек» т.т. баспасөз беттерінде орын алған зұлмат залалдарын, қазақ зиялыларының басына төнген қасіретті жайттар мен қиянатшыл, озбыр топтың зәрезап қулық-сұмдықтарын, сатқындық салдары мен сорақылықтарын батыл да әділ әшкерелейді. Адамзаттың даму заңдылықтарын, кеше-бүгін байланыстарын, тарих толқынын да әр қырынан көрсетеді. Сол арқылы адам ойы мен қолынан жасалған әр алуан қиянат пен кереғар жайттар тамыры мен сырына ден қояды. Кезең, уақыт шындықтарын жан-жақты ашады.

Кітапқа енген – «Дарқан дарын», «Ел деп еңіреген ер», «Жұлдызы биік жан еді», «Көп қырлы қыран», «Қалам майталманы», «Қайшылықты қаламгер», «Аққан жұлдыз» сынды мақалалар мазмұнынан – Ж.Аймауытұлы, М.Дулатов, Т.Рысқұлов, С.Сейфуллин, Б.Майлин, Ғ.Тоғжанов, Е.Алдоңғаров т.б. ұлт мұраты жолындағы жанкешті іс-әрекеттері, қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұрасының басты ерекшеліктері жан-жақты сөз етіледі. Ең негізгісі, ізденіс-зертеу жүйесінен:

- Алаш ардақтыларының өмірі мен кезеңі, шығармашылық мұраларының беймәлім қырлары кеңінен көрініс береді;
- Қазақ баспасөзі, ондағы дерек-материалдағы ұлт мұраты мен зиялыларына қатысты көзқарас, алуан мысалдардан ел-жер, адам өмірі мен еңбегі, әдебиет пен мәдениет мәселелері, тарих тағылымы т.т. кең орын алады;
- Қазақ зиялыларының ұлт мұраты, ел-жұрт жайлы жазбалары баспасөз материалдары арқылы қалың көптің назарына ұсынылады;
- Ұлт оқымыстыларының еңбек-мұраларындағы көзқарас пен қолтаңба мәнерінен өткен тарихқа, келелі келешекке бетбұрыс бар. Азат ел, бүтін жер, руханият өрісіне қатысты құштарлық пен әр алуан іс-әрекеттерден-ұлт мұратына адалдық, білім-ғылым жүйесіне, кемел келешекке үміт-сеніммен қарау бағыты айқын аңғарылады. Замана

шындықтары ашылады.

Тұтастай алғанда, ұстаз-ғалым, журналист-жазушы Т.Қожакеевтің баспасөз тарихы мен теориясының көкейкесті мәселелерін, ұлттық сатира мен юмордың сырлы сипаттарын байыпты саралаған еңбектері («Сатира және дәуір», «Адам. Қоғам. Сатира», «Сатиралық жанрлар», «Сатира – күштілер қаруы», «Жыл құстары», «Көк сеңгірлер» т.т.) қазақ руханиятының биік белестерін, Алаш ардақтыларының өмірі мен шығармашылықтарын, тарих тағылымының түйінді тұстарын жан-жақты көрсетеді. Біздіңше, Т.Қожакеев еңбектері: қоғам-кезең көріністерін байыпты зерделеп, өмір-уақыт тынысын терең таразылап, содан кейінгі тұстарда ұлт руханиятының даму бел-белестерін, баспасөз тарихы мен теориясын, оның көрнекті тұлғаларын жүйелі, кемел сөз етумен мәнді. Мұның өзі кеше-бүгін байланысы арқылы жүйелі, келісті, нанымды өріс алады.

Т.Қожакеев осы бағыттағы көзқарастарын, ойлары мен толғаныстарын әдеби-ғылыми жиындарда ашық айтып, дәлел-деректі молынан пайдаланып, айқын, жүйелі жеткізетін. Ақиқатқа табан тіреп: қоғамда, өмір-тұрмыста, білім-ғылым жүйесіндегі келеңсіздіктер, кереғарлықтарды дерек-мысалдармен қадап айтатын, тап басып көрсететін. Өмірде ақиқатты ту етті, шындық жүзіне тура қарады...

Өмір мұраты мен мазмұны да осында емес пе?

Қазақ әдебиеттану ғылымында библиографиямен арнайы айналысып, бұл салада ерен еңбектің үлгісін көрсеткен **әдебиетші-ғалым Ә.Нарымбетов** екенін айту ләзім (тіл ғылымында Ш.Сарыбаев есімі құрметпен аталынады – Р.Т.).

Ә.Нарымбетов Кеңес дәуірінен бермен қарайғы қазақ әдебиеттану мен сынының 4 кітабын жарыққа шығаруы («Қазақ совет әдебиеті» (1917-1940), 1 том, 1970, 353 бет; «Қазақ совет әдебиеті» (1941-1955), 2 том, 1986, 272 бет; «Қазақ әдебиеті» (1961-1964), 4 том, 1997 2 бөлім), әрі әдеби-ғылыми айналымға түсуі руханият әлеміндегі елеулі еңбек. Қазақ, орыс тілдерінде жүйелі жарық көріп келе жатқан бұл еңбектер ұлттық сөз өнерінің өсу жолдарын, әдеби-ғылыми, сыни мақалалар мен зертеу еңбектері туралы нақты дерек көздерін, әдеби өмір шежіресінен мол мағлұмат береді. Ақиқтың айтсақ, әдебиетке келген, ғылымға бет бұрған әрбір адамға, әсіресе филология-журналистика факультетінің студенттеріне, ізденуші мен аспиранттарға, магистранттарға атамш еңбектердің қажетті құрал болатындығы айдан анық.

Библиографиялық жұмыс - тынымсыз ізденіс, ерең еңбек, жоғары жауапкершілікті тілейтінін ескерсек, жоғарыдағы 4 кітап айрықша бағалауды қажетсінеді. Әрі қазіргі кезеңде дейінгі әдеби көрсеткіштерді қаржы –қаражат тапшылығына қарамастан көп болып, жұмыла көтеріп, жүйелі шығаруды қолға алу да мерейлі міндет болып қала бермек.

Қазақ әдебиетінің даму бел-белдерін еске алған тұста көне кезеңдердің руханияттағы іс-бедері айқын аңғарылады. Бұл ретте ұстаз-ғалымдар С.Садырбайұлының «Фольклор және Жамбыл» (1996), М.Жолдасбеков «Асыл сөздің атасы» (1996), Н.Келімбетов «Қазақ әдебиетінің бастаулары» (1998), «Ежелгі түркі поэзиясы әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы» (1998), Ғ.Есімнің «Фәлсафа тарихы» (2000), А.Жақсылықовтың «Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы» (1999) атты зертеу еңбектері ерте дәуірдегі әдебиет үлгілерін, оның өзіндік белгілері мен даму жолдарын жүйелі, нақты сөз етумен ерекшеленеді. Бұл еңбектердің көңіл қуанытып, ой-қиялға өріс ашқан тұсы – ерте дәуірдегі халық әдебиеті үлгілерін, ондағы Тұран жұртына қатысты дерек көздерін, көзқарастар жүйесін, әр алуан еңбек мұралардың мақсат-мұраттарын кең көлемде ашып, бүгінгі уақыт тұрғысынан танып-зерделеуінен айқын аңғарылады.

Сондай-ақ, «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» атты екі томдық оқулықтың алғашқы кітабы (А, «Қазақ университеті», 2000.-467 бет), Ә.Құрышжановтың «Ескі түркі жазба ескерткіштері» (А, ҚызПИ баспаханасы, 2001), Ш.Сәтпаеваның «Уақыт шуағы», «Время времени» таңдамалы мақалалар мен зерделеулер-(А, «Ғылым», 2000), Б.Байғалиевтің «Абай өмірбаяны архив деректерінде» (Зерттеулер.-А, «Арыс») 2001, Т.Бекниязовтың «Өмірге құштарлық» (А, «Қазақ университеті», 2000), Қ.Сақовтың «Ұлттық сана ұйытқысы» (А, «Қазақ университеті», 2001) т.т. зерттеу еңбектері тарихи дерегімен, әдеби-рухани маңызымен, ұлтты

қ әдебиеттану ғылымын байыта, толықтыра түсті. Бұл еңбектерге тән ортақ белгі-ерекшеліктер ұлттық әдебиеттің әуелгі бастау-арналарын, оның тарихы мен даму жолдарын, қоғам-кезең көзіністерін, жалпы руханият өріс-өресі уақыт талаптары тұрғысынан қарастырылады.

Осы орайда, «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» атты екі томдық оқулықтың (Алматы:Қазақ университеті, 1 том, 2001.- 267 бет; 2 том, 2002. -455 бет) өзіндік ерекшеліктері бар деп білеміз. Біздіңше, тәуелсіздік талаптары, жаңа уақыт көзқарастары, зертеу мен зерделеудің соны үлгі-өрнектері терең танылады. Тақырып табиғатында, авторлар құрамында ұлттық сөз өнерінің даму бел-белестері, жүйелеу- зерттеу сәттерінен де сонылық сипаттар айқын аңғарылады. Алғашқы кітап (А, «Қазақ университеті» 2000.-467 бет) –«Ертедегі көнпелі тайпалар әдебиеті», «Ежелгі түрік әдебиеті» «XIX ғасыр әдебиеті» , «Жаңа жазба әдебиеті» атты бөлімдерден тұрады. Аталған бөлімдерде аса бір өзгешелік байқала қомағанымен, мазмұн, көзқарас, талдау жүйелерінен жаңа уақыт талаптары, жаңашылдық сипаттары мен байыптылық байқалады. Ұлттық әдебиеттану ғылымының соңғы ізденістері, әдебиет тарихын дәуірлеу жүйесі, жалпы руханияттың өріс-өресі мен болашақ бағдары, өмір-уақыт талаптары негізгі назарда болады. Қысқасы, аталмыш оқулықтардың алғашқы кітабы ертедегі көшпелі тайпалар тұсындағы сөз өнері қайнарларынан бастап жазба әдебиет үлгілеріне дейінгі аралықты қоғамдық жағдайларымен, тарихи оқиғалармен сабақтасып,зерттеп-зерделеп, танып-талдап, бүгінмен байланысына да зор маңыз, сипат береді.Жаңа бағыттар айқындалады.

Келесі кітап – «XIX ғасырдағы әдебиет», «Кеңес дәуіріндегі әдебиет» секілді бернеше тараулардан тұрады. Әрбір бөлімнен қазақ ақын-жазушыларының (Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов т.б.). өмірі мен шығармашылығы, әлем халықтары тіліне аударылу туралы бай материал ,алуан дерек көздері көп кездеседі.

Оқу құралы, оқушы-студенттерден өзге қазақ әдебиеті мен мәдениет тарихын зертеушілерге ,алыс-жақын елдердің мәдени-рухани орталықтарына, ізденуші-аспиранттарға, магистрлерге аса қажетті еңбек болып табылады.

Осы тұста ойға оралатын жайт: ұлттық әдебиеттің даму кезеңдерін, ақын-жазушылардың өмірі мен қызметтерін, шығармашылық өмірбандарын, көркемдік-жанрлық, жүйесін тілдік-стильдік мәселелерін бүгінгі уақыт талап тұрғысынан сөз ететін – «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты кешенді ізденіс пен зерттеу жүйесінен, талдау мен оқыту ісіне негізделген толымды, қонымды оқулықтың оқушы-студенттің қолында жоқтығы дер едік.

Бұл тұста «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты бірнеше кітаптан тұратын сериялық еңбек (1991-93) , Н.Келімбетовтың «Ежелгі дәуір әдебиет» (1986), Т.Кәкішевтің «Қазақ әдебиеті сынының тарихы,» (1994), С.Қирабаевтың «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» (1998), Х.Сүлейшіалиевтің «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1997), сондай-ақ «20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті» «40-50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті»(1998) «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» (2001-2003) т.т. ұжымдық еңбектердің оқу-бағдарламалары мен әдістемелік нұсқаулардың болғанын жоққа шығарғымыз келмейді.

Алайда, қазір уақыт өзгерді, көзқарас-талаптар да жаңа, жоғары. Қайта қарайтын, түзеп-толықтыратын тұстар көп-ақ. Келешектегі зертеулерден – іргелі ізденіс пен жаңа көзқарас ,терең талдаулардың кең орын алғанын қалар едік. Уақыт талабы да осы.

Ұстаз-ғылым Ш.Сатпаеваның қос томдық «Уақыт шуағы», «Время времени» атты таңдамалы мақалалар мен зерттеулері (А, «Ғылым», 2000) әр жылдары баспасөз бен ғылыми басылымдарда жарияланған әдебиет тарихы мен теориясының көкейкесті мәселелерінен, әлемдік, ұлттық сөз өнерінің корефейлерінің еңбек-мұраларына көзқарастан, алаш зиялыларының өмірі мен тарих пен тағдыр туралы толғаныс, толғамдардан тұрады. Әсіресе ғалымның Абай, Ыбырай әлеміне ену, ұлт әдебиетінің әлем халықтары тілінде сөйлеуі, қазақ зиялыларының шығармашылық ғұмырбаяндары, отбасысының тағдыры мен тағылымына қатысты көзқарас, қазақ әдебиетін зертеу мен зерделеудің өзекті мәселелеріне байланысты іргелі ізденістер – (Абай мен Ыбырай – «Дүниежүзі әдебиетінде» «Әлем таныған әдебиет», «Ә

дебиетіміздегі шетел сипаты», «Казахский фольклор в оценки зарубежной критики», «Изучение восточных связей казахской литературы» т.т. байыпты талдау, жүйелі сөз ету, нақтылы ұсыныс, талаптарымен мәнді.

Негізінен, қос томдықтың рухани байлығы – ұстаз-ғалым Ш.Сапаеваның білім-ғылымның, руханияттың бірден-бір жоқтаушысы екенін аңғарылады. Ал, кітап мазмұны – әдебиет пен мәдениет тарихының алуан мәселелерін, әдеби байланыстар мен оның тарихи негіздерін, болашақ бағыт-бағдарларын кең көлемде қарастырумен мәнді.

Әдебиет зерттеушісі Р.Нұрғалидың «Арқау» (екі томдық.- 1991), «М.Әуезов және Алаш» (1997), «Драма өнері» (2001) атты туындылары зерттеу мен зерделеуден тұрады.

«Арқау» атты екі томдық шығармалар жинағына енген зерттеулер бұрын жарық көрген -«Айдын», «Телағыс», «Қазақ революциялық поэзиясы» атты кітаптардан құралғанымен, тақырыптық-құрылымдық жағынан бірін-бірі байытып, толықтырып тұрады.

Алғашқы томда қазақ драматургиясының арғы-бергі тарихы, қалыптасу мен даму бағыттары, жанрлық жүйесі, көркемдік-эстетикалық ізденістері, сахна өнерінің өзіндік өзгешеліктері кең көлемде сөз етіледі. Кітап авторы, әсіресе қазақ драматургиясындағы -трагедия, комедия, драма сынды салаларына зор маңыз беріп, ішкі сыр-сипаттарына кеңінен тоқталады.

Келесі томға «Телағыс», «Қазақ революциялық поэзиясы» атты кітаптап еніп, ондағы әдеби дәстүр мен байланыс, туынды мен тұлға табиғатына, ұлттық поэзияның халықтық сипаты мен көркемдік қырларына, азаматтық-адамгершілік иірімдеріне зор көңіл бөлінеді. Ұлттық әдебиеттің жанрлық формалары, фольклор шындығы мен көркемөнердің өзіндік өзгешеліктері, поэзия жанрының жетекшілік қызметі, көркемдік-эстетикалық ізденістер де негізгі назарда болады.

Ұстаз-ғалым Ж.Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991) «Бөлтірік Әлменұлы және шешендік өнері» (1996), «Жазушы еңбегі» (2001) атты зерттеулері қазақ әдебиеті тарихның арғы-бергі кезеңдерін танып, талдауға арналған. Айталық, «Өмір шындығы және көркемдік шешім» атты монографиясында қазақ романдарындағы өткен дәуірлер болмысын көркемдік-реалистік тұрғыдан жинақтап, сол арқылы туындының поэтикалық құрылымындағы тарихи-этнографиялық, фольклорлық, әдеби материалдардың танымдық, тәрбиелік қызметтеріне, қаламгердің өмір құбылыстарын таңдап, талғау мәнер-машықтарына назар аударылады. Бұл мәселелер негізінен, - «Көркем шығарма және оның тарихи негізі», «Көркем шығарма және оның этнографиялық негізі», «Көркем шығарма және оның фольклорлық негізі», «Көркем шығарма және оның әдеби негізі» сынды тараулар арқылы жүйелі арна алып, әлеуметтік-рухани өзгерістерге, кеше-бүгін байланыстарына зор көңіл бөлінеді. «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» атты еңбек бірнеше қырларымен ден қойғызады:

- Шешендік өнер табиғаты, шешен таланты мен оны жасаушылардың байырғы өкілдері хақында жүйелі, нақтылы деректер беріледі:
- Қазақ шешендік өнеріндегі – Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің өнегелі өмірі мен дәстүр тағлымдары кеңінен көрсетіледі:
- Билер дәуірінің көрнекті өкілі Б.Әлменұлының әдеби мұрасы, ондағы көркемдік-эстетикалық мұраттар, ақыл-билік, ділмар сөздер, өрнекті ойлардың сыры ашылады.

«Жазушы еңбегінде» талант табиғаты, қаламгерлік мұрат пен оның басты кезеңдері, шығармашылық процесс, өмір шындығы мен көркемдік шешім сырлары жан-жақты сөз етіледі. Автор жазушы еңбегін көркемдік қиял, тарих шындығы, халық әдебиеті мен мәдениеті, әдеби мұра мәселелерімен тығыз бірлік – байланыста қарастырып, осының негізінде өмір шындығынан өнер туындысын жасаудың шығармашылық қырларына зор маңыз береді. Ол үшін әрине тарихи дерек көздеріне, өмір материалдарына, көркемдік-сюжеттік желілерге, шығармашылық процесс аясында жазушының ойдан шығару мен ақиқат жайттарға қатынас, көзқарастарына көп көңіл бөлінеді. Әдеби шығарманың тарихи негіздері, қазіргі қазақ романдарының мағыналы

қ-құрылымдық жүйесі, этнографиялық, фольклорлық материалдардың көркем туындының поэтикалық жүйесіне әсер-ықпалы арнайы қарастырылады.

Негізінен алғанда, ұстаз-ғалым Ж.Дәдебаевтың ізденіс-еңбектері туған халқының өткен кезеңдерін, тағдыр-талайын әр қырынан сөз етіп, ел мұраты мен азаттық, теңдік жолында жанын жалау еткен тұғырлы тұлғалардың орын-үлестерін айқындап, кейінгі ұрпақ-буындарға үлгі-ғибрат етіледі.

Бұл – бір.

Екіншіден, қайсібір тақырып, мәселелер арғы-бергі үлгі-нұсқаларымен салыстырылады, қажетті әдебиеттер, дерек-құжаттар қатар көрсетіліп, өмір-уақыт сырларын көркем, жүйелі, жатық жеткізіледі.

Үшіншіден, ежелгі мәдениет куәлары, әулие ата-бабалар, би-шешендер, халық өнерпаздары т.б. өмір- уақыт шындықтары мен бүгінгі күннің талап-талғамы тұрғысынан қарастырылып, тарихи-ұлттық сипаттарына, танымдық-тәрбиелік мұрат-міндеттеріне маңыз беріледі.

Ең негізгісі, профессор Ж.Дәдебаев қазақ сөз өнерінің құпия-сырларына қанық, тарихи-көркем шығармалар табиғатын тамыршыдай тап басып танып-талдайды, ондағы өмір-уақыт ақиқаттарын әдебиет теориясының талаптарымен тарихи-руханияттық категорияларға, көркем танымдар жүйесіне сай саралап, өзіндік ізденістері тарапынан дерек-дәйектер арқылы дамытып, көзқарас-толғамдарын батыл да еркін жеткізе алатыны айқын аңғарылады. Осының негізінде көркем-тарихи туындылардағы – СӨЗ бен САЗ ажырамастай бірлік-үйлесім тауып, ізденіс нәтижелері, зейінді зерттеу сыны мен сымбатын бұзбастан қалың көптің рухани талап-талғамы деңгейінен шығып отырады.

Асылы, рухани мұра-мирастарымен де қалың көпшіліктің қажетін өтеу – Азаматтық қарыз-парыздардың бір өлшемі емес пе?

Әдебиет зерттеушісі Б.Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), «Мағжан Жұмабаевтың поэтикасы» (2001) атты еңбектері әдеби туынды табиғатын, көркем прозаның поэтикасын, қазақ романының даму кезеңдерін, қаһарманның рухани әлемі мен ондағы мінездеу, психологиялық параллелизм, диалог, монолог мәселелерін кеңінен қарастырады. Зерттеуші, әсіресе, Ш.Құдайбердиевтің «Әділ-Мәрия», М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік», С.Торайғыровтың «Кім жазықты», «Қамар сұлу», С.Көбеевтің «Қалың мал» С.Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу», Б.Майлин «Шұғаның белгісі», Ж.Аймауытұлының «Ақбілек», М.Әуезовтың «Абай жолы», Ғ.Мүсіреповтың «Оянған өлке», «Жат қолында», Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» т.б. танымал туындыларын өзіндік ерекшеліктеріне сай-саралап, жүйелі сөз етеді. Көбінде кейіпкер жүйесінде, психологиялық аспектіге назар аударып, қайсыбір туындыларды топтап, жалпылама баяндайтын тұстары да бар. Өткір сын, өзекті ойлар, толғамды толғаныстар айқын аңғарыла бермейді.

Профессор С.Негимовтың «Өнерпаздық өрнектер» (1996), «Мәлік Ғабдуллин» (2001), «Ақын-жыраулар поэзиясы» (2001) сынды кітаптары әдебиет тарихының белесті кезеңдерін қамтиды.

«Өнерпаздық өрнектер» ұлттық поэзия тарихында ақындық-әншілік, сазгерлік қырларымен қалың көпке кеңінен танымал – Д.Әлімбайұлы, Қ.Жапсарбайұлы, И.Байзақов, Ақан сері, Ы.Сандыбайұлы т.б. өмірі мен кезеңін, өнердегі орындарын соны дерек, мол материалдар арқылы жүйелі сөз етеді. Сол арқылы әдебиеттің жетекші жанры-поэзиядағы көркемдік қуаттар, бояу-өрнектер, тіл мүмкіндіктері кеңінен көрсетіледі.

Кеңес Одағының Батыры, КСРО педагогика Ғылымдары академиясының академигі, ұстаз-ғалым, жазушы Мәлік Ғабдуллиннің өмірі мен шығармашылығына арналған еңбек – «Мәлік Ғабдуллин» деп аталады. Кітапта М.Ғабдуллиннің жастық кезеңі мен студенттік-аспиранттық шақтарынан бастап танымал тұлғаға айналған сәттер, өсу, есею бел-белестері жүйелі баяндалады. Әсіресе, М.Ғабдуллиннің білім-ғылым жүйесіндегі ізденіс еңбектері, майдан жылдарындағы ерлік-елдік сипаттары, фольклортану мен әдебиеттану, соғыс өнері мен педагогикаға қатысты көзқарастары, эпистолярлық мұралар т.т. алуан дерек көздері, естелік-сұхбаттар негізінде кең өріс алады.

Қазақ әдебиеті тарихында ақын-жыраулардың өмірі мен шығармашылығы, ондағы қоғам мен тарих, адам мен оның еңбегі, ұлт тағдыры мен ұрпақ қамы, дәстүр өнегелері, тұрмыс суреттері кең көлемде орын алғаны анық. «Ақын жыраулар поэзиясы» атты еңбекте ұлттық сөз өнері – генезис, стилистика, поэтика тұрғысынан қарастырылуымен ден қойғызады. Сөз сырына еркін ену бар.

Ұлт тарихы мен әдебиеттің айрықша бөлігін құрайтын ақын-жыраулар шығармашылығы фольклорлық дәстүрді дамытып, қазақ сөзінің, өлең-өнердің қадір-қасиетін, оның әуелгі негізі мен есею-өсу эволюциясын биік белеске көтергені анық. Кітап авторының ұзақ жылдар бойы тынымсыз ізденіп, оқып-түйіп, жоғары мектепте ұстаздық-ғалымдық бағытта да үзбей айтып-жазып келе жатқан ақын-жыраулар поэзиясындағы бейнелі сөздер табиғаты, ондағы образдық-метафоралық, лексикалық-фразеологиялық қабаттары, фольклорлық стилистика, ұлттық-рухани дүниетанымының ерекшеліктері, сөз-ұғымдардың, сөз-образдардың, сөз-символдардың поэзиялық қолданысы, мәні мен мағынасы, әдеби—эстетикалық һәм көркемдік заңдылықтары, тарихи негіздері, дәстүр мен жалғастық сипаттары т.т. терең де байыпты баяндалады. Автор бұл тақырыптарды әдебиет тарихының басты мұраты, ой-сөз жүйесінің негізгі мәйігі, көркемдік танымдық күретаымы ретінде көрсетеді.

Кітап құрылым жағынан төрт тарауды құрап («Образдық жүйе: көркемдік дүниетаным және поэзиялық лексиканың ұлттық ерекшеліктері», «Поэзия тілінің көркемдік – бейнелік құралдарының дамуы», «Сөз тарғау: фольклор тілінің стилистикалық және айтыс өлеңдерінің бейнелік сипаты», «Өлең-жыр: өрнек өлшемдері мен құрылым жүйесі»), онда:

- Ақын-жыраулар поэзиясының халықтық сипаты;
- Түркі тілдес халықтар поэзиясына ортақ белгі-желілер;
- Ұлттық тілдің эстетикалық-танымдық табиғаты;
- Халық ақындары (Жамбыл, Кенен, Иса т.б.) поэзиясының көркемдік құрылысы;
- Ұлттық сөз өнеріндегі бейнелілік, жүйе мен мағыналық-метафоралық қырлары, ақыл-парасат иірімі, ой-сөз, сыр-сезім, көркемдік әлем т.т. кең көлемде зерделеу мен талдаудың, іргелі-ізденіс пен байыпты бағалау-саралаудың негізін құрайды.

Маңызды мәселе, онды сипат ретінде еске алар тұстардың бірі – ақын-жыраулар поэзиясы: генезис, стилистика, поэтика тұрғысынан танып-талданады; ұлттық өлең-жыр – халықтық-фольклорлық сипаттарымен байытылады; бейнелік құралдар жүйесі ұлттық дүниетаныммен, этикалық- философиялық көзқарастарымен, ғылыми-теориялық және көркемдік қиял мен ойлау, лексикалық-фразеологиялық астар-мәндермен бірде қатар, енді бірде салыстырыла сөз етіледі. Автор бұл тұстарда да өлең-өнер табиғатына терең еніп, ақын-жыраулар мұрасына, ондағы ұлттық белгі-қасиеттерге зор маңыз береді. Кеше мен бүгін байланысына, ортақ сипаттарға да ден қояды. Мұның мәнін, сыр-сипаттарын бүгінгі талап-талғам тұрғысынан танып, білгеннің ешбір артықтығы жоқ.

Кітап авторы бұл бағыттағы ізденіс арналарын- халық мәдениеті үлгілерімен (мысалы, аспан әлемі, жыл мезгілдері, аң-құстар дүниесі, әртүрлі наным-сенімдер т.т.), ұлттық дәстүрге сай ойлау жүйесі мен (мысалы, халықтық әдет-ғұрып, мифологиялық сипаттар т.т.), ақын-жыраулар поэзиясындағы бейнелі-бедерлі ой-сөз сарасы, көркемдік-эстетикалық қасиеттер, ақыл-нақыл, ғибрат үлгілері т.т. ұлттық ерекшеліктерімізге лайық сөз етеді. Сыр-сипаттарын ашады.

Автор көркемдік дүниетаным мен поэзиядағы ұлттық белгілерді халық әдебиеті үлгілерімен ақындық өнер әлемімен байланыстырады. Мұның мысал-дерегі – «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» сынды жыр-дастандардан, ақын-жыраулар – Асан қайғы, Ақтамберді, Қазтуған, Доспабет, Жиымбет, Бұқар, Шортанбай, Мұрат, Дулат т.б. өлең-өнерлерімен сәйкес, сабақтастыққа сөз болады. Ондағы ақыл-парасат, көркемдік өнер, ой-сөз жүйелері, ұлттық белгі-қасиеттерге зор маңыз берілдеді. Біздіңше, зерттеу еңбектің бұл тұстары мысал-деректің шектен тыс көптігімен ғана емес, керісінше жекелеп-топтап талдануымен, поэзия табиғатына, көркемдік-таным иіріміне тереңдей енуімен де назар аудартады. Өлеңдегі өмір, ондағы адам мұ

раты мен оның еңбегі, уақыт—тұрмыс т.т. сырлары өзіндік белгі-ерекшеліктеріне сай сөз етіледі. Маңыздысы: ақын-жыраулар поэзиясындағы ұлттық ерекшеліктер, көркемдік-дүниетаным иірімдері тілдік-стильдік сипаттарымен, өзіндік ерекшеліктерімен ден қойғызады.

Автор ізденісі, әсіресе, Асан қайғы, Қорқыт, Жиренше, Қазыбек, Төле, Әйтеке, Сырым сынды танымал тұлғалардың ұлт тарихындағы орын-үлестерін айқындаудағы ортақ мұраттарды байыпты танып-талдаудан, халық әдебиетіндегі көркемдік құбылыстар сырын ашудан, халықтық-фольклорлық стилистикаға зор маңыз беруден, ұлт тарихындағы сал-серілік дәстүр табиғатына қатысты көзқарастардан терең танылады.

Қазақ өлең-жырының табиғаты, көңіл-жүрекке жылы ұялар әуен-сазы – Жамбыл, Нұрпейіс, Нартай, Нұрлыбек, Иса, Саяділ, Омар т.б. өмір мен шығармашылығына тән белгілер – әншілік, орындаушылық қабілет-қасиеттер, өлең сөздегі – дыбыс, ұйқас тізбектері, эмоциялық-эстетикалық әуен-саз, фразеологиялық нақыш-орамдар мазмұн-форма үйлесімі, көркемдік амал-тәсілдер, интонациялық құрылыс-жүйе, инверсиялық құбылыс, поэзиялық әрі музыкалық әуен-ырғақ т.т. қазақ өлеңіне ақындық-мәдениетке тән талап-өлшемдер негізінде өріс алады.

Автор ақын-жыраулар бойындағы әншілік-орындаушылық, сазгерлік сынды табиғи һәм тума қабілет-қасиеттерге, халық ақындар мұрасындағы ұйқас-ырғақ, дыбыс үйлесімдеріне, әр алуан қайталаулар мен интонациялық құрылыс-жүйесіне, ой мен сөз өрнегіне де көп көңіл бөліп, ондағы ұлттық ерекшеліктерімізге, халықтық мәдениет пен дәстүр-жалғастық сипаттарына зор маңыз береді. Ақын-жыраулардың әуелгі мақсат-мұраттарына, өлең-жыр арқылы жеткізген өмір-тұрмыс, ел-жер жайлы толғам-толғаныстарына назар аударылады. Сол арқылы өлең-өнер мүмкіндіктеріне, ондағы өрнек-өлшемдер сыр-сипаттарына кең орын береді.

Тұтастай алғанда профессор С.Негимовтың «Ақын-жыраулар поэзиясы» атты зерттеуі өлең сөздің қайнар бастауы – халық әдебиеті үлгілерінен бастап, ұлттық –рухани дүниетаным иірімдерін, қазақ өлең өнерінің әдеби-эстетикалық көркемдік құрылыстары мен қолданылуын, ондағы образдық-метафоралық, лексикалық-фразеологиялық һәм ой-сөз жүйесін, жалпы дәстүр мен жалғастық сипаттары кең көлемде қарастырылумен мәнді, тағылымды.

Ал, доцент Ж.Смағұловтың «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихы» атты зерттеуінде (1999) ұлттық әдеттану ғылымының тууы мен қалыптасу кезеңдері, кеңестік идеология мен маркстік-лениндік әліснаманың «үздік үлгілері», ұлттық сөз өнерінің даму жолы мен көркемдік-идеялогиялық ерекшеліктері, тарихи-танымдық сипаттары, әдеби мұраны игеру мен осы бағыттағы алғашқы ізденістер, ғылыми-зерттеушілік көзқарастар жаңа уақыт талаптары тұрғысынан қарастырылады. Автор көбінде кеңестік жүйе «тағылымдарына», әдеби бағыт –арналарға, әр жылдардағы қаулы-құжаттар сырына ден қояды. Нәтижесінде: ұлттық сөз өнерінің әуелгі негіз-арналары, әдебиеттану ғылымындағы алғашқы ізденіс-ірікілістер, болашақ бағыт-бағдарлары нақтылы дерек, жүйелі салыстыру, өзіндік толғам-толғаныстар арқылы байыпты сараланады.

Алайда, автордың ізденіс, еңбектерінде бұрыннан белгілі жайттар тым тәптіштеліп, ұзақ-сонар бандалады. Ара-тұра кездесетін тізімдер түзілісі, схемалық үлгілер, баса артық үзінді-сілтемелер, ұлтаралық тілдегі мәтіндер т.т. шолу сипатынды немесе қысқа-нұскалы үлгіден берілгенде әдеби-ғылыми жұртшылықтың рухани әсері артар-ақ еді. Келешекте ескерер, негізгі назарда болар жайттардың бірі осы.

Ал, Қ.Сақтың «Ұлттық сана ұйтқысы» атты еңбегі (А, «Қазақ университеті», 2001.-183 бет) «Қазақ» газетінің әлі де беймәлім қырларын, «Айқаппен» айтысқан тұстарын, ұлт зиялыларының ел тәуелсіздік жолындағы қажырлы күрестерін сөз етсе, Т.Бекниязовтың «Өмірге құштарлық» атты зерттеу мен шығармашылық бағыттағы еңбегі - туған әдебиет туралы толғам-толғаныстардан, повесть, әңгіме, очерктер жиынтығынан тұрады. Кітаптағы «Проза: классиктер үлгісімен», «Ақтандақтар ақиқаты», «Халық пен тарих бейнесі», «Елдік тағылымы» сынды мақалалар мазмұны мен табиғатынан – ұлттық әдебиеттің жай-күйі, суреткерлік сипат, көркемдік-эстетикалық қуаттың алуан арна-бағыттары жүйелі, нанымды сөз етіледі. Жалпы, бұл екі еңбек те ұлт тарихынан, сөз өнерінің белесті кезеңдері хақында сыр толғайды.

Әдеби сынның дамуы мен проблемалары, көркемдік-теориялық дәрежесі, ізденіс-арналары туралы айтқанда бұған дейінгі кезеңдердегідей көптеген кітаптарды, соншама авторларды атап, ұзақ-сонар тізім бере алмасымыз анық. Басты себеп: ел егемендік алып, тәуелсіздік талаптары өмірдің барша саласын қамтығандықтан, руханият дүниесіне талап, талғам күшейді. Сын мен сыншы мұраты да еселеп артты. Әдеби сын мақалалары мен сыншы кітаптары көп басыла қойған жоқ. Баспасөз беттері мен әдеби басылымдарда сынның үлгі-өрнектері де көп көріне қоймады. Бұрындары жүйелі жарық көріп келген -«Беталыс», «Сөзстан», «Уақыт пен қаламгер» сынды әдеби жинақтар тоқтады. Алайда, кезең-уақыт тынысын, қазақ әдебиеті дамуының маңызды мәселелерін, жазушы еңбегі мен шығармашылық қырларын, әдеби үрдіс пен жанрлар жүйесін сөз еткен З.Ахметовтың «Абайдың ақындық әлемі» (1995), Р.Бердібайдың «Эпос мұраты» (1997), С.Қирабаевтың «Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет» (2001), З.Қабдоловтың «Көзқарас» (1996), Т.Кәкішевтің «Кер заманның кереғар ойлары» (1995), Ш.Елеукуеновтың «Әдебиет және ұлт рухы» (1997), Р.Нұрғалидың «Сырлы сөз» (2000), С.Әшімбаевтың «Шындыққа сүйіспеншілік» (1993), З.Серікқалиевтың «Сын кітабы» (1997), Ж.Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» (2001), Қ.Ергөбектің «Баянғұмыр» (1991), Б.Майтановтың «М.Әуезов - суреткер» (1996), Б.Кәрібаеваның «Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары» (2001), А.Егеубаевтың «Кісілік кітабы» (1998), Р.Тұрысбектің «Сөз сарасы» (1996), «Ар айнасы» (2000), Т.Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек» (1999), Д.Ысқақұлының «Сын өнері» (2001) т.б. әдеби сын, зерттеу кітаптары жарық көрді.

Бұл жылдары әдеби даму мен үрдіс, көркемдік жанрлық жүйе, руханияттың әр алуан мәселелері М.Әлімбаев, Ә.Нұршайықов, Т.Әбдірахманова, С.Шәймерденов, Қ.Мырза-Әли, М.Мырзахметұлы, М.Жолдасбеков, Ә.Кекілбайұлы, С.Қасқабасов, Ә.Нарымбетов, М.Серғалиев, С.Досанов, С.Мақырұлы, Қ.Алпысбаев, Б.Әбдіғазизұлы, Қ.Әбдезұлы, Б.Әбілқасымов, З.Бейсенғали, Т.Жұртбай, А.Жақсылықов, С.Негимов, Ә.Мендеке, Ә.Балқыбек, Д.Қамзабекұлы, Б.Кәрібаева, А.Кеңшілікұлы, Б.Сманов, Ә.Тарақ, М.Үмбетов, Ш.Ыбыраев т.б. ақын-жазушылар мен әдебиет зерттеушілерінің ізденіс-іздерінен, жекелеген еңбектері мен мақалаларынан кеңінен көрініс тапты.

Сын мен сыншы мұраты, ұлттық сөз өнерінің даму бел- белестері, көркемдік таным арналары- З.Серікқалиұлының «Сын кітабы» (1997) таңдамалысының алтын арқауын құрайды. «Керуен жолы», «Дүниетану даналығы» атты қос бөлімде қазақ әдебиетінің көкейкесті мәселелері, әдеби-ғылыми, көркемдік әлем иірімдері, ізгілік пен имандылық жайлы жан-жақты сөз етіледі.

«Дүниетану даналығы» (1994) – көне кезеңнен қазіргі дәуірге дейінгі аралықтағы өнер табиғатын, ғылыми және көркемдік дүниетаным ерекшеліктерін, мәдени-рухани мұралардың өзара байланысымен бірін-бірі байытуы, эстетикалық қуат-нәрі кеңінен көрсетіледі. Біздіңше, бұл еңбектер ұлттық мұратты, руханият өрісін кеңінен көрсетеді. Әдеби мұра мен оның зерттеудің көкейкесті мәселелерін, сын мен сыншы сипатын жан-жақты танытады. Танып-талдау еркін. Уақыт бедерлері айқын.

С.Әшімбаевтың «Шындыққа сүйіспеншілік» атты сын мақалар мен портрет, эсселер кітабы (1993)- мәдени-рухани өмірдегі өзгеріс-құбылыстарды, ақын-жазушылар шығармашылығындағы өзіндік ізденіс, бағыт-бағдарларды, қолтаңба мен көзқарастағы, ой-сөз жүйсіндегі, стиль сипаттарындағы етекшеліктерді жан-жақты талдап, кең көлемде саралайтын ойлар мен толғаныстардан тұрады.

Сын кітабы – «Азаматтық поэзия – айқындаушы күш», «Шындыққа сүйіспеншілік», «Қолжазбадан кітапқа дейін» деген бөлімдерден, сөз өнерінің алуан қырын, жекелеген қаламгерлердің өзіндік өгешелігін көрсететін көптеген мақалалардан, сыншы-ой сипаттарынан тұратын толғам-түйіндердің негізін құрайды.

Алғашқы тараудағы / «Азаматтық поэзия – айқындаушы күш», «Биік мұрат тұрғысынан» атты мақала күрделі жанр – романға тән белгі-ерекшеліктерді танып, тарзылаудан басталып, қазақ әдебиетінде осы бағытта қалам тербеп жүрген жазушылардың жетістік, кемшіліктерін көрсетуімен, сондай-ақ әдебиеттің көркемдік-эстетикалық талабы мен спасын әрі философия-психология талдау, характер қарекеті мен ішкі монолог т.т. мәселелерді нақ

тылы, дәлелді сөз етумен ерекшеленеді. Мәселен, И.Гетенің «Фауст», М.Гончаровтың «Обломов», М.Шоловтың «Олар Отан үшін шайқасты» секілді көлемді де күрделі шығармаларды, М.Әуезовтың «Абай жолы», Ғ.Мүсіреповтың «Жат қолында», Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» т.т. романдарды тақырыптық аясы, жанр мүмкіндігіне сай сараласа, керісінше С.Бәкбергеновтың «Қансонар», Қ.Оразалинның «Абайдан соң» т.т. романдарының «... адам психологиясын берудегі, образ-характер мүсіндеудегі мүшкіл хал, таныс әуен, таптаурын соқпақтан аса алмағандығын өкінішпен айтар едік» деп /14 бет/ ой түйеді. Сондай-ақ, М.Мағауиннің «Көк мұнар» романына қатысты «... жақсы тақырыпты жасатып алуы, уақытқа тән әлеуметтік мәні бар шындықтарды тап басып көрсете алмауы» /17 бет/, Н.Сералиевтің «Махаббат туралы хикая» атты повесі туралы: «... жалған сүйіспеншілікті, өмірдегі кездейсоқ жайларды жазудан аса алмайды» деп /24 бет/ жанр талабы, өмір мен көркемдік шындықтың ара қатынасын ұлттық әдебиеттегі орны, үлгі- белгілермен байланыста, дәлелді сөз етеді. Сыншы еңбегінің, көзқарастарының терең көрініс беретін тұсы көркем шығармадағы философиялық ой айту мүмкіндіктері, кейіпкер сөзі мен монолог-толғаныстары мен авторлық баяндау-суреттеу т.т. сай саралануында дер едік. Бұл ретте Ғ.Мүсрепов, Т.Әлімқұлов, Ә.Кекілбаев, Ө.Бөкеев т.б. повестеріндегі «... оқиға мен образ логикасынан философиялық шешімдер, ой-түйіндеулер» байқалса, А.Сүлейменовтың «Бесін» прозадағы философиялық ой айтудың жақсы нышаны /21 бет/, оңды белгісі ретінде сөз етеді. Сыр-сипаттары көрсетіледі. Маңызы ашылады.

Сын кітабына енген «Азаматтық позиция – айқындаушы күш», «Азаматтық формуласы» және «Бүгінгі жазу – өмір талабы» т.т. мақалалар әдебиеттің жалпы мәселелерін, даму сипаттарын сөз етумен бірге қоғамдық-әлеуметтік, адамгершілік—философиялық жәйлер, елдік-ұлттық мүдде мен көркемдік құбылыстар, жаңашылдық белгі-нышандар алдымен Абай поэзиясы негізінде тілге тиек етіліп, кейінгі жерде әлем /А.Карпантьер, Ж.Амаду, Г.Маркест т.б./ және орыс /Толстой, Чехов, Достоевский т.б./ қаламгерлерінің әдеби-көркем ойды дамыту жолындағы ізденіс, ерекшеліктерімен табиғи байланыста қарастырылады. Нәтижесінде – адамтану ілімі, азаматтық, гуманистік қасиеттер жеке адамның емес, қоғамның байлығы деген қорытындыға келеді /184 бет/.

Екінші бөлімге /»Шындыққа сүйіспеншілік»/ енген мақала мен сыни ойлар мәйегі – сөз өнерінің сырын танып-түстеумен бірге әдеби-көркемдік ойдың қоғамдық-рухани өмірден алар орнын, атап айтқанда ұлт байлығы – тіл бедері мен белгілерін, әдебиет тамыршысының сипатын, өлең өрнегі – ой мен сезім тұтастығын т.т. «Тура биде туған жоқ» тұрғысынан адалын айтып, жарқын жүз танытуымен, танып-талдау тереңдігімен ден қойғызар еді. Мәселен, «Сыншыл ойдың сипаты немесе сексенінші жылдардағы сындарға көзқарас» атты мақала әдеби-көркемдік сынның қоғамдық-әлеуметтік орнын айқындаумен қоса сын мен сыншыға ән белгі – ақ сөйлеп, адалын айту, таным-парасаттың табиғилық қажеттілігін, ең негізгісі жазушы мен оқушыға қатар ой салатын, көркемдік пен шындық алдында екеуін де талант пен танымға табындыратын өнер ретінде қарайды. Автор сөзін ойға алсақ: «... сын тәрбиенің ең жоғары түрін көрсететін эстетикалық тәрбие құралы» /241 бет/. Сын мен сыншы сипаттары айқындалады.

Осы мақалада әр жылдары қабылданған құжаттар, қазақ сынының қалыптасуы мен дамуына елеуді еңбек еткен Ғ.Тоғжанов, І.Қабылов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайлов, Т.Нұртазин, І.Омаров т.б. сынды қаламгерлер, кейінгі он жылда осы бағытта өнімді ізденіс пен мақалалар жазған М.Қаратаев, Ш.Елеуқенов, Г.Бельгер, З.Кедрина т.б. сыни ойлары орынды еске алынып, оңды бағалар берілді.

Бұл бөлімде назар аударуды қажет ететін мақалалардың қатарына- «Түсіндірме сөздік туралы түсініктеме сөз», «Сын – жауапкершілік һәм бәріне жауап берушілік немесе әдебиет сыншыларының адамзат болашағы үшін жауапкершілігі» жайлы сұхбат, «Сыншыл ой туралы сыр», «Проблема ен міндеттер немесе соңғы жылдардағы сынға көзқарас» т.т. жатқызамыз.

Таңдамалыға енген «Абай тағылымы» - азаматтық тағылым», «Ғ.Мүсірепов туралы триптих» т.т. мақалалар дерек пен дәйегі мол, рухани мәйегінің көптігімен назар аудартады.

Біздіңше, таңдамалы тағылымы төмендегідей;

- Қайсыбір мақала, сыни ой-пікірлер /қай кезде жазылып, айтылғанына қарамастан/ бүгінгі әдеби қозғалысқа, оны танып-талдауға көмегі де, берері де мол;
- Сыншы білімі, мол материал-деректің қазақ әдебиетін, қайсыбір қаламгерлер мұраты мен ерекшеліктерін т.т. тануда, талдау жұмыстарында көмегі көп;
- Ең негізгісі, сыншы мұраты, ой-көзқарастары, таным-талғамы – ақиқатты айтуымен, талдау тереңдігімен деп қойғызады.

Әдебиет сыншысы Қ.Ергөбек есімі қалың көпшілікке кеңінен таныс. Әсіресе, әдебиеттің даму кезеңдері, жекелеген ақын-жазушылар мен С.Мұқанов, Б.Кенжебаев т.б. туралы зерттеу еңбектері («Баянғұмыр», «Жақсыдан қалған сөз», «Сәбит Мұқанов», «Жазушы шеберханасы» т.т.) дерек көздерімен, ізденіс мұраттарымен ден қойғызады.

Екі бөлімнен тұратын «Баянғұмыр» (1991) – қазақ әдебиетіндегі ғұмырнамалық проза, естелік, күнделік табиғатын, жекелеген ақын-жазушылар С.Мұқанов, С.Дөнентаев, Б.Кенжебаев, Н.Раевский, Д.Снегин т.б. өмірі мен шығармашылығын кең көлемде қарастырады.

«Өмір өнегесі» бөлімінде – қазақ мемуарлық әдебиет үлгілеріне (Т.Кәкішев «Сәкен Сейфуллин», И.Стрелкова «Шоқан Уәлиханов», М.Сәрсекеев «Қаныш Сәтпаев», Ж.Арыстанов «Таң жұлдызы», З.Ақышев «Жаяу Мұса», М.Рүстемов «Нартай» т.т.), естелік жанрына («Қызыл сұңқар», «Біздің Мұхтар», «Актер және азамат», «Нұрлы жүрек», «Кәдімгі Сәбит Мұқанов» т.т.), хат мұраларына («Хат жаздым қалам алып...», «Жүрек қанымен жазылған хаттар») кең орын беріледі.

«Тағдырлар өнегесі» бөлімінде – С.Мұқановтың өмірі мен қаламгерлік қызметі, Д.Снегинмен сұхбат, Б.Кенжебаевтың білім-ғылым жүйесіндегі белгі-ерекшеліктері, Д.Исабековтың шығармашылығы туралы толғам-толғаныстар енген.

Қ.Ергөбектің зерттеулерінің басым бөлігін академик-жазушы С.Мұқановтың өмірі мен шығармашылығына қатысты еңбектер құрайды («Сәбит Мұқанов» -2000; «Жазушы шеберханасы»-2002).

«Сәбит Мұқанов» (2000) – Қ.Ергөбектің жан-жақты қарастырған, ұзақ уақыт зерттеп-зерделеген елеулі еңбектерінің бірі.

Зерттеу еңбек құрылымы тұрғысынан үш бөлімнен («Адасқандардан» - «Мөлдір махаббатқа» дейін, «...Тап маған белгі таққан», «Қатар аттап ғасырмен»), мазмұн-табиғаты жағынан С.Мұқановтың өмірі мен өнегесін, кезеңі мен қызметін, шығармашылық мұрасын кең көлемде қарастырған жүйелі, біртұтас туынды. Автор С.Мұқановтың өмірі мен шығармашылық мұраларын дерек көздерінің негізінде жүйелі сөз етіп, сол арқылы жазушы шеберханасына еркін енеді. Бұл ретте «Адасқандар» романының-«Мөлдір махаббатқа» айналу үрдістері, өлең мен жазылған – «Сұушаш» романының шығармашылық тарихы, «Балуан Шолақтағы» романтикалық-патриоттық пафостар, «Жұпархандағы» ақындық қуат пен толғаныстар, «Аққан жұлдыз» бен «Қазақ қауымының» тағдыр-талайы т.т. ізденіс арналары, архивтік-деректер негіздері, зерттеушілік көзқарас, қолтаңба терең танылады. Ең негізгісі, тақырыпқа адалдық, көзқарас айқындығы, мол материалдар жүйесі жеңіл, жинақы жеткізіледі. Десек те, зерттеу еңбекте журналистік ақпарат, публицистік сарын сезілмей қалмайды. Ғылыми мұрат, ізденіс арналары айқын, бедерлі болғаны нұр ғой.

Д.Ысқақұлының «Сынсонар» (1994), «Сын өнері» (2001) – қазақ әдебиет сынының теориялық неіздерін ғылыми тұрғыдан байыптап, саралауға арналған. Кітап 7 тарау, бірнеше бөліктерге бөлініп, онда әдеби сынның сипаттары, әдіснамасы мен әдістері, көркемдік принциптері, жанрлық жүйесі, әлеуметтік-эстетикалық қырлары, басқа ғылым салаларымен байланысы кеңінен сөз етіледі.

Автор әдеби сынның табиғатынан бастап, оның арғы-бергі тарихын, әлеуметтік-халықтық мұраттарын, шығармашылық қыр-сырларын, эстетикалық ой-пікірлер жүйесін жан-жақты зерттеуді мақсат еткен. Алайда, сын табиғаты мен жанрларын, құрылымдық жүйесін, ондағы идеологиялық, публицистикалық, лингвистикалық, басқа да түрлеріне қатысты айтқанда тым

қарабайырлап, шолу, сипаттамалар беретін тұстар танылады.

Негізінен, «Сын өнері» - әдеби сын мұратын, сыр-сипаттарын танып-талдау тұстарында дерегі, көмегі көп,

Сондай-ақ, А.Егеубаевтың «Кісілік кітабы» (1998) ежелгі дәуір әдебиетіндегі жазба-жәдігерлер табиғатын, ондағы түркі жұртының өмір, тұрмыс, дәстүріне қатысты ұлттық-рухани белгі-ерекшеліктерді кеше-бүгін байланысы арқылы көрсетсе, Б.Кәрібаеваның «Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары» еңбегінде (2001) ұлттық сөз өнерінің даму бағыттары, жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне, көзқарастар жүйесіне ден қойылса, Т.Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек» (1999) кітабы Абай әлемін, қоғам мен адам арақатынасын, қазіргі кезең құбылыстары мен болмыс бедерлерін әр алуан қырынан көрсетуге арналған.

Қазақ халқының қилы кезеңі мен ақтандақты тұстарынан мол сыр шертетін – «Нәубет» (құрастырушы: З.Қыстаубаев). – Алматы: Жалын, 1990.-448 бет, «Зауал» (құрастырушы: Б.Қойшыбаев).-Алматы: Жазушы, 1991.-272 бет) сынды жинақтардың да өзіндік бағыт-бағдары, ұнамды қырлары көп.

«Нәубет» жинағы «Қалың елі болмаса, ерлер жетім», «Қайран ерлер болмаса, ел-жұрт жетім» секілді екі бөлім аясында ел басына туған алапатты аштық пен жеке басқа табыну кезеңіндегі жазықсыз жапа шеккендердің тағдыр-талайын сөз етеді. Өмір-уақыт сырларына, тарих пен таным таразысына, ұлт қайраткерлерінің азаттық-теңдік жолындағы әрекет қимылдарын да кеңінен көрсетеді. Жинаққа енген С.Елубаевтың «Нәубет», С.Байжановатың «Жариялауға жатпайды», Ө.Қанахиннің «Өз көзіммен көрдім», М.Қозыбаевтың «Голощекин», Т.Кәкішевтің «Қағидаға айналған қателер», Ж.Бектұровтың «Қайран абзал ағалар», Қ.Сәрсекеевтің «Елу сегізінші статья» секілді мақалалар қилы кезеңнің, өткен күндердің келеңсіз көріністерін, ащы сабақтарын дерек көздерімен де, көңіл күнделіктері арқылы да, естелік, хат үлгілері негізінде де нанымды, әсерлі жеткізеді.

Айқын аңғарылар жайт: ұлт тарихындағы қаралы жылдар көрінісі, отаршылдық салқыны мен әкімшіл-әміршіл жүйенің ұрда-жық саясаты, қарапайым халықтың жазықсыз жапа шегуі, шектен тыс қысым көруі т.т. алуан дерек көздері арқылы нақтылы адамдар өмірінің арқау етілуі – «Нәубет» жинағының табиғатын да, көркемдік-рухани әсерін де арттырып тұр. Табиғаты мен құрылымы мәнді. Көзқарас жүйесі айқын.

«Зауал» отызыншы жылдар ойранын, нақтырақ айтсақ алапат аштық пен жеке басқа табыну кезеңін, жазықсыз құрбандар хақындағы ойлар мен толғаныстар, ескірмейтін естеліктер мен маңызды зерттеулер, байыпты сараулар кең орын алған. Бұл, әсіресе Ш.Мұртазаның «Халық үшін жан пида», Т.Қожакеевтің «Қасірет», Б.Қойшыбаевтың «Көзқарас эволюциясы», С.Құдаштың «Қазақ ақыны М.Жұмабаевтың тағдыры туралы» т.т. мақала, зерттеулер табиғатынан, жекелеген тұлғалардың (Т.Рысқұлов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Б.Қаратаев, Қ.Кемеңгеров т.б.) тағдыр-талайынан терең танылады. Тұтас халықтың басына төнген зұлмат-зобаландары, қайғы-қасірет әкелген қаралы күндердің ащы сабақтары уақыт өтіп, ұрпақтар алмасса да тарих толқынымен қайта таразыланып, жаңаша бағалануда. Бұл ретте, ең алдымен империялық саясаттың, отаршылдық жүйенің, жеке басқа табынудың өрескел, кереғар жақтары жан-жақты ашылып, одан арылудың, тазарудың мол мүмкіндіктері көрсетіліп, нақты іс-шаралар, батыл қадамдар жасалуда. 31—мамыр – саяси құғын-сүргін құрбандарын еске алу күні болып белгіленуі де көп жайтты аңғартар еді. Тарих тағылымының бірі осы.

Демек, «Зауал» -- отызыншы жылдар ойранын, халық қасіреті мен құғын-сүргін құрбандықтарының сырын кең көлемде ашып, тарихтан-тағылым, тағдырға-тағзым етудің үлгі-өрнектерін алға тартады.

Қазақ зиялылары – З.Ахметов, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Т.Кәкішев т.б. мерейтойлары тұсында жарық көрген «Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері» (Алматы: «Үш қиян», 2003.-640 бет), «Зейнолла Қабдолов – ұстаз, ғалым, жазушы» (Алматы: Қазақ университеті, 2002-292 бет), «Әдебиеттанудың өзекті мәселелері» (Алматы Комплекс, 2002.-431 бет), «Мерей» (2 томдық. – Алматы: Орталық ғылыми кітапханасы, 2002.-1 том: 633

бет: 2 том: 508 бет) сынды кітаптар тақырып табиғаты, құрылым жүйесі, көркемдік-жанрлық сипаты, танымдық-тағылымдық тұрғыдан берері мен дерегі мол елеулі еңбектер болып табылады.

Басты ерекшеліктер: бұл еңбектер жоғарыда аталған қазақ зиялыларының мерейтойларына арналып, ұстаздық-ғалымдық қырларына кең орын берілгенімен, ұлттық сөз өнерінің даму кезеңдерін, әдебиет пен өнердің мақсат-міндеттері, жазушы еңбегі мен шығармашылық, көркемдік-жанрлық жүйесін, әдеби байланыстар мұратын, фольклор шындығын, білім-ғылым ісінің түйінді тұстарын, әдебиеттану ғылымының көкейкесті мәселелерін жан-жақты сөз етеді.

Байқалар және бір жайт: З.Ахметов, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Т.Кәкішевтің өмірі мен кезеңінен, шығармашылық мұраларынан азаматтық-адамгершілік иірімдерін, игілік пен ізгілік жолындағы жасампаздық істері, білім-ғылым жүйесі мен руханият ісіне қатысты көзқарастары терең танылады. Ақыл-парасат нұры танылады.

Қазіргі әдебиет пен мәдениет үлгілерін көне кезеңдерден бастап, талдаудың қажеттілігі айтылып, жазылып жүр.

Мұның да негізі жоқ емес.

Бүгінгі таңда қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуы мен дамуы да арнайы зерттеу жүйесіне айналып, кезең-сала бойынша кең көлемде қарастырылу үстінде. Олар, негізінен:

- Ежелгі дәуір әдебиеті (5-14 ғ.ғ.)
- 15-18 ғ.ғ. әдебиеті
- 19 ғ. әдебиеті
- 20 ғ. б. әдебиеті
- Кеңес кезеңіндегі әдебиет, -

болып жүйе құрағанын аңғару қиын емес. Алайда, ұлттық әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесі, әдеби мұраны игеру жайы, түпнұсқа тағдыры т.т. ойласу ретінде қайсыбір ізденіс, еңбектерден бой көрсетіп қалады. Бұл бағытта ақпарат құралдарына әр алуан ізденіс- көзқарастар бар (мысалы, Ш.Елеукеновтың «Ревалюцияға дейінгі қазақ әдебиеті тарихын кезеңдеу хақында ойлар» («Заман Қазақстан», 1999, 16 шілде), С. Қирабаевтың «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» («Егемен Қазақстан», 1999, 16 шілде, С.Қасқабасовтың «Түпнұсқамыз түгел ме?» («Егемен Қазақстан», 1998, 8 қыркүйек), «Нарық және мәдениет» («Егемен Қазақстан», 2001, 15 тамыз), Р.Тұрысбектің «Кімді үлгі, нені нұсқа етеміз?» («Өркен» 1991, 26 қазан), «Әдебиет пен арсынасыз ұғым» («Егемен Қазақстан», 2001, 26 желтоқсан), Б.Әбдіғазизұлының «Туған әдебиет және жаңа көзқарас» («Егемен Қазақстан», 2002, 4 қаңтар) т.т.

Қазақ әдебиетінің жаңа тарихы қандай болу керек? Нендей мәселелерге маңыз беріп, назар аударған жөн? дегенде Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 30-40 жыл ішіндегі айтыс, пікірталастар да жіті көзбен қарауды қажетсінеді. Бұл ретте «Әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 30-40 жылдар кезеңі мен 50-жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қорытындысы» - сол бір сұрапыл әрі сергелдеңі мол өткенімізді терең зерттеп, таным таразысына салуды міндеттейтін қажетті құжат. Осы құжатта Кеңестік жүйе тұсындағы партиялық саясаттың салқыны тиген негізсіз кінә, қаралаулардың сыры терең ашылады. Мәселен, ақын С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы...феодалдық-рулық ескішілдікті дәріптеген», сыншы Ғ.Тоғжановты тарих пен өнер теориясын «плехановша түсінді», ауыз әдебиетіміздің ірі өкілі: Бұқар мен Базар жырау, Дулар пен Мұрат, Шортанбай, т.б. шығармалары «феодалдық-реакциялық, буржуазиялық-ұлтшылдық және діншіл шығармалар деп танылады». Сондай-ақ, әдебиетіміздің көрнекті тұлғаларының «жекелеген шығармалары идеялық жағынан зиянды, ұлтшыл және саяси тұрғыдан қате» деп айыпталса, олардың еңбектері «ғылыми қолданыс пен оқулықтардан алып тасталды». Мұндай кінә, кінәрат тағылған – жолсыз жазаның құрбандары ендігі жерде қалпына келтірілуі керек. Шындық шырайы сонда кіріп, салтанат туы да сол мезеттерде биіктерден желбірейтін болады. Бұл – бүгінгі уақыттың талабы.

Әдебиеттану ғылымының қыр-сыры мен келелі келешегіне қатысты кейбір көзқ

арастарды да еске алу артық емес. Мәселен, академик М.Қаратаевтың «Туған әдебиетіміздің толымды тарихын жасайық» («Қазақ әдебиеті», 1988,2 қыркүйек), әдебиет зерттеушісі Т.Кәкішевтің пікірталас ретінде жазылған «Қағидаға айналған қателер түзелсе» («Жұлдыз», 1988, 11,140-166 беттер) және Ш.Елеукеновтың «Жаңа жолдан» кітабындағы «Бетбұрысты бетке алып...» т.б. мақала, зерттеулерін осы бағыттағы жанашыр ой, қамқор көңілден туған ізденістер ретінде қабылдаған орынды. Сондай-ақ, Д.Әшімхановтың «Даму мен дағдарыс» атты кеңес дәуіріндегі әдебиетіміздің «ұзақ жолына қысқа шолу» жасап, ондағы сілкіністер мен іркілістер хақында ой-пікірлерін («Қазақ әдебиеті», 27 шілде, 1990), ақын-әдебиетші Ш.Сариевтің «Қазақ әдебиеті тарихын қайта қарау керек пе?» сынды мақаласын («Алматы ақшамы», 15 мамыр,1991), ғылым докторлары Ж.Дәдебаевің «Көкжиекті түріп тастағың келеді» (ЕҚ, 2001, 3 қазан), Б.Кәрібаеваның «Қалам құдіретін тұщынғым келеді» (ЕҚ,2001,12 қыркүйек), Б.Ыбырайымның «Ұлттық рух және әдебиет (ЕҚ, 2001, 13 қыркүйек),Б.Әбілдаұлының «Қазақ әдебиетінің 2.700 жылдық антологиясы-Түркияда жарияланды» / ҚӘ,2006, 14 шілде/,Ә.Қайырбековтың «Шәкәрім қажының Сәбеңе хаты»/ЕҚ,2006,22 наурыз/,Қ.Жүсіптің «Мәшһүр Жүсіп

мұраларын жүйелеу бір ізге түсті»/ «Нұр-Астана»,2009,27 шілде/,Б.Ыбырайымның «Шын әдебиет танымды да,талғамды да өсіреді»/ «Астана ақшамы»,2009,18 шілде/,Қ.Ергөбектің «Қимас қазына қайда екен?»/ «Ана тілі»,2009,1-7 қазан/,Т.Кәкішевтің «Сәкен һәм «Еңбекші қазақ»/ЕҚ,2009,6,10 қараша/,С.Кенжеахметұлының «Қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік құрылымы»/ «Ана тілі,2009,12-18 қараша/Қ.Мырза Әлінің «Менің де кітапханам Әуезовтің кітапханасы сияқты сол күйінде сақталса деп алаңдаймын»/ «Айқын»,2009,11 желтоқсан/,Т.Дайрабаевтың «Ұлбике ақын өмірінен бірер сыр»/ «Түркістан»,2010,7 қаңтар/,Г.Бектасованың «Қазақ киносы:жеңістер мен жеңілістер»/ «Түркістан»,2010, 7 қаңтар/,Т.Есембековтың «Аударма ісінің ахуалы қалай?»/ «Ана тілі»,2010,7-13 қаңтар/,Ә.Нүрпейісовтің «Мені тұлғалар өсірді»/ ЕҚ,2010, 19 қаңтар/,К.Есмағамбетовтың «Яш Түркістан»-тәуелсіздік жаршысы» / «Ана тілі»,2010, 14-20 қаңтар/ т.т. атты көзқарас-саралаулары, осы бағыттағы оң қадам деп білеміз.

Сөз жүйесі төл әдебиетті зерттеудің актуальді мәселелері болып отырғандықтан, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ұйымдастыруымен өткен «20-30 жылдардағы қазақ әдебиетін зерттеудің жаңа міндеттері» атты ғылыми-методологиялық конференцияның (14 мамыр, 1991) маңызын да айтқан жөн. Аталмыш ғылыми жиынның қысқаша есебі «Қазақ әдебиеті» газетінде (21маусым, 1991 жыл) жарияланғандықтан біз ендігі жерде ұзын арқан, кең тұсауға салмай, негізгі ойларымызды білдірумен шектелеміз. Біріншіден, ғылыми жиынның кеш те болса өтіп, сөз өнерінің бүгінгі ахуалын бүкпесіз баяндаулары көңіл қуантты. Екіншіден, аталмыш, кезеңдегі әдебиетімізді зертеудің міндеттері (М.Базарбаев), стильдік ізденістері (Т.Кәкішев), әдеби айтыстары «Б.Дәрімбетов», проза /Ә.Нағыметов/ мен поэзияның (Б.Ыбырайымов) тақырыптық-көркемдік жайлары жеке-жеке сөз етілуі де сол уақыттың шындығына бүгінгі күннің көзімен қарап, кеңінен қарастыру секілді мақсаттардан туғаны анық. Үшіншіден, әрі ең негізгісі – ғылыми жиында бүгінгі уақыттың талабы негізгі нысана етіліп, сөйлеушілер де «дайын сүрлеуден» соны, жаңа жолмен жүру керектігін ашық айтып, әңгімеледі. Ғылыми жиынның тағылымы – шындықпен бетпе-бет келіп, ақиқатты айту, кемшілікті көрсету болатын. Біздіңше, бұл міндет аталмыш ғылыми жиында толығымен орындалды деуге әбден болады.Бұл бағыт кең арна алып,дамығаны жөн.

Әдебиет әлемінде – әдіс мәселесі ерекше орын алады. Әдебиеттің даму бағыттары, көркемдік таным арналары – әдіс төңірегіне кең өріс алады. Кеңес дәуіріндегі сөз өнерінде (әдебиетте) айналып өте алмайтын тақырыптың бірі – әдіс мәселесі, яки социалистік реализм әдісі. Озық елдердің сөз өнерінің өріс-арналарын саралар болсақ, еліміз әдебиеті (осы әдіс аясында) тақырыптық-көркемдік аясы жағынан болсын, бейнелік, тілдік тұрғыдан болсын – әсіресе астамшылық, даңқ пен дақпырт, ой мен сөздегі жұтаң, тайыздық аяққа тұсау болғанын, тіпті партократтар ұстанған «теория» екенін бүгін біліп, айта бастадық. Бұл мәселеге «Қазақ әдебиеті» газеті арнайы оралып, сұхбат ұйымдастырғанын (25 қаңтар, 1991) құптағанмен, оның

өзі бірер ой, мақалалардан соң сап тиылды. Бәлкім неге? деген сауал тіл ұшына оралар. Оған жауабымыз – сұхбатқа қатысқан белгілі әдебиетші, ғалымдардан соңғы буындардың басын қосып, ортақ пікір өрбіткен орынды-ақ еді. Тіпті, жас әдебиетші, ғалымдардың өзін сөйлетіп, ой-пікірін білудің өзі маңызды емес пе? Қазіргі кезеңде әдебиеттің барлық жанры қатар, өрісті өркен жайып келеді. Алайда, әдеби жыл қорытындысында, жекелеген жанрлар жөніндегі маслихаттарда – әдіс туралы сөз қозғалмайды. Біздіңше, әдебиеттің даму бағыттары, жазушы еңбегі мен шығармашылық үрдісі – әдіс мәселелермен тығыз ұштасып жатыр. Кемел ой, келелі мәселелер осы тұста бар қырынан жарқырай көрінуі керек.

Көп болып ойласар мәселелер қатарына ақталған акын-жазушылардың әдебиеттегі орнының айқындалуын да жатқызар едік. Әрине, бұл тұстарда әдеттегідей оң жамбасымызға келеді екен деп, алфавиттік жүйе-топпен емес, ендігі жерде әрбір қаламгерлердің сөз өнеріне қосқан үлес, еңбектеріне қарай орын-орынына қою, соған сай танып, талдаудың теориялық та, практикалық та маңызы зор. Ойға оралар бір жайт: қайсыбір қалам қайраткерлері болмасын оларды ақталған ретінде бірыңғай мақтап, мадақтаумен бірге кезең шындығына орай артық-кем ойларын да байыпты саралап, әділ бағасын берген жөн. Инемен құдық қазғандай – оқу, ғылымның мән, мазмұны сонда ғана айқындалмақ. Бұл жәйлар бүгін баршамызды ойландыруы тиіс.

Бұдан шығатын түйін: қазақ елінің жанару жолына батыл бет бұрған мезгілінде төл әдебиетіміздің ежелгі дәуіріннен бүгінгі биігіне дейінгі бел-белестерін демократия, тәуелсіздік тағылымдары тұрғысынан қайта қарап, сол арқылы кезінде айтып, жаза алмағанды әділеттік жолымен айқындасақ, шындықты қалпына келтірсек – бұдан әдебиет ұтады, мәдени-тарихи танымымыз да кеңейіп, келешекке деген үміт-көзқарастарымыз арта түсетіні айдан анық. Әрине, бұл мәселелер бірер күн, айларда атқарыла салатын кезеңдік, науқандық жұмыстар емес. Біздіңше, бұл мәселелер төңірегінде көп болып кемел ойлансақ, жұмған жұдырықтай болып берге кіріссек қана ізденіс, зертеулеріміз жемісті, нәтижелі болмақ.

Маңыздысы: қазақ әдебиеті тарихын біртұтас қарастыру, жас мамандарға білім-ғылымның есігін айқара ашып, тіпті алыс-жақыннан да тартып, нақты бағыт-бағдар беру – баршамыз үшін қажетті, кәделі іс. Ұлттық әдебиеттану әлемі – тарих пен теория, сынның ұштасқан ұштағаны болғандықтан сөз өнерінің өсу-өсею, даму жолдарын, бүгінгі үдерісті байыпты бағдарлап, артық-кем тұстарын жіті де сергек саралағаны нұр.

Жалпы, қазақ әдебиеті тарихын жүйелеу:

- Өткен тарихымыз бен танымымызды зерделеу үшін қажет;
- Руханият әлеміндегі бел-белестерді қоғам, қалам қайраткерлерінің еңбек-мұраларымен байланыстырып, ондағы басты тақырып, мәселелерді танып-талдау ісінде аса мәнді фактор қатарына жатады;
- Кеше мен бүгіннің арақатынасын, әсер-ықпалын айқындау барынша маңыз болып табылады;
- Рухани саладағы еңбектерді жүйелі ізге түсіріп, танып-зерттеу кәделі іс.

Басты мұрат: ұлт әдебиетін бір жүйеге, негізге салып, тұрақты оқып-үйрену, зерттеп-саралау болып табылады.

Тұтастай алғанда, қазақ әдебиеттану ғылымы (көне кезеңдерден бүгінге дейін) алуан асу, бел-белестерден өтті. Атап айтқанда:

- Ұлттық сөз өнері туу, қалыптасу, даму жолдарынан өтіп, әдеби-ғылыми сипаты, бағыт-бағдарлары айқындала түсті;
- Қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдері белгіленді;
- Ұлттық тарихқа айқын көзқарас қалыптасып арғы-бергі кезеңдердегі Алаш ардақ тыларының есім, еңбектері халқына қайта оралды;
- Қазақ әдебиетінің тарихы жекелеген кезеңдер бойынша қарастырылып (мысалы, ежелгі дәуір әдебиеті, ХҮ-ХХ ғ.ғ. қазақ әдебиеті, т.т.), теориясы мен методологиялық әдіснамасы, библиографиялық көрсеткіш-жылнамасы жасалып, көркемдік ізденістері,

шығармашылық үрдістері кең өрісті арнамен дамып келеді.

Қазақ әдебиеттану ғылымының келешектегі мұрат-міндеттері қатарына мыналар жатады:

- Ұлттық сөз өнері, оның әуелгі түп-төркіні бүгінгі уақыт талабы мен жаңа көзқарастар тұрғысынан соны зерттеулердің жүйесіне айналу керек;
- Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесі қоғамдық-тарихи жағдайларға, жекелеген тұлғалардың орын-үлесіне, сөз өнерінің бағыт-арналарына, әдіс-тәсілдеріне орайластырып емес, керісінше ұлттық әдебиеттің даму үрдістеріне сай саралануы, жүйе құрауы тиіс;
- Алыс-жақын елдердегі қандастарымыз бен Қазақстанның түпкір-түпкіріндегі қаламгерлердің атын-затын түстеп, өмір-кезеңін, шығармашылығын жүйелеу, зерттеу міндет;
- Ең негізгісі, әдебиет – халық мұрасы, оның көркем ойы, рухани шежіресі болса, ұлттық әдебиеттану ғылымында осы белгі -ерекшеліктер жүйелі арна алып, бұлтартпас дерек көздерімен, әдеби-ғылыми тұрғыдан терең де мәнді талдау-зерттеулермен, байыпты көзқарас, түйінді тұжырым-ұсыныстарымен бедерлі сипатқа ие болуы керек.

Сонымен, түйінді тұста айтарымыз: қазақ әдебиеттану ғылымы көне кезеңдерден бүгінге дейін туу, қалыптасу даму жолдарынан өтіп, биік белестерге бет бұрды. Әсіресе, соңғы он жыл бедерінде Азат елдің ақыл-парасат дүниесіне, көркем ойына сай сараланып, кең көлемде қарастырыла бастады.

Бұл бір.

Екіншіден, қазақ әдебиеттану ғылымы ұлттық сөз өнерінің көне кезеңдерінен бастап руханияттың түйінді мәселелеріне хал-қадерінше жауап іздеп, байыпты барлауға бет бұрды.

Үшіншіден, жекелеген қаламгерлердің өмірі мен қызметін, шығармашылық мұрасын ғана емес, орта-айналасына, әсер-ықпал жағдаяттарына да терең еніп, байыпты зерделеу, саралауға ден қойылады.

Төртіншіден, әдебиеттің нақты кезеңіне, шығарманың жанр, стиль, типология, эстетика, генезис, поэтика т.б. қырларына маңыз беріліп, көркемдік құпиясының қыр-сырын алуан салыстыру-талдаулармен кешенді қарастыруы айқын аңғарылады.

Бесіншіден, ең негізгісі – қазақ әдебиеттану ғылымы еркін елдің мақсат-мұраттарына сай бағыт-бағдарын, даму кезеңдері мен белес-биігін айқындап, уақыт талабына сай ілгерілеп, дамып келеді.

Ендеше, әдебиет, оның тарихы мен даму бел-белестері – ұлт мұраты мен тағдырының рухани көрінісі, көркемдігі һәм шынайы болып табылады. Әдебиеттану мен сын осы бағыттағы даму мен дағдарысты тамыршыдай тап басып көрсетеді. Ұлттық мұрат пен рухани құндылықтарды, сөз асылын саралап, зерттеп-зерделейді.

Ұлттық әдебиет әлеміндегі кейбір белгі-ерекшеліктер осыған келіп саяды.

БІЛІМ МЕН БІЛІК

отандық ғылымды дамыту мен өркендетудің

басты көрсеткіштерін құрайды

// Қорытынды орнына //

Тәуелсіздік тарихы мен тағылымы жыл өткен сайын айқындалып келеді. Оның табиғаты мен жаңа бағыттары, мақсат-мұраттары жүйелі сипат алды. Жаңа кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік қырлары, мәдени-танымдық қуаты, мән-маңызы да еселеп артып келеді. Тәуелсіздік мұраты, әсіресе қоғамдық өмірде, әдеби-тарихи, мәдени-рухани арналарда айрықша аялау мен бағалауға, құрмет пен қолдауға ие болғанын да айту абзал.

Тәуелсіздік – қадір-қасиеті мол, мән-мағынасы кең ұғым екені анық. Оның басты мұраты- мемлекет құру, ал негізгі мақсаты- тәуелсіздікті баянды ету болып табылады. Бұл бағытта алуан ізденістер жасалды. Іргелі істер атқарылды. Келелі міндеттер де белгіленді. Бастысы, әрине ел тарихы мен тағылымына, ұлттық құндылықтарға, рухани тұтастыққа батыл бет бұрылды. Қоғамдық-әлеуметтік ахуал жақсарды. Саяси-экономикалық өрлеу мен жаңа бағыттар жіті байқалды. Білім-ғылым жүйесінде, тәлім-тәрбие ісінде де жаңашыл бағыттар, соны қ адамдар жасалды.

Сөз жүйесін отандық білім-ғылым ісіне қатысты айтсақ, бұл салаларда да іргелі ізденіс пен жаңашыл бағыттардың кең өріс алғанын айқын аңғарар едік. Әлемдік үдерістерге, жаңашыл бағыттарға ден қойылуда.

Ұлт мұраты мен руханият ісінде- білім-ғылым жүйесінің алабөтен орын алатынын өмір, уақыт шындыққа шығарып келеді. Білім-ғылымның арғы-бергі тарихта, өмір-тұрмыста, еңбек орындарында басты басымдықтарға ие екендігін де ешкім жоққа шығармасы хақ. Өйткені; «Ақыл-Алланың сыйлығы»// Ж.Баласағұни//. Абайша айтсақ; «... адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де ақымақшылық» екені анық. Демек, білім-ғылым – өмір өлшемі һәм оқулығы. Осы реттен келгенде, Елбасының Ақордада ғылым және ғылыми саясат төңірегінде кеңес өткізуі // 2009, 4 қыркүйек //, көп ұзамай қоғамдық-гуманитарлық саладағы институттардың қызметі хақында кеңейтілген жиынның болуы, жасыратыны жоқ білім-ғылымның әуелгі тұстағы асыл мұраты мен қазіргі кезеңдегі белгі-ерекшеліктерін көрсетіп, ғылыми ізденістер мен ғалымдар зерттеулерінің деңгейін жан-жақты саралап, болашақ бағыт-бағдарларын айқындап бергенін айту абзал. Қазақстан ғылымы мен ғалымдардың қазіргі кезеңдегі бағыттары, өмір мен өндіріс арасындағы алатын орны, оқу мен тәжірибедегі байланыстар, осы төңіректе қордаланып қалған басқа да көкейкесті мәселелер мен қилы көзқарастар да анық, жүйелі жеткізілді. Біздің ше, келелі кеңес пен маңызды жиында отандық ғылым мен ғылыми саясатқа үміт-сенім ұлғ

айып,алуан ізденіске негізделген мақсатты әрекеттер, ересен қажыр-қайрат пен жанкешті еңбектің жеңіс-жемісіне қатысты көзқарастар айқындала түсті.Ғылыми жүйе,оны басқару ісі,заманәуи жаңа бағыттарға батыл қадамдар жасау қажеттіліктері көрсетілді.Елімізді инновациялық-индустриялық тұрғыдан қарқынды өрістету ісінде ғылым мен ғылыми саясатты жаңа үлгіде,әлемдік стандарттар деңгейінде дамыту, ұлттық кадрлар әлеуеті мен бәсекеге қабілеттілікті арттыру,отандық өндіріске батыл қадамдар жасау, негізгісі ,әрине білім мен білікке құштарлықты күшейтіп, талап пен талғамды тең ұстап,оған жаңа бағыт,соны серпін беру басты міндеттер қатарына қойылды.Оның үстіне,сөз жоқ отандық ғылымды дамыту,адам капиталының сапасын арттыру,жаңа инновациялық-технологиялық бағыттарды нығайту ісіне қатысты көзқарастар мен көкейкесті мәселелердің ашық та айқын айтылуы,мақсат-міндеттердің нақты қойылуы,болашақ бағдарының да үміт-сенімге негізделуі талап-талғам тұрғысынан алғанда мән-маңызы жоғары,әрі келешектің көзімен қарасақ та қайтарымы көп,берері мен дерегі де орасан зор әрі тағылымы мол.Мұның көңілді қуантып,жан-жүректі жадыратар ұнамды тұстары, әсер-ықпалы да айрықша болғанын әр кім-ақ біледі.Өйткені,білім мен білік,талап пен талғам біртұтас мағынаға ие болып,бір бағыт,ортақ мақсатқа қызмет етуі – отандық ғылымды дамыту мен өркендетудің басты көрсеткіштерін құрайды.

Ақордадағы кеңесте Қазақстан ғылымының кешегісі мен бүгіні, болашақ бағдарлары байыпты талдау, нақтылы таразылау мен салмақты саралаулар арқылы кең өріс алады.Ғылымдағы инновациялық,қабілеттілік өлшемдер басшылыққа алынып,ұлттық университет пен ондағы лабораториялардағы нанотехнология,биотехнология салаларының қоғамдағы, өмірдегі маңыз-мәні айқындалады. Әлемдегі өркениетті елдер осы салаларға басымдық беріп,жеміс-нәтижесін көріп отырғанын ескерсек,кезекті тұста бұл бағыттарға отандық ғылымның бет бұруы – іргелі ізденістердің тиімді тәжірибелер мен мемлекеттік қамқорлықтың көрінісі деп қараған жөн.Бұған қоса алдағы жылдары инновациялық даму саясаты мен қолданбалы ғылымды дамыту арқылы оның мемлекетке қызмет етуі, тұрақты зерттеу нысанына айналуы,өндіріске ену жайы,қоғамға,халыққа пайдалы тұстары негізгі назарға алынады.Іргелі ғылымның қайнар көздері мен шынайы ғаламның бүтін болмысына ,ізденіс-еңбектеріне үлкен үміт артады.Адамның ақыл-парасаты арқылы кең өріс алатын – ғылымның адамзаттық игіліктерге айналуы, елге қызмет етуі,өмір-тұрмыста жан-жақты көрініс табуы нақтылы мысал-деректер негізінде жүйелі сөз етіледі.Демек,білім-ғылым жүйесі-өмір мен өндірісте кеңінен көрініс тауып,оның ұлтқа қызмет етуі алғашқы орынға қойылып,мемлекет дамуы мен оның қымбат қазынасы-адам мен еңбегін бағалауға бағытталса,айбын мен абырой асқақтай түсер еді.Білім мен біліктің,талап пен талғамның таразыға түсер,қалың көпшіліктің келелі келешекке үміт-сенімі ұлғаяр мезеті мен отандық ғылымға қызмет етер тұсы да осыған келіп саяды.

Отандық ғылым мен ғылыми саясат бағдарларынан – ұлт мұраты мен мемлекет дамуына қызмет етуі,әлеуметтік-экономикалық һәм мәдени-рухани салаларға бағытталуы айрықша басымдықтарға ие болады.Осы орайда,ғылым гранттарына қатысты шешімді қабылдайтын ғылыми кеңес құру ісінің қажеттілігі мен өзектілігі кеңінен атап өтілді.Жаңа жүйе мен құрылым бойынша ғылымға қажетті қаржыны ғалымдардың өзі анықтайтын болады.Ғылыми бағдарлама мен жобалар тәуелсіз сарапшылардың байыпты бағалау мен қатаң бақылауларынан өтеді.Оның өзі ашық және жария үлгіде көрініс табады.Оны әлеуеті жоғары ғылыми кеңес шешеді. Мұның мәнісі- ақиқат пен әділеттілік қай кезең,уақытта да басты мұрат,өмір өлшемі етілгендігінде жатса керек. Асылы, мұны қолдап,қуаттаған жөн.Өйткені,бұл бағыттардағы алуан байқаулардың негізгі нәтижелері мен қорытындылары қоғамда, өмір-тұрмыста түрліше

сипат алып, қилы көзқарастар қалыптастырып, кездейсоқ келеңсіздіктерге «кең өріс» ашқаны анық-ты... «Бармақ басты, көз қысты», «Жең ұшынан жалғасу» сынды арыдағы арналардан жеткен «жылымық сәулесі» де біржола жоғалып, сөніп қалмаған-ды...

Осы реттен келгенде, ғылым гранттары мен ғылыми кеңес құру мәселесі, ғылыми бағдарламалар мен жобаларды демократиялық үрдістерге сәйкес жария үлгіде өткізу сынды өзекті тақырыптарды оңды да ұнамды үлгіде шешімін табуы – қоғамда, адамдар арасында орын алып келген білім-ғылым жүйесі жөніндегі кездейсоқ көріністердің, ғылым кандидаты мен докторларының шектен тыс «өсіп-өнуін» тежеу арқылы мазмұн мен сапаға, таза талант пен табиғи еңбекке, шынайы бәсекелестікке батыл бет бұрады.

Білім мен ғылымның табиғаты мен тағылымы да осында болса керек.

Негізінен, кеңес қорытындысының нәтижесіне байыппен қарасақ - ғылымды қаржыландыру үш бағыт бойынша жүзеге асады. Атап айтқанда;

- Базалық қаржыландыру
- Гранттық қаржыландыру
- Мақсатты бағдарламалық қаржыландыру.

Олардың басты бағыттары, мақсат-мұраттары, мүмкіндіктері кеңінен көрсетіледі. Бағалау мен бақылау, түпкі нәтижеге қол жеткізу мұраттары басшылыққа алынады. Талдау, саралау сипаттары айқындалады. Бұл тұстарда-айқындық, нақтылық бар. Ғылым ісі, ғалым еңбегі байқалып тұрады. Іргелі ізденістер жасауға, еңбектің бағалануына мүмкіндік мол. Маңыздысы, әрине іргелі ізденістер жарасымды жалғасын тауып, адал еңбектің бағы-жолы ашылып, ал оның авторы қоғамда, өмір-тұрмыста еркін, қалыпты жағдайда бағыт түзесе, мұратты істің, ізгілікті қадамның баянды болғаны. Бұл тұстардан:

-ақиқат

- әділдік

- еңбек таразысы басым түссе, одан ұлт ұтады. Қоғам дамиды, адам мұраты асқақтай түседі. Ел мүддесі алға шығады.

Ұлтқа, қоғамға, адамға керегі де осы. Білім мен біліктің салтанат құрар сәті де осы тұстан көрініс береді. Бұл - өмір шындығы.

Алқалы жиында іргелі ғылыммен бірге гуманитарлық ғылым салаларына да көп көңіл бөлінеді. Бұл бағыттағы басты нысан:

- Еліміздің әлеуметтік ахуалы
- Ішкі-сыртқы саясат сипаттары
- Арғы-бергі тарих бедерлері
- Ұлттық мұрат пен руханият мәселелері
- Жас ұрпақ тәрбиесі мен патриотизмнің үлгі-өрнектері т.с.с. жіті назар аударылады. Әрбір нысанның бағыт-бағдарлары, маңыз-мәні ашылады. Ұлттық мәні, елдік ерекшеліктері, тарихы мен табиғаты, тағылымды тұстары айрықша мәнге ие болады. Қазіргі кезеңнің жетістіктері, тәуелсіздік тағылымы, адам өмірі мен еңбегі – білім-ғылымның дамуымен, талап пен талғамның сабақтастығымен байланыста баяндалады.

Бұдан басқа,әсіресе, Қазақстанның даму бел-белестері , мемлекеттілік мәртебесінің қоғамда, алыс-жақын елдерде бағалануы, қазіргі заман тарихының зерттелуі мен зерделенуі, еліміздің әлемдік деңгейдегі орын-үлесі, әлеуметтік-экономикалық жаңалық-жетістіктер көрсеткіші т.т. ұтымды да ұнамды үрдістері кеңінен көрсетіледі. Ұлт мұраты, қоғам дамуы, адам өмірі мен еңбегі, мәдени-рухани арналар, білім мен білік көкжиегі, уақыт бедері мен жаңашыл үрдістер басты басымдықтарға ие болады. Адамзаттық құндылықтарға, ұлт мұраты мен руханият мәселелеріне, атамұра мен дәстүр өнегелеріне, дін-діл, тіл мүмкіндіктеріне зор маңыз беріледі. Тарихы мен тағылымы жіті зерделенеді. Уақыт бедері басты орында тұрады.

Білім-ғылым жүйесінде – жоғары оқу орнының үлес-салмағының айрықша маңыздылығын ескерсек, ұлттық ғылым мен ғылыми саясатты жүйелі жүргізуде басым бағыттарға ие болатыны өзінен - өзі түсінікті болса керек. Осы орайда, отандық ғылымның әлемдік үдерістерге еркін енуі жолында ұлттық жоба бойынша құрылып жатқан - Жаңа университеттің орны, ғылым мен ғалымдардың мақсат-міндеттері, жас ұрпақтың сапалы білімі мен тәлім-тәрбиесі, ғылым мен бизнес бірлігі кең көлемде қозғалады. Жаңа оқу орнының академиялық құрылымы, нақтылы мамандықтар тізбесі, студенттер саны т.с.с. ден қойылады. Сондай-ақ, бүгінгі және болашақтағы маңызды мамандықтар – мұнай-газ, металлургия, биохимия, биофизика, генетика, ядролық технология салаларына басымдық беру кеңінен көрсетіледі. Білім мазмұны мен сапасы, оқу мен оқыту ісі, ғылыми зерттеулер мен орталықтардың жұмыстары, жаңа ақпараттық-технологиялармен қамтамасыз етілуі, әлемдік стандарттарға сәйкестігі т.с.с. көп көңіл бөлінеді. Жаңа уақыт пен заманәуи үдерістер, елдік мұрат-мүдделер мен қоғамдық-рухани қажеттіліктер де қазіргі кезеңнің келелі мәселелерімен байланыста қозғалады. Оқу орнында оқитын әрбір студент не үшін оқитынын, Отанға, ел-жерге қандай үлес қосатынын, ұлт дамуындағы өзіндік мақсат-мұраттарының қаншалықты мән-маңызы бары жан-жақты айқыныдалады. Бұдан шығатын қорытынды; жас ұрпақ, бүгінгі студент болашақ мамандық иесі ғана емес, қоғамның қымбат қазынасы, ел-жердің берік тұтқасы, мемлекет дамуындағы айбынды, қайратты, қуатты күш екені үлкен үміт-сеніммен жеткізіледі. Ұлт мұраты, елдік мүдде мен болашақ бағдарлары, атамұра мен дәстүрлер тағылымы, жас ұрпақ өмірі мен патриотизм өнегесі кеше-бүгін тәжірибелері арқылы кең өріс алады.

ҚР Ұлттық Ғылым академиясы статусы - Қазақстанның кәсіби ғалымдар қауымдастығына айналатыны, ғылыми бағдарламалар мен жобаларды сараптауға қатысатыны нақтылы атап көрсетіледі. Бұған да түсіністікпен қарап, ұлттық білім-ғылымның маңызын, келешегін ойлаған сауапты іс болмақ. Өйткені, кейінгі кезеңде білім-ғылымның қарашаңырағының бағыты мен деңгейі кім-кімге де ой салғандай еді. Әуелгі бағыт пен дәстүрлі арналардан, құрылым жүйесінен басқаша үрдістер, соны серпіндер көрініс берді. Іргелі ізденіс пен зерттеулер жүйесін – мемлекеттік бағдарламалар бойынша атқаратын іс-жұмыстар алмастыра бастады. Жаңа уақыттың талаптары мен өзгешеліктері байқалды. Жас ғалымдардың ғылымға келуі мен құштарлықтары тым төмендеп кетті. Мәртебелі ғылымды – билік пен бизнестің «қуатты күші» алмастыра бастады. Кеңес жұмысында мұның да түйінді тұстары айқындала түсті.

Түйінді тұста айтарымыз - ұлт мұраты мен дамуындағы ғылым мен ғылыми саясатқа қатысты көкейкесті мәселелердің қатарында:

- ғылыми-зерттеулер бағыты мен мазмұны

- қоғамдық-гуманитарлық институттарды жаңа әрі сапалы деңгейге көтеріп, жалпы мемлекеттік мәселелермен сабақтастығын дамыту

- ғылыми жұмыстарға жаңа бағыт пен соны сипаттар беру

- диссертациялық зерттеулер, ондағы ұсақ тақырып пен қайталаушылықтарға жол бермеу

- оқулықтар мен оқу құралдарындағы өрескел қателіктердің себеп, сырларын айқындау т.с.с.к өп көңіл бөлінді. Басты бағыттары, сындарлы сәттері назарға алынды. Оңды қадам жасалып, ортақ шешімдер шығарылды. Елдік мүдде көзделді. Қоғамдық-гуманитарлық институттар мен орталықтар, ондағы ғылыми зерттеулер жүйесінен – ұлт мұраты мен тәуелсіздік тағылымы, қазіргі кезеңнің бағыт-арналары, адам өмірі мен еңбегіндегі жаңашыл сипаттардың айқын да бедерлі көрініс беруі негізгі назарға алынды.

Бұдан басқа, атап айтқанда ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру, бүгінгі мен болашақтағы бағыт-бағдарларын айқындау, кешенді зерттеулер жүргізуге нақтылы батыл қадамдар жасалды. ЖОО-дағы білім мазмұны мен сапасы, жас ұрпақ патриотизмі мен тәлім-тәрбие ісі негізгі назарға алынды. Диссертациялық зерттеулердің негізгі нәтижелері мен қорытындылары, тақырыптық-көркемдік ерекшеліктері мен ғылыми құндылықтарына маңыз берілді. Оқулықтар мен оқу құралдарының мазмұн, сапасындағы орын алған өрескел олқылықтар мен қателіктерге қатаң қадағалау болатыны да жан-жақты айтылды.

Айрықша маңызы, әрине білім-ғылым жүйесінің ұлттық құндылықтарға негізделіп, оның мазмұны мен сапасы елдік мүдделерге қызмет етуі, отандық жетістік ретінде бағалануы басты басымдықтар ретінде қарастырылды. Түптің түбінде білім-ғылымның берік те, биік желкені толқынды айдыңға еркін көтеріліп, ақжарылқап кезеңнің салтанат құрарына үміт ұлғая түседі. Кеңес жұмысынан бұл тұстар жүйелі сипат алды. Маңызды мәселелер көтеріліп, орын алған кедергі-кемшіліктердің түп-тамыры, сыр-сипаттары кең көлемде көрсетілді. Елдік мүддеге басымдық берілді. Ортақ мақсаттар айқындалды.

Тұтастай алғанда, алқалы жиын білім-ғылымның бағыт - бағдарларын, көкейкесті мәселелерін жаңа уақыт талаптарына сай жіті зерделеді. 2007-2012 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру жолындағы ғылым мен ғылыми саясат орны, оның қоғамдық-әлеуметтік мақсаттары, бәсекеге қабілеттілігі кеңінен сөз етілді. Бастысы, әрине білім мен біліктің - отандық ғылымды дамыту мен өркендетудің басты көрсеткіші, қозғаушы күші екендігі бұрынғыдан да бетер айқындалып, келелі мәселелері, оңды тұстары ұтымды көрсетілді. Жаңа уақыттың талап-тілектері, әлемдік үдерістер мен заманәуи бағыт-арналар да тиісті тұстарда басшылыққа алынды.

Алқалы жиын- білім-ғылым жүйесінің жетістік-жаңалықтарымен бірге ортақ мақсат-мұраттарды да айқындай түсті.

Орайлы тұста еске алу артық емес, Елбасы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі оқытушы-профессорлар құрамы мен студенттер алдында оқыған дәрісінде // Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: болашаққа интеллектуалдық секіріс.- «ЕҚ», 2009, 14 қазан // әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың себеп-сырларын айқындап, интеллектуалды ұлт төңірегінде келелі ойлар қозғады. Қазақстандық білім беру жүйесі, инновациялық-технологиялық даму, бәсекеге қабілеттілік хақында да жаңашыл бағыттар, соны көзқарастар білдірілді. Ең негізгісі, әрине: «Әр адамды қазіргі заманғы әлемде не істеуге, білім ала білуге, өмір сүре алуға, бірлесіп өмір сүре білуге үйрету қажет» деген маңызды ойлар ортаға салынады. Жас ұрпаққа үміт-сенім артылады. Болашаққа бағыт-бағдар беріледі. Білім-ғылым ісі – қоғамның қозғаушы күші екендігі айқын аңғарылады.

Бұл ретте, сөз жоқ ҚР Білім-ғылым ісін дамытудың 2007-2012 жылдарға арналған

мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылып келеді.ТМД елдері даму бағыттарынан ғылыми-техникалық,инновациялық саланы таңдап алғаны да айқын аңғарылады.Осы орайда, Қазақстанда – 5 ашық типті ұлттық зертханалар құрылды, инженерлік бағытта-15 зертхана жұмыс істейді. Білім саласындағы жетістік ретінде Еуропалық-Болон процесіне мүше болуды, Адами даму индексі бойынша - әлеуеті жоғары деңгейде дамыған елдер құрамына енуді айтар едік («ЕҚ», 2010, 31 наурыз). Бұдан басқа, Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің төрағасы Е.Оңғарбаев атап көрсеткеніндей: «...Ғылым мен білімнің интеграциясы жүзеге асыруда алты инновациялық білім беру консорциумы құрылды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей,базасында ғылыми зерттеулерді университеттік ғылым мен академиялық ғылымды байланыстыру арқылы жүргізетін университеттер инновациялық жүйенің дамуында белгілі роль атқарады.Жоғары оқу орындары ғылыми-техникалық бағдарламаларды жүзеге асыруға қатысады.

...Қазақстан ғалымдарының жақын және алыс шетелмен – Ресеймен,Беларуссиямен,АҚШ-пен,Қытаймен,Үндістанмен,Германиямен және басқа шетелдермен ынтымақтастықтары табысты дамуда.Таулы металлургия және көмірсутекті кешендерде жаңа ғылымды көп қажетсінетін технологияларды жасау бойынша үлкен мүмкіншілік бар.

...Бүгінгі жағдайда еліміздегі ғылыми-инновациялық саясатты инновациялық қызметтің әлеуметтік мәртебесін арттыру,ғылым мен инноватордың жағымды қоғамдық имиджін қалыптастыру жөніндегі шараларсыз түсіну қиын.Сенімді әлеуметтік қорғау тек генератормен ғана емес,сондай-ақ жаңалықтарды жүзеге асырушылармен де қамтамасыз етілуі тиіс.Инновациялық жүйе тиісті кадрлармен қамтамасыз етілген кезде ғана нәтижелі қалыптасатынын және дами алатынын атап көрсету қажет» (Оңғарбаев Е. Ғылымды басқарудың финдік үлгісін таңдадық.- «Айқын»,2009, 5 қараша).

Бұл - білім-ғылым жүйесінің қазіргі кезеңдегі бағыт-бағдарын барынша айқын, жіті танытады.Уақыт тынысын сезіну де бар.

Бұдан шығатын түйін- білім-ғылым ісі қай кезең,уақытта да маңыз-мәнін жоймайтыны жіті танылады.Керісінше: «Білімді болу деген сөз – белгісіз нәрсені ашу қабілетіне ие болу деген сөз.Ал белгісіз нәрсені аша білу деген сөз- ол теориялық өнердің барлығына тән,ортақ жайт»(Әл-Фараби),немесе: «Халық пен халықты,адам мен адамды теңестіретін нәрсе – білім»(М.Әуезов).Демек,білім-ғылым- қоғам жетістігі мен көрсеткішін ғана көрсетіп қоймайды,сонымен бірге адам әлемінің айнасы,еңбек мұраты мен өмір өнегесінің өрнекті өрісі де болып табылады.Осы реттен келгенде,ҚР «Білім туралы» Заңының(2007 жыл,27 маусым), «Болашақ»стипендиясы мен «Дипломмен ауылға» акциясының (2009 жыл) маңызы еселеп арта түседі.Білім-ғылымның: «қоғам-адам-өмір» сынды ұштағанның алтын арқауы,басты мұраты мен берік тірегі екені осы тұста айқын аңғарылады.Отандық білім-ғылымның елдік маңызы да,тарихи-рухани мәні де,құндылық қырлары да осында болса керек.

Білім мен білік –отандық ғылымды дамыту мен өркендетудің басты көрсеткіштерін құрайтыны сәт сайын сезілді.

Жоғарыдағы жайттарды негізгі назарда ұстасақ, білім-жүйесі, оқу мен оқыту ісі – қоғамның қымбат қазынасы, ұлттық мұраттың, руханият құндылықтарының құрамдас бөлігін құрайды. Отандық білім-ғылым жүйесін дамыту мен өркендету – оқу мен оқыту, тәлім-тәрбие ісінде маңызы зор.

Оқу құралында осы бағыттар басты мұрат етіледі. Басым бағыттарға назар аударылады.

Білім-ғылым жүйесінің негізгі талаптары, зерттеу мен зерделеу ісінің басты бағыттары, өзекті мәселелері басшылыққа алынады.

Мазмұны

Оқу мен оқыту ісі: мұрат пен міндет	
(Кіріспе орнына) _____	4
Силлабус _____	8

Глоссарий	15
Дәрістер	19
Практикалық сабақтар	39
Тест сұрақтары	47
Әдебиеттер	65
Асыл сөздің асқақ даңқы (Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетіне қысқа шолу)	71
Білім мен білік (Қорытынды орнына)	172

РАҚЫМЖАН САҒЫМБЕКҰЛЫ ТҰРЫСБЕК

**ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ**
(оқу-әдістемелік құрал)

Редакторы – *Н. Нұрпейісов, С. Дүйсенғазин*

Корректоры – *Ж. Дәнен*

Басуға қол қойылды 07.09.2010 ж.
Пішімі – 60 x 84/16. Офсеттік басылыс.
Қағазы офсеттік. Баспа табағы 11,3.
Таралымы – 1000 дана. Тапсырыс № 150.

Астана қаласы. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ РББ.
Мұңайтпасов к., 13